

Sayı: 1 Yıl: 2020 Haziran
ISSN: 2687-2722

TÜRK DİN PSİKOLOJİSİ DERGİSİ

1

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

1

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı | Issue: 1 • Haziran | June 2020
ISSN: 2687-2722

Sahibi | Owner

Doç. Dr. Mustafa Koç

Yazı İşleri Müdürü | Responsible Manager

Kasım Kaya

Editör | Editor

Prof. Dr. Ali Rıza Aydın

Editör Yardımcısı | Associate Editor

Mehmet Çınar

Yayın Kurulu | Editorial Board

Prof. Dr. Ali Ayten • Marmara Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Ali Ulvi Mehmedoğlu • Marmara Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Amber Haque • Doha Institute for Graduate Studies • Katar
Prof. Dr. James L. Cox • University of Edinburgh • İskoçya
Prof. Dr. James Meredith Day • University of Louvain • Belçika
Prof. Dr. Michael E. Nielsen • Georgia Southern University • ABD
Prof. Dr. Muammer Cengil • Hitit Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Özer Çetin • Balıkesir Üniversitesi • Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Sema Yılmaz • Cumhuriyet Üniversitesi • Türkiye

Danışma Kurulu | Advisory Board

Prof. Dr. Âdem Şahin • Necmettin Erbakan Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Halil Apaydın • Amasya Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Hasan Kaplan • İbn Haldun Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Hasan Kayıklık • Çukurova Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Hayati Hökelekli • İstanbul Aydın Üniversitesi • Türkiye
Doç. Dr. Behlül Tokur • Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi • Türkiye
Doç. Dr. Mebrure Doğan • Afyon Kocatepe Üniversitesi • Türkiye
Doç. Dr. Saffet Kartopu • K. Maraş Sütçü İmam Üniversitesi • Türkiye

İngilizce Metin Düzeltme | English Proofreading
Hamidullah Genç • Senanur Koç

Tasarım | Design
Doç. Dr. Mustafa Koç

Yönetim Yeri ve Adresi | Executive Office
Dinkçiler Mahallesi Köprü Caddesi No: 1 A
10100 - Altıeylül/Balıkesir

Telefon | Phone: +90 266 249 61 79
E-posta | E-mail: turkdinpsikolojisisidergisi@gmail.com
Web: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/tdpd>

Yayın Türü | Publication Type
Uluslararası Süreli Yayın • International Periodicals

Yayın Periyodu | Period of Publication
Altı ayda bir (Haziran-Aralık) yayınlanır
Published biannually • June – December

Basım Tarihi | Date of Publication
30 Haziran • 30 Jun 2020

Basım Yeri | Place of Publication
Özcan Ofset
Gülbahçe Mahallesi 8. Doğan Sokak No: 4
16240 - Osmangazi/Bursa
Telefon: +90 224 254 77 14

© Mustafa Koç

- Türk Din Psikolojisi Dergisi'nin *misyonu*, din psikolojisi alanında zengin içerikte ve kalitede akademik çalışmalar yayımlayarak Türk din psikolojisi literatürüne katkı sağlamak ve bu çalışmaların akademik topluluğa ulaştırmaktır.
- The *mission* of Turkish Journal for the Psychology of Religion is to contribute to the literature of Turkish psychology of religion by publishing academic studies in the field of psychology of religion with a rich content and quality and to convey these studies to the academic community.
- Türk Din Psikolojisi Dergisi'nin *vizyonu*, akademik dergicilikte din psikolojisi alanında dünyanın önde gelen ve saygın akademik dergileri arasında olmaktadır.
- The *vision* of Turkish Journal for the Psychology of Religion is to become one of the world's leading and respected academic journals in the field of psychology of religion in academic journalism.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

İçindekiler | Contents

- **Sahibinden** | From Owner.....7-9
- **Editörden** | From Editor.....11-12
- **Makaleler** | Articles
- Türk Din Psikolojisinde Akademisyen Bir Din Psikoloğu: Abdülkadir Etöz Üzerine Biyografik Bir Araştırma
An Academical Psychologist of Religion in Turkish Psychology of Religion: A Biographic Research on Abdülkadir Etöz
Mustafa Koç.....13-74
- Hız. Muhammed'in Yaşlılara ve Yaşlılığa Yaklaşımı Üzerine Sosyo-Psikolojik Bir İnceleme
A Socio-Psychological Review on the Prophet Muhammad's Approach to Elders and Old Age
Abdullah Dağcı.....75-94
- Sınav Başarısına ve Başarısızlığına Yapılan Tabiatüstü Yüklemeler Üzerine Bir Alan Araştırması
A Field Research on Supernatural Attributions to Exam Success and Failure
Kübra Behti & M. Naci Kula.....95-118
- 6-12 Yaş Arası Çocukların Dini ve Ahlaki Gelişimlerinde Anne ve Babaların Rolü
Parents' Role in Religious and Moral Development in 6-to 12-Year-Old Children
Süleyman Abanoz.....119-148
- Cinayet Suçu İşleyen Kadın Hükümlülerde Din Algısı: Ankara Kadın Kapalı Ceza İnfaz Kurumu Örneği
Perception of Religion in Women Prisoners who Committed Murder: Example of Ankara Women's Prison
Belgizar Özbek.....149-179
- Türk Din Psikolojisi Çalışmalarında 'Çocukluk Dönemi Dinsel Gelişimi' Literatürü (1958-2020) Üzerine Bir Araştırma
A Research on 'Religious Development in Childhood' Literature (1958-2020) in Turkish Psychology of Religion Studies
Kader Cansu Abay.....181-218

■ **Kitap İncelemeleri** | Book Reviews

Batı'da İslamofobi ve Psikolojik Temelleri

Islamophobia and Its Psychological Foundations in the West

Yusuf Koç.....219-224

Din Psikolojisi Ders Kitabı

Psychology of Religion Textbook

Kader Cansu Abay.....225-234

■ **Yazar Bilgileri** | Author Information.....235-236

■ **Yayın ve Yazım İlkeleri** | Principles of Publishing and Writing.....237-240

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

S a h i b i n d e n | F r o m O w n e r

Din psikolojisi alanındaki kutsal ve bir o kadar da çileli olan bu akademik yolculuğuma 24 yıl önce 1996'da teoloji lisans programının ikinci yılındayken başlamıştım. Henüz din psikolojisi dersini almamışken bu alana olan aşkımla filizlenmişti. Aslında bu aşkın tohumları lise yıllarımdaki psikoloji dersinde ekilmişti. Hayallerini rüyalarında görecektik kadar istekli genç bir lisans öğrencisi olarak, akademik yolculuğuma başlamıştım. Çünkü ben bu kutsal yola inanarak çıkmıştım. Bu nedenle önüme çıkacak tüm engelleri aşabilecek gücü ve inancı kendimde buluyordum.

Yüksek lisans eğitimimin başlarında yazmanın ne kadar kutsal bir iş olduğunu keşfetmiştim ve akademik yazma deneyimini çok arzuluyordum. Her ne kadar yazma çabalarım istenmeyip engellense de o sihirli cümleyle son nefesime kadar akademik yazım çabamı devam ettirmeye karar vermiştim. O cümlenin sahibi kıymetli hocam Prof. Dr. Zeki Özcan'dı. Bir gün fakültenin bahçesinde kendisine bu engellenmelerden yakınırken “şu anda yazdığın makaleye on yıl sonra gülebiliyorsan doğru yerdesin” diyerek bana mükemmelliğin değil çabanın önemini öğretmişti. Şu an geriye dönüp baktığımda, akademik yaşamımdaki en anlamlı dokunuşlardan birini yapan kıymetli hocama minnet ve şükranlarımı sunuyorum.

Neredeyse çeyrek yüzyıl süren bu döneme kadar ben bu çileli yolu, hayallerimi bir gün bile rüyalarımından çıkarmadan yürüdüm. Yine bu süreçte akademinin içinden veya dışından gerekli veya gereksiz önüme birçok zorluk hep çıktı ve çıkarıldı. Fakat bir gün bile din psikolojisi yolunda yürüme kararında ve isteğimde hiçbir şüphem ve sapmam olmadı. Tam aksine karşılaştığım her türlü zorluk, celladına âşık olan mahkûm örneği gibi din psikolojisine olan aşkımla fazlasıyla arttırdı.

Şimdi ve burada, Türk din psikolojisinin 70 yıldır kanayan bir yarası olan ‘alan dergisi’ eksikliğini gidererek akademik yolculuğumdaki 20 yıllık

rüyamı gerçekleştirme nimetini nasip eden Sahibime/Rabbime sonsuz şükürler olsun. Hayallerimi süsleyen akademik nitelikli ilk süreli yayın olma özelliği taşıyan Türk Din Psikolojisi Dergisi'nin bilim tarihindeki kayda değer yerinin zaman içerisinde oluşacağından hiç kuşğum yoktur.

Sözün gücünün giderek azaldığı bu post-modern dönemde, ne yazık ki her konuda eleştirmek çok kolay, üretmek ise çok zordur. Meslektaşlarımla zaman zaman akademik alan dergisi hayalimi paylaştığımda, ne yazık ki heyecanıma ortak bulamadım. Bu sebeple Türk Din Psikolojisi Dergisi'nin akademik süreli yayıncılık bağlamındaki son beş yılını kapsayan teknik alt yapı çalışmalarımı yalnız sürdürdüm. Bu derginin gelişmesi için yapılacak her türlü samimi ve ciddi eleştiriler, kuşğusuz ki derginin kurumsal gelişim süreci için de çok değerlidir ve dikkate alınacaktır. Rabbime şükürler olsun ki sancılı bir akademik doğum sürecinden sonra alanımızın 'ikiz çocukları' oldu. Bu ikizlerin biri Türk Din Psikolojisi Dergisi'dir.

Misyon ve vizyonunu tanımlayarak bu ilk sayısıyla karşınıza çıkan Türk Din Psikolojisi Dergisi'nin zamanla alan çalışmalarında özellikle genç kuşğak din psikologları için kendi köklerinden beslenen ve kendi köklerini besleyen hem düşünsel hem de akademik üretim bağlamında yerli bir 'okul/ekol' olmasını ümit ederim. Özellikle de akademik ürün ve üretim kapsamında, din psikolojisi bilim dalında akademik kariyer yapmak amacıyla alan çalışmalarına yeni katılan genç kuşğak din psikologları için bir 'süreli yayın okulu' olması en büyük arzumdur. Dolayısıyla bu alan dergisinin en önemli hedeflerinden biri, arkamızdan yetişmekte olan genç kuşğağın akademik yazım becerilerinin oluşumuna ve gelişimine katkı sağlamasıdır. Bu hedefin gerçekleşebilmesi için büyük bir aşkla özel bir çaba ve emek harcayacağımı genç kardeşlerimin bilmelerini isterim.

Öte yandan Türk Din Psikolojisi Dergisi, alandaki çalışmalara yıllardır emek veren önden gidenlerin yanı sıra şu anda aktif olarak alanda çalışan tüm din psikologlarının dergisidir. Yani kısaca bu dergi, bizim dergimizdir. Bu derginin gelişim aşamalarında tüm meslektaşlarımla yazarlık ve hakemlik konularında gereken desteğı vereceklerinden hiç şüphem yoktur.

Bir sıfırdan büyüktür prensibi gereğince çıktığımız bu yolda Rabbimden mahçup olmamayı dilerken siz değerli meslektaşlarımdan da alanın süreli yayın eksikliğini karşılayan Türk Din Psikolojisi Dergisi'ni sahiplenmenizi isterim.

Türk Din Psikolojisi Dergisi'nin son hazırlık aşamalarında katkılarını esirgemeyen genç din psikoloğğ Abdullah Dağcı'ya ve master öğrencilerim Kasım Kaya ile Kader Cansu Abay'a çok teşekkür ederim. Bunun yanı sıra

dergi editörüm Prof. Dr. Ali Rıza Aydın ile dergi yayın ve danışma kurulu-
lunda görev alan tüm meslektaşlarıma ayrıca teşekkür ederim.

Emekli, aktif çalışan ve yeni başlayan genç kuşak değerli meslektaş-
larım!

Akademisyen Türk din psikologları olarak hepimiz din psikolojisi
alanının Türk akademiasındaki bilim işçileriyiz. Alanın Türkiye'deki bilim-
sel gelişimi için yapacak çok işimiz var. Bu bağlamda din psikolojisi bilim
aktörlerinin en temel ödevi ise yorulmadan akademik üretim yapmak ve
arkadan gelecek olan yeni nesil din psikologları yetiştirmek olacaktır.

Türkiye'deki din psikolojisi alanında ilk süreli yayın özelliği taşıyan
Türk Din Psikolojisi Dergisi olarak, çıktığımız bu çileli ve kutsal akademik
yolculuktaki yolumuzun temiz, yönümüzün doğru, niyetimizin samimi ve
sevdamızın sonsuz olmasını dilerim. Alanda yürümeye kararlı ve hayallerini
rüyalarında görece kadar istekli tüm din psikolojisi sevdalılarını bu kutsal
ve çileli yola davet ediyorum.

Doç. Dr. Mustafa Koç

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

E d i t ö r d e n | F r o m E d i t o r

Değerli Türk Din Psikolojisi Dergisi okuyucuları!

Rabbimize şükürler olsun ki artık Türk din psikolojisi araştırmalarının yayınlanacağı süreli bir alan dergimiz var. Alanda yıllardır özlemini duyduğumuz Türk Din Psikolojisi Dergisi olarak, akademik dergicilikte her geçen gün olgunlaşacağımızı ümit ediyor ve alandaki araştırmalara bilimsel katkı sağlayacak olmanın sevincini yaşıyoruz.

Uluslararası hakemli dergi statüsüyle 2020 yılında akademik yayın hayatına başlayan Türk Din Psikolojisi Dergisi'nin ilk sayısı huzurlarınızdayız. TDPD, başta siz kıymetli okuyucularımız olmak üzere dergi ekibimiz, hakemlerimiz ve yazarlarımızın katkılarıyla akademik yayıncılık hayatını düzenli biçimde devam ettirmeyi hedeflemektedir. Bu birinci sayıda, din psikolojisi alanındaki farklı alt araştırma konularına ilişkin birbirinden değerli akademik ürünlere yer verilmiştir.

TDPD'nin bu sayısında, Mustafa Koç'un "Türk din psikolojisinde akademisyen bir din psikoloğu: Abdülkadir Etöz üzerine biyografik bir araştırma"; Abdullah Dağcı'nın "Hz. Muhammed'in yaşlılara ve yaşlılığa yaklaşımı üzerine sosyo-psikolojik bir inceleme"; Kübra Behti & M. Naci Kula'nın "Sınav başarısına ve başarısızlığına yapılan tabiatüstü yüklemeler üzerine bir alan araştırması"; Süleyman Abanoz'un "6-12 yaş arası çocukların dini ve ahlaki gelişimlerinde anne ve babaların rolü"; Belgizar Özbek'in "Cinayet suçu işleyen kadın hükümlülerde din algısı: Ankara Kadın Kapalı Ceza İnfaz Kurumu örneği"; Kader Cansu Abay'ın "Türk din psikolojisi çalışmalarında 'çocukluk dönemi dinsel gelişimi' literatürü (1958-2020) üzerine bir araştırma" isimli makaleleri yer almaktadır. Ayrıca yine bu sayıda Yusuf Koç, "Batı'da İslamofobi ve psikolojik temelleri" isimli kitabı, Kader Cansu Abay da, "Din psikolojisi" adlı kitabı inceleyerek katkıda bulunmuşlardır.

Sonuç olarak, TDPD'nin bu birinci sayısına genel olarak bakıldığında, 6 araştırma makalesi ve 2 kitap incelemesinden oluşan akademik ürünler (n=8) yer almaktadır. Her bir akademik ürün, kendi konusundaki ulusal ve uluslararası literatüre katkılar sağlayarak alanda önemli bir eksikliği giderecektir.

Akademik dergicilik dünyasına yeni giren TDPD'nin editörü olarak, yayın ekibim adına öncelikle tüm sorumluluğu üzerine alan derginin sahibi Doç. Dr. Mustafa Koç başta olmak üzere bütün aşamalarında desteklerini esirgemeyen özgeci mutfak ekibime, bilimsel çalışmalarıyla dergimize kıymetli katkılar sağlayan akademisyen yazarlarımıza ve makaleleri büyük bir titizlikle inceleyen hakemlerimize, kapak tasarımlarımıza yardımcı olan grafikerlerimiz Erkan Cengiz ile Kubilay Kara'ya ve son olarak dergimizin sponsoru Kaşmir Center AVM müdürü Mustafa Pelevan'a ve Anka Reklam & Sanat'tan Ethem Subaşı'na çok teşekkür ediyorum.

TDPD'nin bu birinci (2020/1) sayısının başta Türk din psikolojisi araştırmaları olmak üzere uluslararası alan literatürüne bereketler getirmesini diler, alan uzmanlığı birikimlerinizi yansıtan değerli akademik çalışmalarınızı ve manevi desteklerinizi beklediğimizi belirtmek isterim.

İkinci sayımızda buluşmayı ümit ediyorum.

Prof. Dr. Ali Rıza Aydın

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 1 • Haziran 2020 • 13-74

Issue: 1 • June 2020 • 13-74

**Türk Din Psikolojisinde
Akademisyen Bir Din Psikoloğu:
Abdülkadir Etöz Üzerine Biyografik Bir Araştırma**

An Academical Psychologist of Religion in Turkish Psychology of Religion: A Biographic Research on Abdülkadir Etöz

Mustafa Koç

Doç. Dr.

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Din Psikolojisi Bilim Dalı

Manevi Psikolojik Danışmanlık Uygulama ve Araştırma Merkezi

E-posta: mustafakoc@balikesir.edu.tr

Orcid: 0000-0003-1299-7963

Balıkesir / Türkiye

Associate Professor

Balıkesir University Faculty of Theology

Department of Psychology of Religion

Spiritual Counselling Application and Research Center

E-mail: mustafakoc@balikesir.edu.tr

Orcid: 0000-0003-1299-7963

Balıkesir / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received 06 Mayıs 2020 • 06 May 2020
Kabul Tarihi • Accepted 19 Haziran 2020 • 19 June 2020

Ö z e t

Din psikolojisi alanında bilimsel araştırma yapan ve akademik metin üreten alan aktörüne ‘din psikoloğu’ denir. Bu makalede, Türkiye’de din psikolojisi alanında yapılan bilimsel çalışmalara önemli katkıları olan akademisyen din psikoloğu Abdülkadir Etöz’ün (a) akademik hayatı, (b) özel ilgi alanları, (c) akademik çalışmaları, (d) lisans ve lisansüstü dersleri, (e) yönettiği lisansüstü tezleri ve (f) Türk din psikolojisi çalışmaları üzerine kişisel düşüncelerine yer verilmiştir. Sonuç olarak makalede; (i)-akademik hayatına ilişkin Etöz’ün 12 yaşında ilköğrenimini tamamladığı; 18 yaşında Kayseri Develi Lisesi’nden mezun olarak orta-öğrenimini bitirdiği; 25 yaşında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun olarak yükseköğrenimini tamamlayıp Aydın ilinde 5 yıl öğretmenlik yaptığı; 30 yaşında Kayseri Yüksek İslam Enstitüsü’nde dinler tarihi ve din sosyolojisi öğretim üyesi olarak akademik çalışma yaşamına başladığı; 44 yaşında Selçuk Üniversitesi’nden din psikolojisi ‘bilim doktoru’, 48 yaşında ise ‘yardımcı doçent’ unvanlarını aldığı; son olarak da Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde öğretim üyesi olarak çalışırken 67 yaşında yaş sınırlamasından emekli olduğu; dolayısıyla toplamda 37 yıl Erciyes, Harran ve Necmettin Erbakan Üniversitelerinde akademisyenlik yaptığı; (ii)-‘(a) çocuk ve gençlerin inanç ve ibadet gelişimi, (b) ibadet ve değer ilişkisi, (c) kişilik ve hidayet ilişkisi, (d) tasavvuf psikolojisi, (e) dinsel içerikli parapsikoloji ve (f) dinsel içerikli metafizik’ gibi özel ilgi alanları (n=6) olduğu; (iii)-Türk din psikolojisi tarihindeki bağlamsal konumu olarak Etöz’ün ikinci nesil din psikologlarının yer aldığı orijinal literatürün anlaşılması sürecini kapsayan ikinci dönem [1980-1999] içerisinde değerlendirilebileceği; bunun yanı sıra İslam teolojisi olarak da betimlenebilecek olan kelam ağırlıklı otantik bir İslami psikoloji çizgisini bilinçli biçimde sürdürmek istediği; (iv)-toplam olarak azımsanmayacak düzeyde (n=182) çalışmaları/eserleri bulunan Etöz’ün yayınlarının ürün çeşitliliğine göre bakıldığında ise en çok gazete yazılarının (n=170) olduğu, bunu da sırasıyla bildirilerinin (n=7) izlediği; (v)-hem lisans hem de lisansüstü düzeyde dersler (n=15) veren Etöz’ün en çok lisans düzeyinde dersler (n=10) verdiği, bunu sırasıyla yüksek lisans (n=4) ve doktora (n=1) derslerinin takip ettiği; (vi)-Etöz’ün öğretim üyeliği boyunca yönettiği lisansüstü tezlere bakıldığında çok sayıda yüksek lisans tezi (n=11) yönettiği ancak hiç doktora tezi yönetmediği saptanmıştır.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Biyografik çalışma • Din psikoloğu
Abdülkadir Etöz • Bilim tarihi • Literatür

A b s t r a c t

A field actor, who conducts scientific research and produces academic texts based in the grounds of psychology of religion, is called a 'psychologist of religion'. In this article, an academic psychologist of religion, who made important contributions to scientific studies in the psychology of religion in Turkey, Abdulkadir Etöz's (a) academic life, (b) special interests, (c) academic studies, (d) undergraduate and postgraduate courses (e) supervised graduate theses and (f) personal thoughts on Turkish psychology of religion studies are included. In conclusion of the article, it has been determined that; (i)-Etöz completed his primary education at the age of 12; graduated from Kayseri Develi High School at the age of 18 and completed his secondary education; after graduating from Ankara University Faculty of Theology at the age of 25, completed his higher education and taught in Aydın for 5 years; at the age of 30, started his academic career in Kayseri Higher Islamic Institute as an academic member in the fields of the history of religions and sociology of religion; at the age of 44, received "PhD" degree in psychology of religion from Selçuk University, and "assistant professor" at the age of 48; finally, while working as a faculty member at Necmettin Erbakan University in Faculty of Theology, he had to retire from/because of age restriction at the age of 67. Therefore, he has been an academic member at the universities of Erciyes, Harran and Necmettin Erbakan for 37 years in total; (ii)-he has special interests such as (a) the development of faith and worship in children and young people, (b) relationship between worship and value, (c) relationship between personality and guidance, (d) psychology of sufism, (e) religious parapsychology and (f) religious metaphysic (n=6); (iii)-it can be evaluated in the second term [1980-1999], which covers the process of understanding the original literature in which Etöz's second generation psychologists of religion are included as the contextual position in the history of Turkish psychology of religion; in addition to this, he wanted to consciously pursue the line of a kalam based, an authentic Islamic psychology, which can be described as Islamic theology; (iv)-according to the product variety of the publications by Etöz, whose works are at a considerable level (n = 182) in total, it is seen that his papers (n = 7) are respectively followed by his newspaper articles (n = 170); (v)-Etöz, who gave lectures to both the undergraduate and the postgraduate (n = 15), gave most of his lectures to the undergraduate (n = 10), there respectively followed his lectures to the postgraduate (n = 4) and the doctorate (n = 1); (vi)-in Etöz's academic life, he supervised a great number of master theses (n = 11) but did not supervise any doctoral thesis.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Biographical study • Psychologist of religion
Abdülkadir Etöz • History of science • Literature

Giriş

Din psikolojisi, bireyin din olgusuyla ve inandığı dinin kutsal varlığıyla kurduğu ilişki biçimlerinin psikolojik bağlamda kuramsal ve ampirik araştırmalarını yapan bilim dalıdır. Din psikoloğu Yavuz'a (1994) göre psikoloji ve din bilimleri ile ilgili olmakla birlikte kendine özgü tarihsel süreci, araştırma alanları, konuları, hedefleri, yöntemleri ve teknikleriyle bağımsız bir bilim dalı olan din psikolojisinin özellikle din bilimleri ve psikolojinin çeşitli alanlarıyla çok yakın bir ilişkisi vardır. Her ne kadar psikolojik anlama ve açıklama yollarının yanında başka inceleme yöntemleri olsa da din psikolojisi, araştırmalarında sadece bireyi merkeze alır. Dolayısıyla bireyin iç dünyasındaki dinsel yaşamın yanı sıra çeşitli açılardan dışa yansıyan dinsel davranış formlarını da inceleyen din psikolojisi, dinsel inançlar, merasim ve kanunlar, bu konudaki değişme ve gelişmeler üzerine teorik ve ampirik çalışmalarını sürdürür. Kısacası din psikolojisi, genelde bireyin dinsel yaşamını kendine özgü yöntemiyle anlamaya ve açıklamaya çalışır. Bu kapsamda din psikolojisi, bireyin dinsel inancının ruhsal yapısına, ruhsal yapısının da dinsel inancına yaptığı etkiyi, dindar bireyin dinsel pratiklerini, kısacası inanan ile inanılan arasında kurulan psikolojik bağ sonucunda oluşan dinsel deneyimi bilimsel metodoloji kullanarak analiz edip sentezlere ulaşmayı amaç edinmiştir (Yavuz, 1994: 341).

Her bilim dalı gibi din psikolojisinin de ortaya çıktığı bir coğrafya ile kurucu aktörleri ve aktörlerin yaptığı ilk çalışmalar sonucunda ortaya çıkan kurucu metinleri vardır. Din psikolojisinin tarihsel gelişimi içerisinde bilimsel araştırma yapan ve akademik metin üreten alan aktörüne 'din psikoloğu' denir. Din psikoloğu Ok'un (2006) yaklaşımına göre, din psikolojisi aktivite sistemi bağlamında bu alanda akademik aktiviteler gerçekleştiren bir özne vardır ve bu "din psikoloğu" olarak belirlenmiştir. Bu öznenin üzerinde çalıştığı bir nesne vardır ve bu da bireyin "dinsel" davranışlarıdır ya da anlam-yapma eylemidir. Bir alan öznesi olarak din psikoloğu, bu "nesne" üzerinde çeşitli bilimsel paradigmlar ve metodolojiler kullanarak bilimsel işlemler yapar. Bir işin din psikologları tarafından başarılı bir sonuca ulaştırılabilmesi için onların takip etmeleri gereken ortak bir alan metodolojisi vardır. Bu arada din psikoloğu, bulgular oluşturmayı içeren bilimsel aktivitelerini genellikle tek başına yapmaz. Diğer yakın disiplinlerde çalışan meslektaşları da zaman zaman onun çalışmalarına katkılarda bulunabilir. Sonuçta din psikoloğu, bireylerin anlam-yapma davranışları üzerine açıklayıcı, yordayıcı veya betimleyici bulgular sağlamaya çalışır.

Ayrıca din psikolojisi aktivite sisteminin üzerinde yer aldığı belirli bağlamlar veya ortamlar bulunur. Bunlar da küçükten büyüğe sıralandığında bir kurum olarak üniversitelerin ilahiyat fakülteleri, bir politik birim olarak Türkiye ve uluslararasılığı temsil eden diğer uluslar olarak belirlenebilir. Son olarak eklenmesi gereken bir başka faktör de din psikolojisinin geçirmiş olduğu tarihsel süreçtir. Dolayısıyla din psikolojisi aktivitesi, sözü edilen bu etkileşimdeki bütünü kendisi olarak düşünülmelidir (Ok, 2006: 441-442).

Bu makalenin amacı, din psikolojisi bilim dalında uzun yıllar öğretim üyesi olarak çalışan Abdülkadir Etöz [(eski unvanı) Yrd. Doç. Dr.; (yeni unvanı) Dr. Öğretim Üyesi)] üzerine biyografik bir çalışma yaparak Türk din psikolojisi tarihi ve literatürüne biyo-bibliyografik bir katkı sağlamaktır. Bilim tarihi çalışmaları bağlamında hangi bilim dalı olursa olsun alan aktörlerinin akademik yaşam ve ürünlerine dayalı yapılan biyografik araştırmalar, ilgili bilim dalının tarihinde yadsınamaz bir öneme ve değere sahiptir. Ancak ne yazık ki, genelde Türk teoloji veya din bilimleri çalışmalarına, özelde ise Türk din psikolojisi araştırmalarına bakıldığında, akademik olarak biyografik çalışma geleneğinin henüz yeterli düzeyde oluşmadığı görülmektedir. Bu bağlamda özellikle son dönemde ilahiyat fakültelerinden emekli olan akademisyen öğretim üyeleri üzerine yapılan biyografik çalışmaların yetersizliği dikkati çekmektedir (örnek çalışmalar için bkz. Durmuş, 2003: 145-168; Alkan, 2010: 9-19). Şu ana kadar ki din bilimleri özelinde Türk din psikolojisi tarihi ve literatüründe yapılan biyografik çalışmalar ise din psikoloğu Koç'un çalışmalarıyla sınırlı kalmıştır (bkz. Koç, 2010: 187-210; Koç, 2011a: 227-246; Koç, 2011b: 265-285; Koç, 2018a: 213-259; Koç, 2018b: 65-126).

Kullanılan metodoloji kapsamında nitel metodoloji üzerine kurgulanan bu araştırmada, nitel araştırma tekniği olarak "biyografik araştırma" temeline dayalı 'biyografik anlatı görüşmesi' kullanılmıştır (Roberts, 2002; Rosenthal, 2004). Biyografik araştırmalar, özellikle davranış bilimlerinde kullanılan ve araştırmaya konu olan öznelerin deneyimlerini ve üretimlerini merkeze alarak bu deneyimlerin psiko-sosyo-antropolojik boyutları arasında bağlantı kuran nitel değerlendirme ve veri toplama yöntemlerini kapsamaktadır (Güvercin, 2015: 172-173). Dolayısıyla bu çalışmayla, Türk din psikolojisi tarihinde akademisyen bir din psikoloğu olarak yerini alan Abdülkadir Etöz'ün kişisel akademik üretim ve anlatılarının sosyal ve kültürel örüntüleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Etöz'ün deneyimlerinin ve üretimlerinin akademik içerikli kültürel ve sosyal anlamlarına 'yarı-saydam pencere' açıp Türk din psikolojisi tarihindeki yerine ilişkin betimsel analizlerin yapılması hedeflenmiştir. Ay-

rıca bu çalışmada, nitel veri toplama teknikleri olarak da (i) “yapılandırılmış görüşme” tekniği kullanılarak röportaj yapılmış; (ii) “belgesel tarama” tekniği kullanılarak da Etöz’e ait –ulaşılabilirdiği kadarıyla- her türlü akademik ürün toplanıp bu araştırmaya özgü bir yaklaşımla sınıflandırılarak listelenmiştir (Karasar, 2016: 210-220, 229-231).

Makalenin sınırlılıkları bağlamında ise bu araştırma, kronolojik olarak Etöz’ün doğum yılı (1945) ile emeklilik yılı (2012) arasındaki zaman dilimiyle sınırlandırılmıştır. Ayrıca yine bu araştırmada yer alan röportaj, 18.01.2020 tarihinde Konya’da yapılmıştır.

a. Akademik Hayatı

14 Nisan 1945 tarihinde Kayseri ili Develi ilçesinde esnaflık yapan, dokuz çocuklu bir ailenin altıncı çocuğu olarak doğmuştur. İlköğrenimini 1957 yılında, ortaöğrenimini de Develi Lisesi’nden mezun olarak 1963 yılında tamamlamıştır. Yükseköğrenimine ise aynı yıl içinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü’nde başlamıştır. Bu yıllarda aynı zamanda gazeteciliğe de başlayan Etöz, Ankara’ya taşındığı için 1966 yılında ikinci fakülte olarak Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ne başlamıştır. 1970 yılında adı geçen bu fakülteden mezun olduktan sonra 1970–1975 yılları arasında Aydın’daki Ortaklar Öğretmen Okulu’nda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği yapmıştır. Aynı zamanda adı geçen bu okulda, 1973-1975 yılları arasında felsefe grubu dersleri (felsefe-sosyoloji-psikoloji-mantık) öğretmenliği de yapan Etöz, 1975-1980 yılları arasında Kayseri Yüksek İslâm Enstitüsü’nde “Dinler Tarihi ve Din Sosyolojisi” kürsülerinde öğretim üyeliği yapmıştır. Adı geçen kurumda 5 yıl çalıştıktan sonra 11 Eylül 1980 tarihinde ise Konya Yüksek İslâm Enstitüsü’nde göreve başlamıştır. Yüksek İslâm Enstitüleri, 1981 yılında 41 Sayılı KHK ile ilahiyat fakültelerine dönüştürülünce Konya Yüksek İslâm Enstitüsü de Selçuk Üniversitesi’ne bağlı İlahiyat Fakültesi olarak yeni akademik kimliğine kavuşmuştur. Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde 1989 yılında din psikolojisi alanında ‘bilim doktoru’ unvanını alan Etöz, 1982–1993 yılları arasında Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde öğretim görevlisi olarak çalışmıştır. 1993 yılından başlayarak ‘yardımcı doçent’ unvanıyla öğretim üyesi olarak görevini sürdüren Etöz, 1993-1995 yılları arasında Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde görevlendirme statüsünde yardımcı doçent unvanıyla öğretim üyeliği yapmıştır. Adı geçen bu fakültede İslam tarihi, dinler tarihi, din sosyoloji, din psikolojisi, din felsefesi gibi lisans düzeyindeki dersleri vermesinin yanı sıra din psikolojisi, din sosyolojisi ve din felsefesi bilim dallarında yapılan yüksek lisans tezlerinin akademik danışmanlığını da yürütmüştür. Aynı zamanda 1993-1995 yılları arasında Harran

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Din Psikolojisi, Din Sosyolojisi, Dinler Tarihi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı başkanlıklarını da eş zamanlı olarak yapmıştır. 1994-1995 yılları arasında Harran Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nün başkanlığını da yaptıktan sonra Selçuk Üniversitesi'ne geri dönen Etöz, 1996-2002 yılları arasında Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı Başkanlığını da yürütmüştür. 1995-2012 yılları arasında din psikolojisi anabilim dalında –eski unvanıyla- ‘yardımcı doçent’ unvanıyla çalışan Etöz, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 15.04.2012 tarihinde yaş sınırlamasından dolayı emekliye ayrılmıştır. Dolayısıyla Milli Eğitim Bakanlığı'ndaki öğretmenlik görevi de dikkate alınacak olursa 27.07.1970 – 15.04.2012 tarihleri arasında toplamda 42 yıl 10 ay kamuda eğitim hizmeti olan Etöz'ün adı geçen bu hizmetin içinde 37 yıl da 1975-2012 yılları arasını kapsayan sadece akademiadaki hizmet süresi vardır. Yabancı dil olarak Fransızca ve Arapça bilen Etöz, evli ve üç çocuk babasıdır. Şu anda 75 yaşında olan (2020) Etöz, emeklilik sonrası yaşamını Konya'da sürdürmektedir (görsel için ayrıca bkz. Ek-1).

b. Özel İlgi Alanları

Etöz'ün akademik çalışmalarındaki özel ilgi alanları ise ‘(i) çocuk ve gençlerin inanç ve ibadet gelişimi, (ii) ibadet ve değer ilişkisi, (iii) kişilik ve hidayet ilişkisi, (iv) tasavvuf psikolojisi, (v) dinsel içerikli parapsikoloji ve (vi) dinsel içerikli metafizik’ gibi konulardır. Bu konularda yayınlanmış çok sayıda gazete yazıları ile akademik ürünleri (kitap ve makale) bulunmaktadır.

c. Türk Din Psikolojisi Tarihindeki Bağlamsal Konumu

Türkiye'deki din psikolojisi çalışmalarının tarihsel gelişim sürecine bakıldığında bu bilim dalıyla ilgili yapılan akademik çalışmaların ortalama 60 yıllık bir geçmişe dayandığını görmek mümkündür. Din psikoloğu Koç (2012/2015) tarafından yapılan öznel bir sınıflandırmada Türk din psikolojisi çalışmalarının kronolojik gelişim süreci, “(i)-İlk dönem [1949-1979]: Başlangıç – Din psikolojisinin tanınması; (ii)-İkinci dönem [1980-1999]: Orijinal literatürün anlaşılması; (iii)-Üçüncü dönem [2000-2013]: Literatüre yerel katkıların başlaması” şeklinde 3 döneme ayrılmıştır (şematik gösterim için bkz. Koç, 2015: 295).

Yukarıdaki sınıflandırmada sözü edilen bu ikinci dönemdeki din psikolojisinin gelişim aşamasında ise din psikolojisi üzerine yapılan çalışmalarda yıllara göre aşama aşama niceliksel bir artış olmuştur. Dolayısıyla ilk –çekirdek kadro- din psikologlarının yetiştiği dönem olan bu

dönemin başlarında, daha çok alanla ilgili Batı'da yapılan akademik çalışmaların anlaşılması üzerine çalışılmıştır (örnek çalışma için bkz. Yavuz, 1987). Bu dönemin ortalarından itibaren de, yüksek lisans ve doktora programları açan ilahiyat fakültelerinde ikinci kuşak akademisyen din psikologları yetiştirilmeye başlanmıştır. Yine bu gelişim döneminde alanı tanıtan daha hacimli el kitapları yazılmıştır. Bu dönemde Hökelekli (1993) tarafından yazılan 'Din Psikolojisi' isimli alana giriş niteliği taşıyan el kitabı dikkati çekmektedir (Koç, 2012: 327-340; Koç, 2015: 293-295).

Yukarıda verilen tarihsel gelişim bilgileri ışığında, bir din psikoloğu olarak Etöz'ün Türk din psikolojisi tarihindeki bağlamsal konumu, din psikolojisinin tanınması sürecini kapsayan ilk dönemdeki [1949-1979] Türk din psikolojisi kurucularının yetiştirdikleri çekirdek kadro araştırmacılarından oluşan ikinci nesil din psikologların yer aldığı orijinal literatürün anlaşılması sürecini kapsayan ikinci dönem [1980-1999] içerisinde değerlendirilebilir. Her ne kadar kronolojik olarak akademiya katılımı (1975) önceki dönemin sonlarına doğru olsa da din psikolojisi alanındaki doktora çalışmasını bitirdiği yıl (1989), adı geçen bu dönem içerisinde değerlendirme kriteri olarak alınabilir. Dolayısıyla kurucuların yetiştirdiği ilk -çekirdek kadro- din psikologlarından birisi olarak adı geçen bu ikinci dönemin başlarından çok kısa bir süre önce akademik yaşamına başlayan Etöz, yine bu dönem içerisinde din psikolojisi alanında yüksek lisans ve doktora programları kapsamında ikinci kuşak akademisyen din psikologları yetiştiren bir din psikoloğudur.

Öte yandan genel bir perspektiften Etöz'ün din psikolojisi çalışmalarına bakıldığında, -konuya ilişkin yapılan kişisel röportajında kendi ifadesiyle de vurguladığı gibi- İslam teolojisi olarak da betimlenebilecek olan kelam ağırlıklı bir İslami psikoloji çizgisini sürdürmek istediğini görmek mümkündür. Bu açıdan Etöz'ün din psikolojisi yaklaşımını, Türk din psikolojisi tarihindeki Osman Pazarlı'nın (1896-1981) çalışmaları içinde yer alan 'Din psikolojisi' (1968) adlı eserindeki tarzın daha teolojik bir bağlamda sürdürülmesi biçiminde yorumlamak da mümkündür. Bu yönüyle alanda yaptığı çalışmalarda kendi içinde bilinçli biçimde İslam teolojisine dayalı bir bilimsel dil ve tarz seçimiyle de tutarlı bir yaklaşımı temel alan Etöz'ü, 'din psikoloğu' olarak tanımlamak yerine otantik bir 'İslam psikoloğu' biçiminde betimlemek daha doğru olabilir.

d. Akademik Çalışmaları / Eserleri

Makalenin bu başlığı altında, akademiada 37 yıl akademik hizmeti olan Etöz'ün akademik ürünleri: '(i) tezleri, (ii) kitapları, (iii) makaleleri, (iv) bildirileri ve (v) gazete yazıları' şeklinde sınıflandırılarak aşağıda verilmiştir.

d.a. Tezleri

1. (1970). *Gazali'nin felsefeye verdiği değer* – [Lisans Tezi]. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. (Danışman: Prof. Dr. Hamdi Râgıb Atademir).
2. (1989). *Kur'an'da sosyal psikoloji* – [Doktora Tezi]. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Danışman: Prof. Dr. Mehmet Bayraktar-Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi).

d.b. Kitapları

1. (2008). *İslami psikoloji*. Konya: Ensar Yayınları. (234 s.).

d.c. Makaleleri

1. (1987). Hz. Muhammed'in gayrimüslimlere bakışı / De opvattingen van de profheet Mohammed over met-İslamieten. *Arayış ve İslâm Dergisi / Islamitische Stichting*, 1.
2. (1990). Evrim tesadüfüne karşı mantık ve ruhçu görüş. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 411-423.

d.d. Bildirileri

1. (1987). Evrimin tesadüf tanrılarına karşı mantık ve ruhçu görüş. *Evrimsel Teorisinin Değerlendirilmesi Sempozyumu*. Hekimler Birliği Vakfı. İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi.
2. (1994). Nefis terbiyesi ile ilgili bazı ayetler. [içinde] *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi-I: Tebliğ ve Müzakereler* (Ed. İ. Canan). (ss. 99-106). İstanbul: İSAV İlmî Neşriyat.
3. (1999). Osmanlı'nın kuruluş ve gelişmesinde tasavvuf ve din faktörü. *700. Yıl Sempozyumu*. Konya: Selçuk Üniversitesi.
4. (2004). Çocuklarda ve gençlerde inanç ve ibadet ihtiyacı. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Çalışma Toplantısı-I*, 355-372.
5. (2005). İslam'da kadının önemi ve yeri. [içinde] *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi-II: Tebliğ ve Müzakereler* (Ed. İ. Canan). (ss. 375-382). 2. Baskı. İstanbul: Ensar Neşriyat.
6. (2010). Sîretle gelen adâlet ve ahlâk medeniyeti. *Sîret Sempozyumu*. Konya.
7. (2014). Bediuzzamân'a göre İslâmî psikoloji. *Said Nursi ve Mevlana Sempozyumu*. Konya: Risâle Akademisi.

d.e. Gazete Yazıları

170 adet çeşitli gazetelerde yayınlanmış köşe yazıları bulunmaktadır (Kaynak: Etöz'ün kişisel arşivi).

e. Lisans ve Lisansüstü Dersleri

Makalenin bu bölümünde ise din psikolojisi alanında öğretim üyesi olan Etöz'ün 1975-2012 yılları arasında Kayseri Yüksek İslâm Enstitüsü, (eski adı Selçuk (yeni adı) Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde lisans ve lisansüstü düzeyde verdiği derslere yer verilmiştir. Arşiv bilgisi yetersizliği sebebiyle yıllara göre ders sınıflandırması yapılamadığından dolayı listede dersin verildiği yıl belirtilmemiştir.

e.a. Lisans Dersleri

1. Kelam (zorunlu)
2. Dinler tarihi (zorunlu)
3. Din sosyolojisi (zorunlu)
4. Din psikolojisi (zorunlu)
5. Felsefe tarihi (zorunlu)
6. Din felsefesi (zorunlu)
7. Araştırma metot ve teknikleri (zorunlu)
8. Psikolojiye giriş (zorunlu)
9. Eğitim psikolojisi (pedagojik formasyon)
10. Eğitim bilimine giriş (pedagojik formasyon)

e.b. (Lisansüstü) - Yüksek Lisans Dersleri

1. Din psikolojisine giriş
(Din Psikolojisi Anabilim Dalı. Yüksek Lisans. Güz. Seçmeli. 3 Kredi).
2. İslami psikoloji
(Din Psikolojisi Anabilim Dalı. Yüksek Lisans. Bahar Seçmeli. 3 Kredi).
3. Bazı ayet ve hadislerin sosyo-psikolojik yorumu
(Din Psikolojisi Anabilim Dalı. Yüksek Lisans. Güz. Seçmeli. 3 Kredi)
4. Din psikolojisi araştırma metotları
(Din Psikolojisi Anabilim Dalı. Yüksek Lisans. Bahar, Seçmeli. 3 Kredi).

e.c. (Lisansüstü) - Doktora Dersleri

1. Kur'an'da sosyal psikoloji
(Din Psikolojisi Anabilim Dalı. Doktora Güz. Seçmeli. 3 Kredi).

f. Yönettiği Lisansüstü Tezleri

Makalenin bu bölümünde de akademik yaşamı boyunca din psikolojisi alanında öğretim üyesi olarak görev yapan Etöz'ün yönettiği lisansüstü (yüksek lisans) tezleri yer almaktadır. Bu bölümde yer verilen tez listeleri Ulusal Tez Merkezi kayıtları referans alınarak oluşturulmuştur (bkz. <https://tez.yok.gov.tr>). Tez yazım biçimi olarak sırasıyla “[tez merkez kayıt numarası], yazar adı soyadı, (tezin bitirildiği yıl), tezin adı

(Türkçe + İngilizce)” şeklinde bu makaleye özgü bir niteleme kullanılmıştır. Tezlerin biri dışında tümü (eski adı) Selçuk (yeni adı) Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’ne bağlı olarak yapıldığı için her bir tez için ayrıca üniversite adına yer verilmemiştir. Konuyla ilgili yapılan literal tarama sonucunda Etöz’ün akademik danışmanlığında 11 adet yüksek lisans tezinin yapıldığı görülmüştür. Bunun yanı sıra Etöz’ün danışmanlığını yaptığı doktora tezi olmadığı saptanmıştır. Ayrıca Etöz tarafından yönetilen tezlerin yazarları, aynı zamanda Etöz’ün yüksek lisans öğrencileri olarak da ayrı bir başlık altında kayıtlara geçirilebilir.

f.a. Yönettiği Yüksek Lisans Tezleri

1. [52711]. Eyüp Aksoy. (1996). Yusuf kıssasının sosyo-psikolojik tahlili / Socio-psychological analysis of the story of Yusuf. (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

2. [127889]. Fatih Cancan. (2003). Kur’an’da kutsal korku ve diğer korkular / Holy fear and other fears in the Quran.

3. [127908]. Tuba Bosnalı. (2003). Din psikolojisi açısından dine dönüşün bireyin kişilik gelişimine etkisi / The effect of returning to religion on personality development in terms of psychology of religion.

4. [UTM kaydı yok]. Coşkun Durmuş. (2005). Sosyal mahrumiyetler açısından kişideki iman ve inkâr duygusu / A sense of faith and denial in the person in terms of social deprivations.

5. [211354]. Mustafa Laleli. (2007). Peygamber sıfatlarının sosyo-psikolojik tahlili / Socio-psychological analysis of the prophet adjectives.

6. [219235]. Mustafa Geredeli. (2008). Namazın sosyo-psikolojik tahlili ve kişilik gelişimine etkisi / Socio-psychological analyses of the salah and its affect on personality development.

7. [235015]. Sümeyra Güzel. (2009). Telkin ve terapide duanın önemi / The importance of prayer in suggestion and therapy.

8. [235081]. Zhandos Yrlysbayev. (2009). Komünizm sonrası Kazak gençlerinin dini yönelimleri / Religious orientation of Kazakh youth after communism.

9. [261209]. Garip Demirel. (2010). Kur’an-ı Kerim’de kadın ve psikolojisi / Woman and her psychology in the Quran.

10. [261237]. Ümmü Gülsüm Demiröz. (2010). İnanca dayalı kişilikler: Kur’an’da mümin-kâfir-münafık / Personalities based to belief: Muslim-unbeliever-factious in the Quran.

11. [279024]. Halil İbrahim Coşar. (2010). Kader anlayışının Kur’an bağlamında sosyo-psikolojik tahlili / Socio-psychological analysis of the understanding of destiny in the context of the Quran.

f.b. Yönettiği Doktora Tezleri

Etöz'ün yönettiği herhangi bir doktora tezi bulunmamaktadır.

g. Türk Din Psikolojisi Çalışmaları Üzerine Kişisel Düşünceleri

Çalışmanın bu bölümde ise Etöz ile yapılan soru-cevap içerikli röportaj kayıtları yer almaktadır. Araştırmacı tarafından röportaj soruları ve cevapları, “(i) özel ve akademik yaşam, (ii) Türk din psikolojisinin güncel durumu ve sorunları, (iii) Türk din psikolojisinin geleceği; (iv) yeni nesil din psikologlarına öneriler” başlıklı alt temalara göre düzenlenerek verilmiştir. Ayrıca genç okuyucuların daha kolay anlayabilmeleri için röportaj metni, araştırmacı tarafından Türkçe dil anlatımı bakımından sadeleştirilip güncellenmiştir.

* Röportaj – [Mülakat] –

“*Araştırmacı:* Kıymetli hocam, uzun yıllar süren akademik çalışma hayatınızı tamamlayarak 15 Nisan 2012 yılında emekli oldunuz. Bu sebeple eğer izin verirseniz sizinle (i) özel ve akademik yaşamınız, (ii) Türk din psikolojisinin güncel durumu ve sorunları, (iii) Türk din psikolojisinin geleceği ve (iv) yeni nesil din psikologlarına öneriler” şeklinde düzenlenmiş tema başlıklarında bir röportaj yapmak istiyorum.”

(i) – *Özel ve akademik yaşam:*

[Soru] = 1. *Kıymetli hocam, isterseniz öncelikle kişisel yaşamınızdan başlayalım. Kısaca kendinizi tanıtabilir misiniz? Yani nasıl bir çocukluk ve gençlik döneminiz oldu? Çocukken ve gençken yaşama ilişkin hayalleriniz ve hedefleriniz nelerdi?*

14 Nisan 1945 tarihinde Kayseri ili Develi ilçesinde esnafılık yapan bir babanın yönetimindeki dokuz çocuklu bir ailenin altıncı çocuğu olarak doğdum. İlköğretimimi 1957 yılında, orta öğretimimi de Develi Lisesi'nden mezun olarak 1963 yılında tamamladım. Çocukluğumu üç anahtar kelimeyle betimleyecek olursam; mahrumiyet, hiperaktiflik ve sempatiklik. Dokuz kardeşin altıncısı olarak gözümü açmışım. Çocukken çok hiperaktif ve çok sempatikmişim. Hem üç küçüğüme, hem de bir büyüğüme karşı hükümrandım. Çünkü onları koruma ve kollama görevi bana verilmişti. Aile büyüklerinin sorduğu sorulara verdiğim cevaplar, onları niye güldürür anlamazdım. Meğer 4-5 yaşında, çocukça yaptığım gevezelik, onlara şovmenlik gibi gelirmiş. 6 yaşında okula gitmeyen akranlarımla kuzu otlatırken, oradaki ulu ceviz ağacının en tepesine kim çıkacak? yarışması yapardık. Yarışmanın tek korkusuz adayı olarak o ceviz ağacına ben tırmanırdım. Bir gün yine böyle bir yarışma yaparken en

tepeye çıkıp “bana bakın” diye el sallarken, bir de baktım ki koca ceviz ağacı hızla göğe doğru uçar gibi yükseliyordu. Meğer ben alt dallara çarpıp düşmüşüm. Bunu düşünce anladım. Cevizden düşmüş ve bayılmışım. Arkadaşlarım öldü zannedip korkularından kimseye haber verememişler. Daha sonra ailemi tanıyan bir adam, kan kaybından yarı baygın inlerken beni bahçe duvarı dibinde bulup eve getirmiş. İlk ölümden dönme hikâyem böyle başlar. Daha bu türden onlarca hikâyem var.

Bir gün babamın sabah karanlığında nereye gittiğini sordum. Camiye gitti dediler. Ben de gideceğim, diye tutturdum. Ve ertesi gün gittim. Camide benden başka çocuk yoktu. Cami imamı Kur’an okurken benim ise namazda uykum gelirdi. Büyükler uyumadan dinlerdi. İmam beni sevdi. Ve ben de onu sevdim. Sonradan öğrendim ki maaş almadan çalışan bu imam, sabah namazında (3+2=5 sayfa) çeyrek cüz okurmuş. Namaz kıldırırken arada bir ağlardı. Halk arasında “hak” diye ifade edilen cemaatin kendi aralarında toplayıp verdikleri yıllık ücretten başka bir geliri de yoktu. Bu anlattığım 1950-51 yılları arasındaki olaylardır. Hocanın adını bilmezdik. Benli hafız, derlerdi. Gerçi imanın adı hala bilinmez köylerde. Ya ‘hoca’ ya da ‘hafız’ diye seslenirler. Çocukluğumda babamdan sonra en çok sevdiğim adam bu imamdı. Yıllar sonra ben Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde okurken hocanın hastalandığını duydum. Memlekete gelince Benli hafızın ziyaretine koştum. Sevinçten ağladı ve beni de ağlattı. Ben Ankara’ya geri fakülteye eğitimim için dönünce sonradan hocanın vefat ettiğini öğrendim. Allah rahmet etsin güzel insandı.

Çocukken ahiret düşüncesiyle namaz kılardım. Uyku, oyun, unutma ve üşenme gibi sebeplerle kılamadığım namazların kazasını etmezdim. 11 yaşına gelince kesin olarak beş vakit namaz kılmaya karar verdim. Ortaokul ve lisede iki-üç kişi namaz kılardık. Ortaokulda, müzik öğretmenimin kemanla çaldığı solfej notalarını porte üzerinde sınıfta yazabilen tek öğrenciydim. Müzik dersinden not olarak 10 veren ve “sendeki kulak herkeste yok sen müzikçi ol oğlum,” diye öğüt veren namazsız müzikçi hocamı hiç dikkate almadım. Lisedeyken kompozisyon yarışmasında iki yıl üst üste birincilik ödülü aldım. Üniversite hayatımın ilk yılında, bu yarışmadan verilen para ödülünü harçlık yaptım. Resmi tarihin yıkadığı beynimle yazdığım kendi şiirlerimi edebiyat hocamın cesaretlendirmesiyle 19 Mayıs tören kürsülerinde okurdum. Hatta bazı mısraları hala daha zihnindedir. “Bu felâket ânında doğdu ufuktan güneş / Fikri makûl, dâhî baş, bakışları hep ateş! / Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz’dir, ileri! / Deyince Kemal Paşa, atıldı düşman geri!” diye başlar şiirime devam ederdim. Fakat o şiirleri şimdi hep unuttum. Sadece buraya yazdığım bu bir kıtası hatırımda kalmış. Üstelik lise yıllarımda resim

çalışmalarım da vardı. Aynı zamanda ressamdım. Yılsonu sergilerinde benim yağlıboya tablolarım başköşede sergilenirdi. Ben de hava yapardım. Beden eğitimi dersinde hoca gibi ters parende atar ve el üstünde düşmeden yürürdüm. İslam dinimizdeki ihlaslı olmayı öğrenince, resmi de, hava atmayı da terk ettim. Lise son sınıftan dört kişi mezun olduk. Namaz kıldığımı bilen solcu felsefe öğretmeni beni bilerek yılsonu sınavlarına bırakmıştı. O zamanlar lisede dönem içindeki sınavların dışında bir de yılsonu sınavları olurdu. Eylül imtihanında ben soruları cevaplarırken arkamdan benim yazılı kâğıdımı okuyormuş. Farkına varınca, “lütfen beni rahatsız etmeyin. Ben şimdi onluk yazıyorum. Merak ediyorum buna da dört verecek misin?” dedim. O da “senin başarılı olacağını biliyordum. İstedim ki kitabı bir daha okuyasın,” dedi. Bu sözleriyle hem suçunu, hem de başarımı itiraf ediyordu. Ama Eylül imtihanında sekiz verdi. O, kendince beni dinden soğutmak istemişti. O adama kızıp liseyi bitirince filozof olmaya karar verdim. Fakat bir müminin asla filozof olamayacağını da İstanbul Üniversitesi’nde felsefe bölümünde okurken öğrendim. Bir Müslüman mütefekkirin, yüzlerce filozoftan daha üstün olduğunu da o zaman öğrenmiştim.

1963 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü’nü kazandım. İstanbul’da okurken de rahmetli gazeteci Mehmet Şevket Eygi beyle tanıştım. O zamanlar haftalık olarak “Yeni İstiklâl” gazetesini çıkartırdı. Bu gazetede görev aldım ve uzun süre köşe yazıları yazdım. Derken Mehmet Şevki Eygi Bey “Sabah” ve “Bugün” gazetelelerinin de sahibi olmuştu. Felsefe bölümünü bırakıp Ankara’ya taşındım ve “Bugün” gazetesinin Ankara Basım Amirliği’ni üstlendim. O sırada ikinci fakülte olarak Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ne girmiştim. Çünkü ilahiyat okumayı çok istiyordum. Hem öğrenci hem de gazeteci kimliği taşıyordum. 1968 yılında ilk defa dekan baskısıyla –bugünkü siyasetçi- Ali Babacan’ın halası olan öğrenci Hatice Babacan’la ilgili “başörtüsü” sorunu patlak verdi.

Ankara Üniversitesi’nin o zaman ki tepeden inmece laiklik anlayışına sahip üniversite senatosu, bu sorunu çözmek ve bir karara varmak için Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi binasında saat 20.00’de toplantı yapacakmış, diye bir duyum alınca istihbarat tedbiri aldım. Ve kendimi halat ipe bağlatarak çatıdan toplantı salonunun balkonuna indim. Senatoyu dinledim ve ipi sallayıp kendimi geri çektirdim. Bu yazdıklarım ne kadar bilimsel ve etik değilse onların ahlaksızca din düşmanlığı ve sövgüleri de o kadar bayağı idi. Ben o günden bu güne her ilim adamıyım diye geçenlere karşı saygı duymam. Üniversite senatörlerinden o toplantıda duyduklarımı biraz sansürleyerek ve kibarca eleştirerek daha sonraki

günlerde gazetede yazdım. Bu bilgileri gazetecilere sızdırmanın fakülte dekanı olduğunu zannederek dönemin dekanı rektörlük tarafından görevden alındı ve yeni dekan atadılar. Senatonun foyası meydana çıkınca öğrenciler isyan etti. 3-5 kişi dışında gazetede çıkan yazıyı benim yazdığımı kimse bilmiyordu.

Ankara Üniversitesi senatosunda başörtüsüne hürriyet ve çözüm yoktu. Bunun aksine ceza vardı. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'dan öğrencileri temsil edecek birkaç kişiye randevu verildi ve benim de içinde olduğum bir grup temsilci olarak gittik. Cumhurbaşkanlığındaki protokol amiri yanıma gelerek “siz giremezsiniz,” diye kestirip attı. Arkadaşlar da “o girmezse biz de girmeyiz, randevu da iptal olur,” dediler. Ben, sebebini sorunca protokol amiri bana kravatımın olmadığını gerekçe gösterdi. Ben de kibarca saygısızlık olmasın diye ondan emanet bir kravat istedim. Amir kravat getirmeye gidince biz de Sunay'ın odasına girdik. El sıkıştık ve karşısındaki koltuklara kurulduk. Sunay'ın kravattan haberi yoktu veya farkında değildi. Onunla sohbeteye başladık. Bu arada protokol amiri yavaşça makam kapısını açıp elindeki kravatı gösterip dışarı çıkmam için işaret etti. Ben de onun duyabileceği bir sesle “teşekkür ederim, çok nazıksınız gerek kalmadı,” dedikten sonra elimle gitmesini işaret ettim ve gitti. Cumhurbaşkanı Sunay'ı ikna etmek zor olmadı. O, yüksek İslâm enstitülerini ilkokuldan sonra gidilen okul zannediyormuş. Bizim lise üstü fakülte oluşumuz Sunay'ın gözünde daha da değer kazanmış oldu. İşin özeti, isteyen üniversite öğrencisi sokaktaki eşarplı kadınlar kadar hür olarak fakülteye girebilecekti artık. Biz buna razı olduk ve babacan tavrından dolayı kendisine olan saygımızla fakülteadaki işgali kaldırdık. Çünkü Sayın Sunay da dekana telefon edip “başörtülü öğrencileri görmezden gelin,” demiş. Cumhurbaşkanı, o günlerde senatonun yapamadığını yapmıştı.

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun olur olmaz 1970 yılının temmuz ayında 850 liralık gazetecilik maaşını bırakıp 540 liralık maaşla öğretmenlik aşkına tutulup Aydın / Ortaklar İlk Öğretmen Okulu'na öğretmen olarak tayin edildim. O sırada Niğde'ye tayini çıkan Aydın'lı bir arkadaş, görev yeri değişimi için yalvardı. Kabul etmedim. İnadımın sebebini sorarak “Niğde senin memlekete 1,5 saat, Aydın ise 12 saat uzaklıkta. Bu görev değişimini niye kabul etmiyorsun,” dedi. Ben de ona “Allah'tan hakkımda neresi hayırlıysa Rabbim beni oraya göndersin, diye dua ettim. Kura çekerken elime Niğde gelmedi, Aydın geldi. Ben Rabbimin iradesini bozamam,” dedim. Ve Allah da niyetime göre burada sayıp dökemeyeceğim kadar güzellik verdi bana.

Aydın'daki öğretmenlik görevime başladım. Burada, olumlu anlamda yepyeni bir dünya görüşü kazandım diyebilirim. O zaman Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı burslu okuyan ve ilk yedi dereceye giren mezunları, tercihen öğretmen okullarına atıyorlardı. Ben burada 5 yıl çalıştım. O zamanda, ilkokullarda din dersini de sınıf öğretmenleri verdiği için İlk Öğretmen Okulları'nda din dersi zorunlu bir dersti. Bu yüzden ben bu okulda din dersinin yanı sıra sosyoloji, psikoloji ve mantık derslerini kapsayan felsefe grubu derslerine de girdim. Öğretmen adaylarının mümkün olduğu kadar solcu olarak yetişmesini önledim. Aydın / Ortaklar Öğretmen Okulu'nda çalışırken okulun 67 kadrolu öğretmeni vardı. O zaman ki moda göre solcu olmak ayrıcalıklı bir konumdu ve aydın olarak görülüyordu. Bu hocaların 35'u solcu, 10'u futbolcu, 15'i kızıl komünist, 2'si militan, 5'i de silik ülkücüydü. Ben de kendine özgü bir kişiliği olan ve suikast tuzaklarına uğrayan -onların ifadesiyle- başı beladan kurtulmayan bir "dinci" hocaydım. Benim en büyük ödülüm namaza başlayan 60-70 zeki öğrencimin gelecekte bu ülkenin kaderinde rol alacak olmalarıydı. Nitekim onların çoğu o zaman yüksekokulu kazanıp daha sonraki yıllarda çok önemli makamlara geldiler.

Aydın'da öğretmen olarak çalıştığım 5 yıl içinde 2 kez suikasta uğradım ve 3 kez soruşturma geçirdim. Allah'ın izniyle bu belalardan da kurtuldum. Birinci soruşturmanın konusu, 10 Kasım günü, sınıfta normal ders anlatıp -okulun resmi anma programı dışında- derste Atatürk'ten bahsetmemektir. İkinci soruşturmanın konusu, izinsiz mescit açmak ve öğrencileri namaza teşvik ederek namaz kılmaları için zorlamak ve sınıfa girince 'günaydın-tünaydın' demek yerine selâm vermektir. Üçüncü soruşturmanın konusu ise derste şeriat ve tarikattan bahsetmek, ayrıca Osmanlı sultanı Abdülhamid'i övmektir. Bu suçların hepsini kabul ederek, mantıklı ve yasal bir yazılı savunma yaptım. Sonuçta bana ceza veremediler. Onların cahilliklerine oranla ne kadar bilgili olduğumu anladım.

Önümde, ömründe ders kitabı ve bir iki normal roman dışında kitap okumamış, sözde öğretmen sıfatıyla bir cahiller sürüsü vardı. Onların öğrencilerime "aman dinciyle tek başınıza sohbet etmeyin. Kütüphanesinde çok kitabı olduğu için sizi kandırabilir," dediklerini duymam, hem beni memnun ediyor hem de üzüyordu. Allah'ı ve ahireti anlatabildiğim 3 öğretmen arkadaşı cuma namazına götürdüm ve vaaz verdim. O gün, bunlardan birisi namaza başlamıştı.

Bu kez okuldaki militan öğretmenler, üzerime suikast timi gönderdiler. Bir gün, yatılı öğrenci yatakhanelerinde nöbetçiydim. Saat 22.00'den sonra yatakta olmayanların listesini çıkaracağım. Yatakhane

kapılarını 90 derece dik açıyla açarak odalara sessizce girip kontrol yapıyorum. Baktım, koğuşlardan birinin kapısı 45 derece açık. Bundan şüphelendim. Amerikan filmlerindeki kovboyların meyhane kapısına tekme atarak girdikleri gibi ben de kuvvetli bir tekme atarak koğuşa girdim. Baktım iki öğrenci “vay anam!” diyerek yere düştü. Meğer kapı darbesiyle kapının arkasında saklanan öğrencilerin ellerindeki sopalar kafalarına çarpmış. Suikast sopalarını kaptığım gibi birisinin kafasına, ötekisinin sırtına ve böğrüne vurarak öğrencileri yere yıktım. Kafası yarılan öğrenciyi pansuman ettirdim ve tövbelerini aldım. Ben de bu maşaları şikâyet etmedim. Ertesi gün, onlar da beni şikâyet etmediler ve yedikleri dayakla yetindiler.

İkinci suikastım da şöyle oldu. Bir gün yazılı sınav yaparken, baktım bir öğrenci, kitabı açmış açıktan kopya çekiyordu. Yanına varıp bu pervasız öğrenciye tebessüm ederek “ne yapıyorsun?” diye sordum. Utanıp özür dileyecek sandım. “Görüyorsun ya!” diyerek adeta meydan okudu. Öğrencinin fiziki güce sahip olması dikkatimi çekmişti. Gelişmiş vücuduna nispeten akli gelişmemiş bu öğrenciyi öğretip üzerime yollamışlardı. Meydan okumasından anladığım kadarıyla zerre kadar bir fiskeyle dokunsam bile beni değirmen taşı gibi ezip geçecekti. Eğer affedip alttan alsam öğretmenlik şerefim yerle bir olacaktı ki belki de bu zavallıyı gönderenlerin amacı da buydu. Kopya çeken bu öğrencinin meydan okumasıyla birinci suikastın rövanşını açıktan almak üzere gönderildiğini iyice anladım.

“Görüyorsun ya!” der demez ben de “hadi kolay gelsin,” deyip arkamı dönüp gidiyormuş gibi yaptım. Ve kendi eksenim etrafımda hızlıca dönüp bir ivme gücü kazanarak Allah’ın izniyle tam isabetli bir “Osmanlı tokadı” attım. İsabetin şiddetinden tokat tabanca gibi öğrencinin yüzünde patlamıştı. Kız öğrenciler korkuyla çığlık attılar. Birde ne göreyim, göz kapakları hızlıca açılıp kapanıyor. O anda geçici körlükle karanlıkta kalıp yıldız saydığını anladım. Hemen vakit kaybetmeden kör ve savunmasız olan bu öğrenciyi darbelerle yere yıktım. Derken korkuyla kalkıp kapıya yönelen öğrenci, dur uyarıma uymadığı için arkasından yediği tekmeye koşarak duvara çarptı ve yere düşerek öldüğünü sandım. Başından ve yüzünden kanlar akıyor ve yerde hareketsiz yatıyordu. İçimden “eyvah! Öfkeme yenik düştüm ve katil oldum,” dedim ve çok korktum. Bu pişmanlığımı kimseye belli etmeden “kaldırım bunu yerden,” diyerek elimdeki sınav kâğıtlarıyla oradan kaçır gibi uzaklaştım.

Okul idaresinin haber vermesiyle jandarma gelip beni tutuklayacak zannedip önce abdest almak için lavaboya gittim. Tutuklanmadan önce namaz kılmayı düşündüm. Baktım ki aynadaki yüzüm bembeyaz

olmuş. O zaman bekâr olduğum için hapse girmek kolayıma geliyordu. Fakat öğretmenlikten atılmak çok zoruma gidecekti. Namazdan sonra müdüre gidip olayı ilk ağızdan anlatmak istemişim. Bir de baktım ki müdürün karşısına sarıklı bir hoca oturmuş. İçimden “eyvah! Ne kadar da çabuk? Cenaze için hoca çağırılmışlar,” diye düşündüğüm sırada ben kapıdan girer girmez daha bir şey söylemeden müdür bey güreledi “Ya kardeşim! Göz yumuyoruz diye de bir öğrenci böyle dövülür mü? diye sarıklı hocayı işaret edince çok şaşırdım. Dikkatle bakınca anladım ki, benim panikleyip câmi imamı sandığım bu kişi meğerse benden sağlam dayak yiyen öğrenciymiş. Meğer ölmemiş, duvara çarpmasından dolayı oluşan yarası için sarılan beyaz bandajı da hüznümden sarık sanmışım.

Bu öğrencinin ölmediğini öğrenince o zamanki sevincimin benzerini kalan ömrüm boyunca bir daha hiç yaşamadım. Zira hem katil olmamıştım hem de öğretmenlikten atılmayacaktım. Bu sefer güreleme sırası bana gelmişti. “Bana bak müdür bey! Bu öğrenci, hem açıktan kopya çekti. Hem de beni dövmek için meydan okudu,” dedikten sonra olayı anlattığım zaman bana hak verdi. O zaman öğrenciyi dövmek serbestti. 1972 yılında yaşadığım bu olay böylelikle kapandı. Daha sonra öğrenciler, benim karate veya tekvando bildiğimi sanıp bu dayak olayını kendi aralarında yaymışlar. Çünkü o günden sonra bazı öğrenciler karşımda titriyorlardı. Bunlardan birisine “oğlum niye titriyorsun?” deyince “sizden korkuyoruz hocam,” diye cevap verdi. Ben de “sizin inancınız kıt. Allah’tan korkmayı bilmezsiniz. Allah da kendinden korkan bir kuluyla sizi korkutur. Konunun psikolojik boyutu budur,” dedim.

1980’li yıllardan sonra dayaklı eğitim modeli de kapandı. Dayak yiyerek okuyan öğretmen adayları, 2000’li yıllardan sonra öğrencilerine dayak atamadılar fakat onlardan dayak yediler. Şimdi yeni moda böyle oldu maalesef. O kuşak öğrenciyken öğretmeninden, öğretmenken de öğrencisinden dayak yedi. Benim kuşağım öğrenciyken öğretmen dayağı yedi ve öğretmen olduğunda da öğrencisine dayak attı. Ancak genel öğrenci-öğretmen sevgi ve saygısını yaşadık. Şimdilerde ise bu durum çok az yaşanır bir durum oldu. Çünkü internet ve teknoloji gençliği sert ve narsist olarak yetiştirdi. Bizim sınıfta çok konuşan bir öğrenciyeye “bak kulağını yırtıp ağzına dikerim,” diyerek kulağına dokunduğumuz bu öğrenci hoca dövmeden övdü diyerek sevinirdi. Neyse. Burada şunu da belirtmek isterim ki hayatımda bilerek ve isteyerek hiç kimseye zulmetmedim. Hiç saldırmadım hep savunmada kaldım. Allah da bana yardım etti. Kur’an’ın emrettiği gibi kâfirlere, zalimlere ve münafıklara karşı şiddet, dostlara ve masumlara karşı da hep merhamet gösterdim.

1975 yılının şubat ayında, Din Eğitimi Genel Müdürlüğü tarafından Kayseri Yüksek İslâm Enstitüsü'nde "Dinler Tarihi ve Din Sosyolojisi" öğretim üyeliğine tayin edildim. Benim bu atamam sınavla yapıldı. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinden oluşan sınav jürisi tarafından sınava giren 15 aday arasından seçildim. Rakiplerim arasında eli-yüzü düzgün gördüğüm birine dedim ki: "bak Ömer abi! Rakiplerimiz meymenetsiz adamlar, benimle mescide gel ve ihlâsla dua edelim. Mescide gidip iki rekât namaz kıldıktan sonra "ey Allah'ım, ben kendimi ve Ömer abiyi bu işe lâıyk görüyorum. Eğer ben kazanamazsam Ömer abi kazansın," diye dua ettim. Ömer abi de âmin dedi ve o da benzer bir dua yapınca ben de onu duasına âmin dedim. Sonuçta ben kazandım ve Kayseri'ye gelip derslere başladım. O sırada son sınıf öğrencileri ile dönemin kelâm hocası arasında bir tartışma çıkmış. Müdürün teklifi üzerine bu derse de ben girdim. O zaman Kayseri Yüksek İslâm Enstitüsü'nde son sınıf öğrencisi olan ve daha sonra din psikolojisi bilim dalında öğretim üyesi olan Hayati Hökelekli beyin 4. sınıf 2. Dönem Kalam derslerine de girmiş oldum.

Kayseri Yüksek İslâm Enstitüsü'nde 5 yıl çalışabildim. Müdürün beceriksizliği sebebiyle yatılı öğrencilerin yemek sorunları vardı. Eleştirilerim sonucunda bana görev verilince şehirdeki sivil yardım yolunu kullanarak devlete yük olmadan self-servis sistemini getirdim ve ana menüye meyve-salata ekleyerek menüyü zenginleştirdim. Programlı bir çalışma yöntemiyle görevlilerin çalışmasını verimli bir duruma getirdim. Kayseri'de bulunduğum süre içinde Hunat Hâtun ve Hacılıkçı camilerinde vaazlar verdim. Kur'an kursu müdürü Mümin hocanın daveti üzerine öğrencilerine bir süre "Siyer-i Nebi" dersleri verdim. Mümin hoca da dersi dinler ve ağlardı. Bu ihlaslı ve fedakâr merhum hoca, beni de ağlatırdı.

Kayseri halkı giderek şehirdeki Yüksek İslâm Enstitüsü'ne daha da rağbet göstermeye başladı. Enstitü müdürlüğü seçimi yaklaşınca arkadaşlar beni uygun görmüşler. Toplamda 4 oyu olan ilk atanmış eski müdür, 18 oyu olan seçilecek yeni müdür adayı olarak beni, Konya'ya sürgün ettirdi. Sonradan bu eski müdürün, dönemin başbakanının koruma komiserinin damadı olduğunu öğrendim.

12 Eylül darbesinden bir gün önce 11 Eylül günü, Konya Yüksek İslâm Enstitüsü'nde göreve başlamıştım. Dönemin Kayseri sıkıyönetim komutanı, beni sürgün ettiren bu enstitü müdürünü görevden almış ve camilerde vaaz veren hocayı yani beni aramış. Bulamayınca da "vay be hocayı elimizden kaçırdık," diye hayıflanmış. Kaderin adâlet ve rahmetine bakın ki tereyağından kıl çeker gibi beni Kayseri'den alıp Konya'ya

verdi. Kayseri'deki komutan, keyfi olarak tutukladıkları ne kadar personel-öğrenci varsa, onlara beni sormuş. Aksine dönemin Konya sıkıyönetim komutanı ise saygıdeğer bir albaydı. Sorgular yapıldı ama Konya'daki enstitüden hiç kimseye ceza verilmedi. Böylelikle o zamanki bu sürgün gibi görülen tayin işim benim için bir ödüle dönüştü.

1980 darbesinden sonra dönemin Cumhurbaşkanı, ekibiyle Konya Yüksek İslam Enstitüsü'ne ziyarete geldi. Açıkça söylemedi ama Konya muhafazakâr bir şehir olduğu için buradaki enstitüyü kapatıp personeli ve isteyen öğrencileri Kayseri'ye taşımak istemiş. Müdürün onayıyla enstitüyü temsilen Cumhurbaşkanıyla ben muhatap oldum. Okulu gezdirdim. Kendisine bir Kur'an-ı Kerim hediye ettik. Öptü ve alınına değdirdi. Kütüphanede sohbet ettik. Bana, Musa (as) kıssasını anlattı. Beni hayranlıkla dinler gibi görünce aşka geldi bir kıssa daha anlattı. Uzatmayayım, çok şükür ki enstitü kapatılmadı ve tam tersine ilahiyat fakültesine dönüştürüldü.

Yüksek İslam Enstitüleri, 1981 yılında 41 sayılı KHK ile ilahiyat fakültelerine dönüştürülünce enstitü hocalarını bir telaş ve heyecan sardı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden gönderilen Prof. Dr. Kemal Eraslan, ilahiyat fakültesine dekan olduktan sonra bizim hocalar, bilimsel bilgi üretmeye başladı. Yapılan iş aslında mevcut bilginin yeni bir kılıf ve ambalajla servis edilmesiydi. Enstitüyken dinler tarihi ve din sosyolojisi hocalığını bırakıp zoru isteyerek "din psikolojisi" branşından doktora yaptım. Erken davranan köprüyü geçti. Benim gibi ağırdan alanlar da sonradan değişen ve ağırlaşan kuralların ağına takılıp yolda yaya kaldı. 1989 yılında bilim doktoru ve 1993 yılında da yardımcı doçent unvanı alarak öğretim üyesi oldum.

1993-95 yılları arasında, rahmetli dönemin fakülte dekanı İbrahim Canan hocanın daveti üzerine geçici ve gönüllü olarak 2 yıllık görevlendirmeye Şanlıurfa'ya gittim. O zaman Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyesi sıkıntısı vardı. Gönüllü ve yeni atama dışında kimse kadrolu gitmek istemiyordu. Üstelik PKK tehlikesine karşı da şehir cazip değildi. Ben ise Hz. Ali'nin (r.a.) ifadesiyle "kaderim ve ecelim beni korur," diyerek gittim. Onar günlük periyodik aralıklarla Konya'ya gelip giderken bir de baktım ki yolculuk yaptığım firmanın otobüsünü haraç vermiyor diye PKK yakmış. Neyse ki, ecelim beni korumuştü.

Şanlıurfa ilahiyatta, bölüm başkanlığı ve anabilim dalı başkanlıkları dışında, haftada 30 saatten fazla lisans ve yüksek lisans derslerine giriyordum. Derslerin bir kısmından ücret sınırını aştığı için ek ders ücreti almıyordum. Merhum İslam tarihçisi M. Asım Köksal hocanın 12 cildi aşan İslam tarihi kitabının tüm ciltlerini ezberlemiştim. Bir gün Asım

hocaya şaka yollu “okurken beni ağlatmaya hakkınız var mı?” diye sitem edince o da rahmetli kulağıma eğilip yavaşça “Abdulkadir evlâdım! Ben onları yazarken ağlayarak yazdım,” demişti. İslam tarihi derslerinde bazı konuları anlatırken gözlerim yaşarınca hep rahmetlinin bu sözleri aklıma gelirdi.

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde İslâm tarihi, dinler tarihi, din sosyoloji, din psikolojisi, din felsefesi gibi lisans derslerine girdim. Bu derslerden din psikolojisi ve din sosyolojisi ile din felsefesi bilim dallarında yapılan yüksek lisans tezlerinin danışmanlığını yürüttüm. Üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü’ndeki ilahiyatı ilgilendiren ayağına işlerlik kazandırdım. Adam kıtlığında rektör ve dekanın sonra bölüm başkanı statüsüyle üçüncü sıradaydım. Üniversitenin temsil edildiği toplantılarda, rektör Servet Armağan hocanın, ağzı laf eden koltuk değneği gibiydim. Rektör Servet Beyin atamasıyla Harran Üniversitesi Sosyoloji Bölümü’nün 1 yıl kurucu başkanı olarak görev yaptıktan sonra Konya’ya Selçuk Üniversitesi’ne geri döndüm. Rektör Servet Bey, Urfa’da kalmamı çok istedi ama Konya’daki kadromu iptal ettirmedim. Dönemin Selçuk ilahiyat dekanının “istersen...” önerisini dikkate almadım ve Konya’ya geri dönüp buradaki derslerime girmeye başladım. 2012 yılında, yaş günüm olan 14 Nisan’da yaş sınırlamasından dolayı emekli oldum. Özetle, öğretmenlik hayatım da dâhil toplamda 42 yıl 10 ay çalıştım. Bunun 37 yılı da akademiada geçmiş oldu.

[Soru] = 2. *Yaşam felsefenizi birkaç cümleyle nasıl betimleyebilirsiniz?*

Elli yıllık tecrübemin özeti şudur: ‘Mutlu et ki, mutlu olası.’ Tutumlu birisi olmak için insanın kendi helâl kazancıyla geçinmesi gerekir. Allah, tutumlu olmayı emreder. Cimriliği, israfı ve başkasına el açmayı da yasaklar. Çocukken mahrumiyet yaşayanlar, geleceğin başarılı insanlarıdır. Mahrumiyeti tatmayanlar, başarıyı da tadamazlar. Çocukken oyuncaklarımızı kendimiz yapardık. Yaşlandık ve tecrübe kazandık, elektronik olmayan ev aletlerinin tamiri mümkünse onarmak hobim oldu. İnsanlar, ‘Allah, ruh, kader ve zaman’ olmak üzere dört şeyin içeriğini bilemezler. Allah’ın sıfatları ve isimleri, ruhun görevi ve rolü, kaderin hükmü ve adaleti, zamanın fonksiyonu ve işlevi bilinebilir. Ama içerikleri asla bilinemez. İnsanlar bu konuda acizdir. Her iyi niyetin bir kerameti vardır. Her kerametın de bir iyiliği vardır. Buna karşın her kötü niyetin bir keraheti vardır. Her kerahetin de bir kötülüğü vardır. Bu iki cümle açıldığı zaman yüzlerce sayfa yazılabilir. Ben yüz sayfa kadar yazdım. Devamı ise beklemedir.

Benim dünya görüşüm, Kur'an-ı Kerim'in ilk suresi olan Fatıha Suresi ile Buhari'nin ilk hadisi çerçevesinde şekillenmiştir. Her Müslüman için imandan sonra en hayırlı ibadet iyi niyettir. Her eylemdeki iyi niyetteki samimiyete ise "ihlas" denir. Her günahattan insanın nefsinin alıkoyan iyi niyete de "takva" denir. Allah rızası için içinde samimiyet ve ihlâs olan her eylem ve amel ibadettir. Gösteriş ve riya, en hayırlı eylemi bile günaha çevirebilir. Hiçbir ibadet, ihlâssız kabul edilemez. Ahirette herkes niyetlerine ve buna bağlı olarak amellerine göre diriltirler. İnsanlar niyetlerine göre hesaba çekilecekler. Ameller niyetlere göredir. Kişinin niyeti amelinden hayırlıdır. Allah, oyunbozanlık yapmadığım ve dürüst davrandığım her mücadelede çocukluğumdan emekliliğime kadar beni hep kazandırdı. Yani bela içinde lütuf verdi. Beni ilgilendiren en önemli hakikatler, insanların ürettiği fikirlerinden önce ayet ve hadislerin ilham ettiği bilgilerdir. Çünkü bu bilgiler, güncel insanın ürettiği fikirlerden 1400 yıl daha kıdemli ve daha gençtirler. İnsanın kasko sigortası ecelidir. Çünkü birçok kez ölümden döndüm. Ecelim, Allah'a kavuşma gününe kadar da beni koruyacaktır.

[Soru] = 3. *Hobileriniz nelerdir?*

Boşboğazlık, oyun ve eğlence anlamında hiçbir hobim yok. Ciddi işlere de hobi denemez zaten. Ortaokul ikinci sınıfta, fen bilgisi hocamız radyo çalışma sistemini anlatırken diyot ve triyot lambalardan bahsetmişti. Babamın akşam eve gelince haber dinlediği küçük bir sandığa benzer beyaz tuşlu Philip marka radyomuz vardı. Ev halkı uyuduktan sonra gece yarısı kalktım kırmadan bu radyoyu söktüm ve içindeki lambalarını inceledim. Tekrar yerlerine monte ettim fakat radyo çalışmadı. Sabah ezanı okunurken işe son verdim. Bir saatlik uykudan sonra ben okula, babam da dükkâna gitti. Akşam olduğunda babam radyodan haberleri dinlemedi. Ben de "babacığım, radyo arızalanmış ben tanıdık bir ustaya yaptırıp yarın akşama hazır ederim," dedim. O gece, her parçasının yerini ezberlediğim radyoyu, onlarca kez söküp taktım. Gecenin sonunda şafak vakti radyodan ses geldi ve hoparlöründen Kur'an sesi duyuldu. Ben de babamdan dayak yemekten kurtuldum. İlmin ve öğrenmenin iki sebebi vardır bana göre. Bunlardan biri merak ve diğeri de ihtiyaçtır. O günkü merakımdan sonra ben elektrikçi oldum. Üniversitede okurken gecekonduya elektrik hattı döşeyerek para bile kazandım. Eskiden sabah namazında 3-5 sayfa düzgün okuyan salih imamların arkasında namaz kılma hobim vardı. Onlarda yere battı veya göğe çekildiler. Onlar yoklar artık. Bu sebeple yüksek sesli hoparlörle ses sanatkarlığına soyunan az okuyup çok gürültü çıkaran cahil imamlara kızıp cemaate gitmemeye başladım. Şimdiki elimde kalan tek ciddi hobim de, bir dönümlük bahçedeki ağaçlar, asmalar ve sebzelerim.

[Soru] = 4. *Kendinizi nasıl bir eş, baba ve dede olarak görüyorsunuz?*

Gençliğimde kazak bir koca ve otoriter bir baba, orta yaşlarımda süngüsü düşmüş, eşimle daha da uyumlu bir koca, çocuklarına karşı anlayışlı, vakarlı ve biraz da disiplinli babaydım. Dede olunca da disiplin ve otorite bitti artık. Şefkat tomurcuk verdi. Üç çocuğuma yeterince gösteremediğim şefkat meyvesini, geç de olsa sekiz toruna ikram edebiliyorum şimdilerde çok şükür. Yeğenimizin düğününde, 1 büyük ve 3 de küçük kardeşimle beraber 5 kardeş bir araya gelmiştik. Yeğenlerimden birisi “bugün hoca dayımı, yengemle konuşurken gördüm, o ne dese, tamam diyordu, hayret! Dayım iyice kılıbık olmuş,” deyiverdi. Baktım ki liderliğime gölge düştü. Ben de bu gölgeyi kaldırmak için dedim ki “şimdi herkes karısını, kendi çocuğuyla çağırсын bakılım. Yani anne, babam seni çağırıyor. Lütfen gelir misin? Desin. Bakalım kim gelecek?” dedim. Çocuklar annelerini çağırılmaya gittiler ama bizimkilerin hanımlarından hiç gelen olmadı. Sadece eşim koşarak geldi ve niye çağırıldığımı sordu. Ben de “bir konu vardı halloldu. Teşekkür ederim gidebilirsin,” dedim. Ablamın oğlu tır şoförü yeğenime dönüp “işte benim kılıbıklığım ve sizin de kazaklığınız ortada,” dedim ve gülüştük.

[Soru] = 5. *Eleştiriye açık mısınızdır? Yani meslektaşlarınız sizi eleştirirler miydi? Sizin bu eleştirilere tepkileriniz nasıl olurdu?*

Hepimiz eleştiriye açık olmalıyız, diye düşünüyorum. Çünkü yerinde ve zamanında yapılan eleştiriler, tıpkı yüzümüzdeki lekeyi gösteren bir ayna gibi kusurlu yanımızı düzeltmemize sebep olur. Eleştiriye katlanamamak bir eksiklik. Fakat her şeyi eleştiri konusu yapmak da ayrı bir hastalıktır. Her iki aşırı uç her zaman zararlıdır. Orta bir düzeydeki eleştiri, yapıcılığıyla tamir eder, kırılcılığıyla traş edip hurdayı temizler. Eleştiri kabul etmeyenler kadar düşmanca eleştiri edenler de adaletle barışık olmayan insanlardır. Ben, zararına da olsa adil yapılan eleştiriye severim. Hatta düşmanca yapılan eleştirilerden bile ders çıkarırım. Burada yaşamımdan onlarca eleştiri hikâyesi anlatabilirdim ama orijinal anlatımı uzun sürer.

[Soru] = 6. *Yaşamınızda dönüm noktası olarak nitelendirebileceğiniz bir olay var mı? Varsa nedir?*

Birçok olay var ki hangisi dönüm noktası bilemiyorum. Ben ilkokul beşinci sınıftayken mahallemizde ilk elektrik bizim eve girdi. Gaz lambasından kurtulduk. Çocukça sevincimden dolayı o gün hiç uyku uyuyamadım. İstanbul’dan Ankara’ya taşındım, rahmetli Şevket Eygi beyin “Bugün” gazetesinde basın amiri olarak çalışmaya başladım. Gazetecilik yaptığım dönemde ikinci işim, haftada bir Türkiye Büyük Millet

Meclisi'ne gidip meclis muhabirliği yapmaktı. Gazetede çalışırken bir ilçe kaymakamından daha çok maaşım vardı. Ve en önemlisi de ben filozof olmaktan vaz geçip ilahiyat hocası olmaya karar verdim. Yani felsefe bölümünü bırakıp ilahiyat okudum. Mezun olunca da gazetede ki maaşımdan çok daha düşük olan 540 lira gibi bir maaşla öğretmen oldum.

Aydın'da öğretmenken Kayseri Yüksek İslâm Enstitüsü'ne öğretim üyesi olarak atanınca genç bir hoca olarak kendimi hocaların arasında sıkılıyorum zannettim. Fakat baktım ki çoğunun genel kültürü benden geride ve teknoloji de bilmiyorlar. Ama hepsi kendi konusunun hocası olmuş. Enstitü müdürlüğü seçimine yirmi gün varken bakanlık tarafından Konya Yüksek İslâm Enstitüsü'ne sürüldüm. Benimle seçim yarışına girecek müdürün torpili ise dönemin başbakanının koruma komiserindenmiş. Yalancı şahidi de benim kerevetime konan asistanıymış.

Sonuçta ben 11 Eylül'de Konya'da göreve başladım. Ertesi gün 12 Eylül'de askeri darbe oldu. Bana kumpas kuran enstitü müdürü görevden alındı. Benim için yalancı şahitlik yapan asistan trafik kazasında öldü. Konya'da, 12 Eylül'den birkaç hafta sonra dönemin Cumhurbaşkanı, Yüksek İslâm Enstitüsü'nü ziyarete gelmişti. Gazeteciliğimi bilen müdürün onayıyla onunla ilgilendim. Okulu gezdirdim ve sorularına cevap verdim. Öğrencilik yıllarımdaki cumhurbaşkanı olan Cevdet Sunay'dan sonra muhatap olduğum ikinci devlet başkanıydı.

[Soru] = 7. *Akademisyen olmasaydınız başka ne iş yapmak isterdiniz?*

Liselerde din dersi öğretmenliğine devam ederdim herhalde diye düşünüyorum. O da olmasa vaiz olurum. O da olmasa gazeteciliğe devam ederdim. Bunların hiçbirisi olmazsa da Kayserili bir esnaf olurum.

[Soru] = 8. *Akademik yaşamınız boyunca unutamadığımız ve sizi etkileyen bir anınız/hatranız varsa bizimle paylaşabilir misiniz?*

Kayseri Yüksek İslâm Enstitüsü'nde müdür yardımcısıyken İstanbul Bilge Emaye Fabrikasını aradım ve sahibi Kayserili Ahmet Bilge beyle görüştüm. Enstitümüzün yatılı öğrencileri için 200 adet emaye yemek tepsisi yolladı. Bunun üzerine ona “sizi sevaba soktuğum için beni tebrik edebilirsiniz,” diye yaptığım esprili teşekkürüme gülüşünü hiç unutmam. Derken bizim görgüsüz yatılı öğrencilerimiz, karavana usulü yerine self servisi görünce yemeği boykot ettiler. Bunca emekten sonra onların kazan kaldırması çok zoruma gitti. Ben de radikal bir karar aldım ve aşçıya dedim ki “sakın, benden izinsiz kimseye yemek verme. Onlar, iyice acıkınca mecburen gelmeye başlarlar. Topluca ellerinde yemek tepsisiyle sıraya girmeden yemek dağıtma. Önce bana haber verin. Aksi

halde yemek yok. Bir saat geçmeden özür dileyen öğrencilerle yemekhaneye gittim. Kuzu kuzu sıraya girip yemeklerini alıp yediler. Yemeğin yanındaki salata ve meyve ikramıyla da bir hafta geçmeden çok memnun oldular.

Enstitü müdür seçimi yapılacaktı. Hoca arkadaşların isteğiyle aday oldum. Fakat seçime 20 gün kala kendimi Konya'ya sürgün edilmiş buldum. İlk zamanlarda kötülük gibi görünen bu durum bana sonradan iyilik olmuştur. Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinin “Hak şerleri hayr eyler/ Zannetme ki gayr eyler/ Arif onu seyr eyler/ Mevlâ görelim neyler/ Neylerse güzel eyler” dediği gibi gördüm ve yaşadım.

[Soru] = 9. *Bir akademisyen olarak din psikolojisi alanında çalışmamış olsaydınız başka hangi alanda akademik kariyer yapmak isterdiniz?*

Din psikolojisini tercih etmeseydim mutlaka din sosyolojisini tercih ederdim. Zira ben doktoramı yaparken bu iki disiplin birlikte bir kürsüde temsil ediliyordu. Yani benim doktora diplomamda din sosyolojisi ve psikolojisi birlikte yazar. Doktoradan önceki atanma kaydım dinler tarihi ve din sosyolojisi öğretim üyeliği iken doktoradan sonra din sosyolojisi ve psikolojisi öğretim görevlisi oldum. Daha sonra bu iki alan birbirinden ayrılınca din psikolojisi alanında yardımcı doçent unvanıyla öğretim üyesi olarak atandım. Ama kelam ve tefsire olan ilgim hep devam etti. Evinde olmadığı zamanlarda kütüphane bekçiliği için evinde yatılı kaldığım rahmetli Boşnak Prof. Muhammed Tayyib Okıç, Ankara İlahiyat Fakültesi'nde okurken tefsirden asistanlık teklif etmişti. Ayrıca ‘Gazali’nin Felsefeye Verdiği Değer’ konulu lisans tezim sebebiyle de Okıç’ın hocası olan rahmetli Prof. Hamdi Ragıp Atademir de, İslam felsefesinden asistanlık teklif etti. Ama ben Anadolu’da yapacağım öğretmenlik aşkıyla -adeta- onlardan kaçtım.

Bundan 40-50 yıl öncesine kadar üniversitedeki hocalar, -bir kıza dünür olur gibi- asistanlarını kendileri seçer ve beğenirdi. Asistanlar da hocaların çantasını taşır, derslerinde kara tahtaya onun söylediklerini yazar, hatta özel işlerinde çıraklık yaparlardı. Yıllar sonra hocaların bu durumu kötüye kullanımını önlemek için asistan yerine “araştırma görevlisi” denildi. Hem onur kırıcı ve hürriyetimi kısıtlayacağı hem de 5-10 yıllık bir süreç olarak görmem sebebiyle asistanlık tekliflerini o zamanlar kabul etmemiştim. Daha sonra 5 yıllık tecrübesi olan öğretmenler arasından sınavla seçildim ve asistanlık süreci yaşamadan doğrudan Kayseri Yüksek İslam Enstitüsü’ne öğretim üyesi hoca olarak atanmıştım.

[Soru] = 10. *Akademik kariyer planlamanızda neden din psikolojisi alanını seçtiniz? Genel ve özel sebepleri var mı? Varsa nelerdir?*

Çocukluğumdan bu yana zor olanı başarma merakım, huyum veya tutkum vardı. Dışarıdan benim iradem dışında başkasının engeli olmazsa bir şeye karar verdim mi mutlaka o işi başarırım. Türkiye'deki yüksek İslam enstitüleri, ilahiyat fakültelerine dönüştürülünce ders verdiğim bilim dallarından birini seçmem gerekiyordu. Ben de kendime göre Kur'an'ın önemle üzerinde durduğu bir konu çalışmalıyım, diye düşündüm. Bu konu da "Kur'an'da sosyal psikoloji" şeklinde karşıma çıktı ve bu başlıkla bir de doktora tezi hazırladım.

Ben akademisyenliğim boyunca din psikolojisi olarak hep İslam psikolojisini anlattım. Çünkü bizim dinimiz İslam diniydi ve onun psikolojisi olurdu. Bu konuda gülüp geçenlere ben de gülüp geçtim. Hele ki Freud ile yatıp kalkanlara şaşıyorum. Onun psikanalizi tam bir psikopat hezeyanıdır. Bu sebeple akademik yaşamım boyunca ben "batılın tasviri safi zihinleri idlal eder / yanlış olanı betimlemek saf zihinleri bozar" kuralına karşılık olarak "hak ve hakikatin tasviri safi zihinleri ikmal eder / hak ve hakikat olanı betimlemek saf zihinleri tamamlar" kuralını benimsedim. Dinler tarihi, şirkin çeşitlerini anlatır. O dersin uzmanı olarak zihnimi meşgul eden yüze yakın teknik kavram ve tanrı isimleri ezberledim. Fakat pratik hayatta bana hiçbir şey kazandırmadı. Yahudilik ve Hıristiyanlık içinde ne kadar İslam kaldıysa o kadar doğru, ne kadar yanlış karıştıysa o kadar gerçekten sapmadır. Aynı şey, mezhepler ve tarikatlar için de söylenebilir. Örneğin; günümüzde bir kısım sapkın tarikatlar da var ki bidat ve hurafeler onları batırmıştır. Dolayısıyla üzerinde çalışacağım alan dinler tarihi de olamazdı.

Sonradan bir de baktım ki ilimsiz din ve dinsiz ilim olmuyor. Hem kendim için hem de başkaları için katıksız saf İslâm ile gerçek ilmi sentezlemek istedim. Çünkü ilimsiz din katılık, dinsiz ilim de zulüm oluyor. Batı'da yüz yılı aşan ilim-din çatışması yaşandı. Çünkü bozulmuş olan Hıristiyanlığın içine hurafeler karışmıştı. Bizim dinimiz İslam ve içinde hurafe yoktu. Bu yüzden ben ilim-din sentezini anlatmak için İslami psikolojiyi seçtim. Başka bilim dalları, bu amacım için bu kadar uygun değildi. Madem her şey insan için yaratılmış, insanı tanımadan o "her şey" anlaşılmazdı. Çünkü insan da Allah için yaratılmıştır.

[Soru] = 11. *Din psikolojisi alanındaki akademik çalışmalarınıza nasıl başladınız? Yani akademik kariyeriniz hangi aşamalardan geçerek sonuçlandı? Lisans ve lisansüstü (master ve doktora) eğitiminizi nerelerde ve nasıl yaptınız?*

Yukarıda söylediğim gibi o dönemde Türkiye'nin tek ilahiyat fakültesi olan Ankara'daki ilahiyat fakültesinden 1970 yılında mezun oldum. O dönemde Ankara ilahiyat mezunları, yüksek lisans da yapmış

sayıldıkları için doğrudan istediği alandan sınavla doktora başlayabiliyorlardı. 1980 yılından sonra bu kural değişerek şimdiki gibi master-doktora süreci başladı. Doktoramı Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde din psikolojisi alanında yaptım.

[Soru] = 12. *Sizin din psikolojisi alanında yetiştiğiniz dönemde üzerinizde emeği olan hocalarınız kimlerdir? Yani kimler ve hangi sebeple akademik yaşamımızda yer aldılar ve çalışmalarınıza yön verdiler?*

1982 yılı başından itibaren Konya Yüksek İslam Enstitüsü iken Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne dönüştük. O zamanki görev unvanım da “öğretim üyesi” idi. Yeterlilik sınavından sonra doğrudan ders dönemi olmadan doktora başladım. O zaman doktora tezim için ilk danışman hocam Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden Doç. Dr. Hayrani Altıntaş beydi. Bir buçuk yıl sonra profesör olunca yurt dışına çıkarken danışmanlığımdan ayrıldı. Onun yerine Prof. Dr. Mehmet Bayraktar Bey danışmanım oldu. Bu hocalarımın emekleri vardır üzerimde. Ayrıca beni keşfedip akademisyen olmamı isteyen iki muhterem ve rahmetli hocam daha var. Prof. M. Tayyib Okıç ve Prof. H. Ragıp Atademir hocalarımı da burada rahmet ve hürmetle anmak isterim.

[Soru] = 13. *Akademik çalışmalarınıza bakıldığında ağırlıklı olarak hangi alt alanlarda araştırmalarınızı yürüttünüz? Akademik kariyeriniz süresince din psikolojisi alanındaki bilimsel çalışma konularınızı nasıl belirlediniz? Veya hangi konular üzerinde çalışacağımıza nasıl karar verdiniz?*

Başta Kur'an, hadis, tefsir ve kelim olmak üzere sosyoloji, felsefe, mantık, matematik ve teoloji alanlarındaki gerçekten insanı tanıyan ve tanıtan psikologların yazılarını okudum. Ruh hakkında araştırmalar yaptım. Psikoloji ilminin ismi yanlıştı. Detaya girmeden söyleyecek olursam 'ruh'un ilmi olamaz. Bu yüzden eski Osmanlı bilginlerinin “ilmü'n-nefs” isimlendirmesi doğruduydu. Ancak Türkiye'de alan ismi olarak 'psikoloji' yanlış kullanılmaya devam ediyor.

İnsanı ilgilendiren her konu psikolojiyi de ilgilendirir, diye düşündüğüm için kılıfını buldukça öyle her konuda yazı yazıyorum. Kur'an ve hadislerin usul ve metotları da böyle zaten. Kınayanın kınamasına aldırış etmedim ve bilimselciler ne der? diye hiç düşünmedim. Hatta bu işin başında kariyerime zarar gelir endişesi taşımadan bilerek yanlış yaptığımı düşündüğüm alandan bir hocamız için İzmir'e kadar gittim ve mesleğimizin sözde ilk profesörlerinden olan bir hocamıza, odasında sert ikazlarda bulundum. İsmarladığı çayını bile içmedim. Böylece kibirliye karşı kibirlenme hobimi tatmin ettim. Meslek hayatım boyunca öyle yalancı

ve yağcılar gördüm ki onlardan asla ilim adamı olamaz, ama belki film adamı olabilir.

[Soru] = 14. *Bilimsel kitap, makale, bildiri gibi akademik ürünlerinizden en çok beğendiğiniz ve bşayıpıtım diyebileceğiniz bir eser/çalışma var mı? Varsa hangisidir?*

Kusura bakmazsanız derim ki, okuyana hiç bir fikir ve fayda vermeyen öyle bilimsel çalışmalar gördüm ki, intihal yapıtı sanki. Öyle de ciddi yazılar okudum ki alıntısı az veya yok diye bilimsel sayılmadı. Peki, ben küçük bir kaynak için 20-30 yıl önce okuduğum bir kitabın cildini ve sayfasını nasıl bulacağım, deniyor. Bal gibi de bulurum arkadaşım. Çünkü benim kafamda fikir doğurtan o bilgi, kalbimde yer etmiş ve silinmiyor. Bizden önceki güzel insanların dünya çapındaki eserleri hala insanlığı aydınlatıyor. Ama bu hususta Rönesans Avrupası'nın dillere destan bilim hırsızlığı-intihalleri yeni keşfedildi. Baş eserim diyebileceğim iki kitabım var. Bunlardan "Kur'an'da sosyal psikoloji" isimli doktora çalışmam basılmadı. Diğeri ise "İslami Psikoloji" ismiyle basıldı.

[Soru] = 15. *Şu anda geriye dönüp baktığımızda akademiada akademisyen olarak öğretim üyeliği yapan kaç master ve/veya doktora öğrenciniz vardır? Lisansüstü yetiştirdiğiniz öğrenci sayısında bedeflediğiniz sayıya ulaşabildiniz mi? Bu bağlamda "hocaların hocası" olmak nasıl bir duygudur?*

Urfa'da ve Konya'da toplamda 50-60 lisansüstü öğrencim oldu. Fakat bunların ortalama üçte biri programı yarıda bıraktı. Urfa'da devrettiğim öğrencilerin çoğu, daha sonra oraya hoca olarak atandılar. Konya'daki öğrencilerimden de 5-6 kişi akademisyen olup ikisi dışında diğerkleri başka fakültelere gittiler. Ben nitelikli nicelik aradığım için çok lisansüstü öğrencim olsun, diye de bakmadım. Bu yüzden hiç bir zaman da beklediğim kaliteli rakam gerçekleşmedi.

[Soru] = 16. *Sayın hocam, Türk din psikolojisi çalışmalarına uzun yıllar emek veren akademisyen bir din psikoloğu olarak yanlış anlaşıldığımızı düşündüğünüz bir konu oldu mu? Nasıl ve Niçin?*

Konya'daki dönemin fakülte dekanımız olan edebiyatçı Hüseyin Ayan Bey, bir Cuma günü öğleden sonra dersimiz olmadığı için bu süre içinde hocaların sırayla tercih ettikleri bir konuyla ilgili seminer vermesini istemişti. Toplantının boşa gitmemesi için de hazır konusu olan birisi başlasın, dedi. Baktı, kimse istekli değil. Bana baktı. Anladım ve yanına vardım. Cuma günleri, fakülte camisinde yaptığım vaazlarımı dinlerdi. Yerinden kalktı oturmamı istedi ve kendisi de benim yerime geçti. O gün, hangi konuyu anlattım, bilmiyorum. Seminer bitti. Dekan bey ayağa kalktı ve tek başına alkışlayarak yanıma geldi. Elimi sıktı ve bu

yaptığım konuşmadan dolayı tebrik etti ve “bu konuşmayı yazıya geçir ve bunun fakülte dergisinde yayınlandığını görmek istiyorum,” dedi. O gün, din terecisi olan hasetçi meslektaşlarıma tere satamamıştım. Dekandan başka hiç kimse alkışlamadı. Zaten dekanın da tek başına alkışlamasından çok sıkılmıştım. Dekanın isteği üzerine o konuşmamı yazıya döktüm. Fakülte dergimizin yayın kurulu, yazımda yeterli referans kaynak kullanmadığım için dergide yayımlamadı. Ben de kızıp onları cahillik ve kıskançlıkla suçladım. Ve o yıllardan sonra yazılarım hep boykot edildiği için fakülte dergimizde yayımlanmadı.

[Soru] = 17. *Türk din psikolojisi çalışmalarında son bir kaç yıl içinde okuduğunuz, takdir ettiğiniz, takibe değer bulduğunuz kişiler, kitaplar ve konular var mı? Varsa nelerdir?*

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde din psikolojisi alanında öğretim üyesi olan meslektaşımız Mehmet Atalay’ın “Kur’an’a psikoloji ile bakmak” adlı kitabının içeriği ilgi çekici ama adı “Psikolojiye Kur’an ile bakmak” olsaydı daha iyi olurdu. Çünkü az değerliye çok değerli ile bakmak onu yüceltir. Ama çok değerliye az değerli ile bakmak onu yüceltmez. Örneğin; Peygamber efendimizin selamıyla sahabe çok mutlu olur. Ama sahabenin selamıyla Peygamberimiz sadece memnun olur. Aynı şekilde kulun Allah’ı anması, Allah’ı yüceltmez kulun bir parça değerini artırır. Fakat Allah’ın kulunu anması, onun için dünya ve ahiret dolusu bir mutluluktur. Başka, değerli ve başarılı öğrencimiz Ali Ayten’in “Empati ve din” adlı kitabı, bir boşluğu doldurması açısından tebrik edilmeye değer bir çalışmadır. “Tanrı’ya sığınmak” kitabını okumadım. Ama “Din psikolojisi” ile “Psikoloji ve din” isimli kitaplarını bir başlık altında toplayıp yazabilirdi. Emekli olmasaydım Ali’nin kitabını ders kitabı olarak okuturdum. Daha önce Habil Şentürk’ün ve Hayati Hökelekli’nin kitaplarını okuttuğum gibi.

[Soru] = 18. *Benim bir düşüncem var hocam. Emekliliğe yakın olan veya emekli olan din psikoloğu hocalarımızın o döneme kadar yayınladığı makalelerini yeniden elden geçirerek iki kapak arasında çeşitli başlıklarla kitap formatında yayınlamalarının akademik bir ödev/görev olduğu kanısındayım. Bu türden çalışmaların, o akademisyen için bir anlamda akademik ürün koleksiyonu değeri taşıyabileceği de söylenebilir. Sizin de bu tür çalışmalarımızın olduğunu biliyorum. Bu konuda neler söylemek istersiniz?*

Emekli olduktan sonra ara ara bu dediğinizi yapıyordum. Bilgisayarım ile ilgili bir sıkıntıdan dolayı başta doktora tezime üzere üzerinde yıllarca çalıştığım dosyalarım ile ilgili veri kayıplarım oldu. Amerikalı hackerlerin saldırısı yüzünden bilgisayarımdaki dosyalarım şifrelendi. Emeklerim boşa gitti. Şimdilik bellekteki dosyalar üzerinde çalışıyorum.

[Soru] = 19. *Sayın hocam, ne zaman emekli oldunuz? Akademiada asistanlığınızdan emekliliğinize kadar toplam kaç yıl çalıştınız?*

Akademik yaşamımda asistanlık sürecim yok. 1970 yılında Ankara ilahiyattan mezun olduğum temmuz ayı içinde Aydın'daki Öğretmen Okulu'na öğretmen olarak atandım. Orada 5 yıl öğretmenlik yaptıktan sonra 1975 yılının mart ayında Kayseri Yüksek İslâm Enstitüsü'ne sınavla öğretim üyesi olarak atandım. 1980 yılının 11 Eylül'ünde Konya Yüksek İslam Enstitüsü'ne sürülerek tayin edildim. 1993 yılından 2012 yılına kadar din psikolojisi alanında yardımcı doçent unvanıyla akademisyen olarak çalıştım. 2012 yılında da yaştan dolayı emekli edildim. Yani toplamda eğitim hizmet yılım 42 yıl 10 ay. Bunun 37 yılı akademiada geçti.

[Soru] = 20. *Değerli hocam, toplamda 42 yıllık eğitim yaşamınızda, özelden 37 yıllık akademik çalışma yaşamınızda evdeki hesabı çarşıya uydurabildiniz mi? Yani kurumsal anlamda üniversite çatısı altında akademik çalışma yaşamınız boyunca akademik çalışma planlarınız kapsamında tüm projelerinizi gerçekleştirebildiniz mi? Bu bağlamda yaptıklarınız veya yapamadıklarınız hakkında neler söylemek istersiniz?*

Hiçbir zaman evdeki hesabı çarşıya uyduramadım. Örneğin; bana fakülteye öğretim üyesi olarak İngiltere'de doktorasını yapmış, başarılı ve ahlaklı bir adamı aldırmadılar. Sadece “kız alalım biraz değişiklik olsun,” diye torpil yaparak o dönemin master öğrencisini aldılar. Dekan, bölüm başkanı ve emir eri üçüncü bir şahısla jüri oluşturup anabilim dalı başkanını yani beni dışladılar. Jüride bulunan emir eri dışındaki 2 jürinin din psikolojisiyle hiç ilgisi yoktu. Ben jüride olsaydım muhalefet şerhi yazar ve arena boğası gibi haksızlığa karşı mücadele ederdim. Alınmayan öğrencimize “mahkemeye verip dava açarsan kazanırsın,” dedim. Gerek yok deyip İngiltere'ye geri gitti. Fakülteadaki torpilci cahil hocalar, yetişmiş, akıllı, bilgili ve dil bilen bir eleman istemediler.

Hasetlik, kıskançlık ve bencillik gibi kötü sıfatlar, bulunduğu ortamı her zaman hüzne boğar. Fazileti suç gibi görenler, kendi dışında olan başarıyı felaket gibi görürler. Masum olandan intikam alınca da mutlu olurlar. Akademik yaşamım boyunca imza sirküleriyle dolaşması gereken resmi yazıdaki haberi, kendisinden başkasının işine yaramasın diye yok eden alçaklar gördüm ben. Hakemli dergide yazım çıkmasın diye engel olan ama suçu başkasına atan alçaklar gördüm ben. Sempozyuma gidecek bildiri özetimi alan ama göndermeyen alçaklar gördüm ben. Maalesef ki böyle hastalıklı ve hoca kılıklı şeytanlarla yıllarca çalışmak zorunda kaldım. Tek tek olayları anlatarak değil de genelleme yaparak durumu arz etmeye çalıştım.

Bir de YÖK belası vardı. Sırf ilahiyatçıları ezmek için 15 yıl boyunca Arapça dilini yabancı dil statüsünden çıkardılar. Emekliliğime bir buçuk yıl varken serbest bıraktılar. Ben de eski öğrencilerimin önünde para ve unvan için sınava girmeye tenezzül etmedim. Zira unvanla zerre kadar ilmim artmayacak veya unvansız eksilmeyecekti. Emekli maaşımın artması için de hocalık makamımın şerefini zedelemek istemedim. El-hamdülillah! Allah beni kimseye minnet ettirmedi. Ama ben haset etmediğim için elimden geldikçe herkese iyilik etmekten dolayı hala mutluyum.

[Soru] = 21. *Emeklilik sonrası akademik planlarınız dışındaki hayalleriniz nelerdir?*

Kitap ve makale yazmak istiyorum. Müftülük izniyle uygun olan camilerde vaaz vermek istiyorum. Davet ederlerse konferans vermek istiyorum. Bu arada üç Avrupa turum oldu. Aylık, iki haftalık ve on günlük şeklinde. Hiçbirisi din psikolojisiyle ilgili değildi. Ama “müminin iç-görüsü” hadisine göre insanların yüzlerine bakarak karakter okumalarını onların hayretine gidiyor. Fakat namaza teşvikle ilgili konuşmalarım ve sigara aleyhindeki sohbetlerim pek ilgi görmüyor. Bunun üzerine bende adamın yüzüne bakarak “sende şöyle kötü bir huy var değil mi? Kardeşim namaz kıl, kurtul” deyince o zaman gözleri hayretle açılıyor ve dinliyorlar. İnsanların problemlerini çözerek ve dini konularda doğru fetva vererek onlara yardımcı oluyorum.

[Soru] = 22. *Akademisyenin emeklisi olmaz derler. Emeklilik döneminde gerçekleştirilmeyi düşündüğünüz akademik çalışma planlarınız var mı? Varsa nelerdir?*

Sorunuzu “akademisyen” yerine ‘mümin bir âlim ölünceye kadar emekli olmaz’ dolayısıyla “emekli olduktan sonra bir çalışma planınız varsa bunlar nelerdir?” şeklinde sorabiliriz. Bu sorunuzun cevabını kısmen daha önce vermiş oldum aslında. Bana artık bu yaştan sonra bilgi artışı, tefekkür ve ibadetle meşgul olmak yakışır. Faydalı tecrübelerimi gençlerle paylaşmak ve bir de hatıralarımı yazmak istiyorum. Sizin bu benimle ilgili biyografik çalışma isteğinizden sonra ölmeden önce hatıralarımı yazmaya karar verdim. Yoksa antika adamlık yok olabilir. Çünkü biz eski nesil olarak ‘komple hocayız.’ Yani bizim nesilde ‘muallimlik, müftülük, vaizlik, imamlık, konferans ve televizyonlarda canlı yayın konuşması, cenaze ve defin işlerine’ kadar mesleğin her türlü hizmet alanında çalışma yeteneği var.

“*Araştırmacı*: Benim açımdan yaptığımız röportaj oldukça keyifli geçiyor. Umarım sizin için de öyledir. O halde kaldığımız yerden devam ediyoruz.”

(ii) – *Türk din psikolojisinin güncel durumu ve sorunları:*

[Soru] = 23. *Türkiye’deki ilk din psikolojisi çalışmasını hangi yıl ve hangi araştırmayla başlatıyorsunuz? Niçin?*

Türkiye’de, din psikolojisi çalışmaları ilk defa Bedi Ziya Egemen tarafından başlatıldı. Hoca, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde görev yaparken “Din psikolojisi: Saha, kaynak ve metot üzerinde bir deneme” adıyla ve küçük çaplı bir eserini 1952 yılında yayımladı. Daha sonra onu sırasıyla Neda Armaner hocanın 1953 yılında basılan “İnanç ve hareket bütünlüğü bakımından din terbiyesi” kitabı takip etti. Arkasından Osman Pazarı’nın 1968 yılında yazdığı “Din psikolojisi” çıktı. Bu eserler, alanın Türkiye’deki tanınmasını sağlayan ilk kurucu eserleridir, diyebilirim.

[Soru] = 24. *Başlangıcından (1952) bugüne (2020) Türkiye’deki din psikolojisi çalışmalarını nasıl değerlendiriyorsunuz? Yani din psikolojisi Türkiye’de nasıl tanıdı ve bugünlere geldi?*

Bu sorunuzun cevabı çok uzundur. Ancak ben kısa cevaplamaya çalışayım. Cevaplarım kitap başlığı gibi kısa olacak. Bu bilime, Batı kompleksiyle bakılarak başlandı. Bana gelinceye kadar alandaki hiçbir meslektaşımız Kur’an perspektifiyle bu alana bakmadı. Benimle zamanında alay edenlerden bir kısmının daha sonradan Kur’an’daki psikolojiye dört elle sarılmaya başladıklarını görünce ben buna çok sevindim. Ben iyi bir mümin olmayı, iyi bir psikolog olmaya tercih ederim. Burada mümin ve psikolog kavramlarını biri birinin alternatifi olarak söylemiyorum. Tersine, herkesin din psikolojisi uzmanı olması için inandığını iddia ettiği İslami hayatı yaşamasını öneriyorum.

Ayrıca, bana göre bu bilimin adı yanlış konulmuştur. İnsanlar, içeriğini bilmedikleri ruhun ilmini yapamazlar. Fakat onun en önemli fonksiyonlarından biri olan “nefs”in ilmini yapabilirler. Bizimkinden daha yanlış olan bilim dalı ise psikiyatridir. Adamlar, ruh hastası ve ruh tedavisinden bahsediyorlar. Yahu, ne ruh hasta olur, ne de tedavi edilir. Psikiyatrlar ve psikologlar, ruhun içeriğini bilmedikleri halde bazen amaçlarını aşan açıklamalarda bulunabiliyorlar. Osmanlı ilmine göre psikiyatri yok, asabiye var. Yani beyin ve sinir sistemi hastalığı ve tedavisi var. Çünkü ruh sonsuzdur. Ruh, sentetik ve karışık değil sadedir. Ruh üzerine analiz ve sentez yapılamadığı için o hasta olmaz ve tedavi de edile-

mez. Ruhun rengi, şekli, deseni, ağırlığı ve cismi yoktur. Ruhun bu dünyayla ilgisi de yoktur. Ama bedene hayat ve can veren misafirdir. Sahibi ölünce geldiği yere dönüp gider.

Ruhun aslını ve yapısını sadece Allah bilebilir. O'nun bildirdiğine göre, ezeli bir nurdan yaratılmış, en mükemmel akıllı ve bilinçli bir canlıdır. Allah yarattığı kâinatı ruhla yönetir. Hayalden daha hızlıdır. Bu yüzden modern anlamda başkaları kadar psikoloji bilmiyorum. Ama ilmi'n-nefsi ve insan karakterlerini onlardan daha iyi bilirim. Buraya bir not daha düşeyim. Zekâ ile beynin bir ilişkisi yoktur. Akıl ve zekâ ruhla ilişkilidir. Gelişmiş bir beyin, ruhun aracı olarak onun işini kolaylaştırır. Tersine gelişmemiş veya hasta bir beyin de ruhun işini zorlaştırır.

İslam geleneğimize baktığımızda Gazali ve Mevlana da hiçbir psikoloji eğitimi almadılar. Ama onlardan ilham alan bazı Batılı psikolog ve psikiyatristler hastalarını değişik zikirlerle tedavi ediyorlar. Bizimkilerde diğer Batılıları taklit etmekten vakit bulup da henüz Kur'an'a dönüp bakamadılar.

[Soru] = 25. *Batı orijinli bir bilim dalı olarak Amerika ve Avrupa'daki din psikolojisinin tarihsel gelişimiyle ilgili son dönem çalışmalarındaki kurumsal yapılanmada ve akademik ürün başlıklarında 'din'den 'maneviyat'a geçişi ve/veya her iki kavramı ayrı ayrı kullanmayı da dikkate alarak neler söylemek istersiniz?*

Batılı araştırmacıların din kaynakları yani kutsal kitapları bozuk olduğu halde bilimsellik adına ciddi mesafe aldılar. Bizim din kaynağımız Kur'an-ı Kerim sağlam olduğu halde ondan yüz çevirerek sanki ateist gibi Kur'ansız bilimselliğe özendik. Adamlar süze süze bilimden Kur'an'a geliyorlar. Ama postayı İslam yerine yanlış adrese yani Hıristiyanlığa teslim ediyorlar. Henri Bergson'un sezgiciliği, bizim İslam geleneğindeki ilham ve ferasete denk gelirken; spiritüalizmi ise maddeden ayrı bir cevher olarak ruhun varlığını temel alarak çalıştılar. Batıda, bütün mezhep, öğreti, akım, yol ve inanç sistemlerini kapsayan genel bir ad olarak kabul görüp maddeciliğe karşı konumlandırıldı. Spiritüalist görüşlerin hepsi, ruhun varlığını kabul eder. Psikolojinin mayası ise zaten ruh inancıdır. Felsefi spiritüalizm kozmoloji / evrenbilim, ontoloji / varlık-bilim ve etik / ahlak ile de ilgilenir. Bizim, bunlardan hiçbirine ihtiyacımız yok. Çünkü zaten yeterinden fazla tüm bu saydığım olguları kapsayan manevi kavramlarımız var.

[Soru] = 26. *Dünyadaki din psikolojisi ile Türkiye'deki din psikolojisi çalışmalarını nicelik ve nitelik açısından karşılaştırdığımızda neler söylemek istersiniz?*

Bizim çalışmalarda Batı'dan ayrı bir orijinaliteye rastlamadım. Hepsi de belli konuların değişik versiyonları gibi çalışıldı hep. Değişik zaman ve mekânda ve değişik dillerle ifade edilmesi o konuya orijinallik vermez. Bir konunun değişik tespitleri olabilir. Yepyeni bir yorumla algılar ve duyular ifade edilebilir. Ama yeni şeyler keşfetmek o kadar kolay değil. Örneğin; ben 'insan, beşer ve Âdemoğlu' terimleri gibi Kur'an'da onlarca psikolojik kavram keşfettim. Bunlardan insan terimi, onun huy ve karakterini; beşer terimi, onun bedensel yapısını; âdemoğlu terimi de onun soyunu ve ırkını anlatmak için kullanıldığını gördüm. Örneğin; "âdemoğlu" kelimesiyle hem insanın önemine vurgu yapılır, hem de insanın ikinci bir ırkı, cinsi, türü yoktur demek istenir. Sadece "âdemoğlu" ifadesi bile ırkçılık ve faşizmin ne kadar yersiz olduğunu vurgular. Renklerinin karışık olmasına rağmen insanlar bir atadan gelir. Dini, biyolojik, felsefi, aklı, tarihî ve bilimsel olarak ırkçılık, kavmiyetçilik ve soyluluk iddiası bir saçmalaktır, cehalettir, vahşet ve zulümdür. Üstünlük takvada ve ona yardımcı olan akıldadır.

[Soru] = 27. *Size göre Türk din psikolojisinin güncel sorunları nelerdir?*

Gerçek bilim adamları Allah'a ve ahirete inanır. İnanmıyorsa henüz ilim adamı değildir. Evrimci düzenbazların bilimsellik adına özellikle ateizm hesabına çalıştığını herkes bilir. Din psikolojisiyle ilgilenenler yerince dinle veya İslam'la iç içe değiller. Niye böyle? Dindar görüntüsü vermek -eskiden- güncel hayatta değer görmediği için Kur'an'dan uzak durmak veya şimdilerde dindar görüntüsü vermek değer gördüğü için dindar görünme çabası. Bu iki durum da kişilik aşınmasına ve silikliğine sebep olabilir. Buradaki sorun kişinin olduğu gibi davran(a)maması durumudur. Her yerde kendi gibi davranmayan kimseler, kim olursa olsun münafık karakteri taşırlar. Böyle karakterler, ciddi eser ortaya koyamazlar. Mecburen taklit eden rolde iş yaparlar. Başkalarını taklitle geçinenler, ne kadar çok bilgileri de olsa asla ciddi bilimsel sentez-analiz yapamazlar. Türk din psikolojisinin sorunlardan biri budur. Batı'yı taklitle çok zaman harcadık ve hala kendi yerel olgularımızı ve kavramlarımızı çalışamıyoruz.

Bir diğer alan sorunumuz da alandaki bilim adamı kalitemizle ilgilidir. Bilim adamına yakışmayan hasetlik ve kıskançlık, sahibini saygısız, değersiz ve anlayışsız yapar. Sağlıklı bir kalple düşünemez. Tefekkürle bilgileri toplayamaz. Bir gün oda arkadaşım, ikimizin de sevmediği bir hocanın, seminerine gitmeyiip beni bekledi. Ben gittiğim için gelince ona seminerin içeriğini anlattım. Küçümsedi. Ben de "ama güzel şeyler söyledim," deyince bana kızıp "ya arkadaş sen hiç kıskanmaz mısın," deyiverdi. Ben de "kıskanmam ama eleştiririm," dedim. Çünkü eleştirmek,

bir şeyin iyi ve kötü tarafını görüp ona göre doğru bildiğin şekilde ifade etmektir. İkinci sorunumuz da budur. Bilimsel üretim yapmak yerine birbirimiz hakkında acımasızca ve ahlaksızca konuşabiliyoruz.

[Soru] = 28. *Türkiye’de yapılan din psikolojisi çalışmalarına bakıldığında bazı din psikologlarının sadece teorik çalışmalar yürüttükleri, bazılarının ise sadece ampirik çalıştığı görülüyor? Yani sizce bir din psikoloğunun bilimsel çalışmalarındaki akademik üretili çeşitliliği bağlamında teorik ve ampirik çalışmaların yeri ve ağırlığı nasıl olmalıdır? Niçin?*

Normal insanlar üzerinde laboratuvar incelemesi ve deney yapılamaz. Ancak psikiyatri hastalarına tedavi amaçlı bazı testler yapılabilir. Tecrübe ve deney, sosyal ortamda bireyin doğal sürecine devam eden hayatına bakılarak yapılabilir. Yoksa bu iş rol-model üzerinden yürümez. Siz insanlara “haydi dışarı çıkalım. Sen dilediğin gibi serbestçe davran. Biz gözlemlerimizi sonra değerlendireceğiz,” dediğiniz zaman modelimiz istemese de doğal davranamaz, rol yapar. Örneğin; çoğu anketlerin sorularına, insanlar doğal cevap veremezler. Çünkü yalana alışmış insanlar, uyduruk ifadelerle anketin hedefine engel olurlar. Bireyin tek başına, ailesi içinde, arkadaş ortamında, iş-meslek, okul-kışla gibi görev ortamında ve son olarak da toplum içinde 5 farklı görünümü vardır. Bu durum deney konusu olamaz. Gözlem yapan da gözlem amacıyla değil, doğal ortamı içinde gözlem yapacak. Örneğin; Peygamber efendimiz (as) bir adamı tanımak için onunla yemek yemeyi, yola gitmeyi ve alışveriş yapmayı önerir. Bakın bu örnekteki önerilerin hepsi de doğal ortamı içinde yapılacak şeyler. Alın size bomba gibi pratik psikoloji işte. Sonuç olarak din psikolojisi alanındaki teorik ve ampirik çalışmalar, birbirinin yerini alamaz. Fakat biri diğerini tamamlar. Bu alanda çalışacak genç akademisyenler çalışmalarını hem teorik hem de ampirik olarak yapmalıdırlar. Yani ikisi de önemlidir.

[Soru] = 29. *Peki hocam. YÖK ve Milli Eğitim Bakanlığı, din psikolojisi alanında yurtdışına yüksek lisans ve doktora yapmak üzere yıllardır birçok öğrenci gönderdi. Sonra bunların önemli bir kısmı Türkiye’ye döndüler. Yurtdışında din psikolojisi master ve doktora yapıp gelenlerin sonraki dönemlerinde Türkiye’deki çalışmalarlarıyla ilgili düşünceleriniz nelerdir? Bu meslektaşlarımızın Türkiye’deki akademik üretim durumu nedir?*

İnsanlar, doğuştan bilinçaltılarında 3 kutsal saklarlar. İnsanların birinci kutsalı, Tanrı inançlarıdır. İslam’ın tanrısı Allah’tır. Diğer dinlerin tamamında ise insana benzeyen antropomorfist bir tanrı anlayışı vardır. İkinci kutsalı, sahip oldukları kutsal zamanlarıdır. Bayramlar, doğumölüm, evlilik vs. gibi. Cuma, cumartesi, pazar ve aşure günleri, kadir ge-

cesi gibi zamanlardır. Üçüncü kutsal ise kutsal mekânlarıdır. Kâbe, ağlama duvarı ve Kudüs gibi. Bunlardan Allah'ın izin verip emrettiği kutsallar hak, insanların uydurduğu kutsallar ise yanlıştır. Aslında tek bir kutsal vardır. Diğerleri Allah'ın onayına göre değişkendir. Bunun sebebi itaat ve isyan sınavı içindir. Çünkü Allah emrederse hak ve güzel olur. Yasaklarsa çirkin ve yanlış olur. Buna uymayan ve itaat etmeyenler de kâfir olur.

Buraya kadar yaptığım bu açıklamanın konu ve soruyla ne ilgisi var dersenez. Ben de derim ki insanların geldikleri makamlar ne olursa olsun, oraya inançlarını ve kutsallarını da taşırlar. Kanaatleri ve hükümleri ister istemez inançlarının renginden etkilenir. Herkesin hayat hakkı kendi kutsalına göre şekillenir ve öyle devam eder. Eğitimciler, bilgiden önce kutsal eğitimi verirler.

Şimdi gelelim Batı'da din psikolojisi alanındaki çalışan Türklere. Onlar da, önce 3 gruba ayrılırlar. Birinci grup, Batı standardına alışmış ve oradaki eğitimin katkısıyla bilimsel evrim inancı etkisinde kalmış, modernist veya determinist olmayı bilge kişi adayı olma zanneden araştırmacılarıdır. Bunlar, imanı kıt, kutsalını yitirmiş veya değiştirmiş, kişiliği aşınmış bilim adamı adaylarıdır.

İkinci grupta şöyledir: Batıların çoğu, din dışı, laik ve seküler olduklarını iddia etseler de, boşluk kabul etmeyen bilinçaltıları, Hıristiyanlık kültürüyle doludur. Bu iliklerine kadar işlemiştir. Bilimsel bir veri elde ettiler mi? Bunun sonuç ve hüküm kısmını Pavlos'un uydurduğu İsa'ya bağlarlar. Biz ise ilmi verilerin sonuçlarını Kur'an'da inandığımız İsa'ya (as) değil, Hz. Muhammed'e (sav) bile bağlayamayız. Çünkü ilmi hükümler Allah'a aittir. Bu ikinci grup, Hıristiyanların yaptığı gibi yapmazlar. Hatta karşı çıkarlar. Türkiye'ye gelince, bilimi dine bağlamanın ayıbına ve yersizliğine inandıkları için Kur'an'dan bahsetmek akıllarına gelmez.

Üçüncü grup ise bunlar azınlık ama daha akıllı, bilgili ve gerçekten dindar gençlerdir. Bunlar Batı'nın bilimini analiz edebilen, iyi, doğru ve güzel gördüklerini alıp alternatif olarak bilinçaltında kendi değerlerini koruyan, karşıdaki yanlışı görüp kendi doğrusuna sahip çıkan genç bilim adamlarıdır. Bunlardan birini aslında zamanında fakültemize kazandıracaktım. Fakat dönemin haset ve fitneci meslektaşlarım, buna izin vermediler. Bu konu, benim formatını verdiğim sadece bu üç grup değildir. Belki onlarca ara formatları vardır.

İslami epistemolojinin kaynağı üçtür. Birincisi ilk ve son kelam olarak Allah'ın sözlerini içeren Kuran-ı Kerim'dir ki her ilme yön verecek kadar içinde ilmi konular vardır. Örneğin; hayat kitabı, hukuk ve

adalet kitabı, ahlâk kitabı, tıp ve şifa kitabı, tarih ve kıssa kitabı, edebiyat ve şiir kitabı, asabiye ve ilmü'n-nefs / psikoloji kitabı, fizik kitabı, kimya kitabı, biyoloji kitabı, tarım kitabı, matematik kitabı, astronomi kitabı, coğrafya kitabı, askeriye kitabı, bahriye kitabı, terbiye kitabı, eğitim kitabı, mâliye kitabı, spor kitabı vs. Buna benzer 180 kitap ve konu başlığı bulmuştum. İkincisi ise Hz. Peygamberin (as) örnek kişiliği, ahlâkı, sözleri ve davranışlarından oluşan hayatıdır. Son olarak da Hz. Muhammed'i (sav) gönderen ve Kur'an'ı söyleyen Allah'ın yarattığı büyük kâinattır. Bütün âlimler ve bilimler, bu âlemi ve içindekileri kıyamete kadar inceleyecek olsa da, konular bitmeden kıyamet kopacaktır. Çünkü ilim, Allah'ın zati sıfatıdır. O'nun adıyla başlamadıkça ve çalışmadıkça beşer, cehaletten kurtulamaz. Yani çok şey bilir ama hak ve hakikati anlayamaz. Manevi ilimler vahiy, sezgi, ilham ve ibadetle; diğer ilimler ise Allah'ın evrene yerleştirdiği doğal kanun ve oluşumlarla öğrenilir ve bunun da bir sınırı yoktur.

[Soru] = 30. *Sizce göre Türk din psikolojisi çalışmalarının artık kurumsal bir kimlik kazanma zamanı gelmedi mi? Bu bağlamda 12 Ağustos 2014 tarihinde kurulan Din Psikolojisi Derneği'nin şu andaki durumu ve çalışmalarını nasıl değerlendiriyorsunuz?*

Ben emekli olduktan iki yıl sonra kurulmuş bu dernek. Haberim ve bilgim yoktu şimdi öğrenmiş oldum. İnşallah hayırlı olur. İlerde bazı derneklerde olduğu gibi istismar edilmezse insanlığa hizmet etmiş olursunuz.

[Soru] = 31. *Her yıl düzenlenen din psikolojisi anabilim dalları koordinasyon toplantılarının içeriği ve organizasyonu hakkında neler söylemek istersiniz? Benim düşünceme göre şemsiye organizatör Din Psikolojisi Derneği olmalı ve her yıl bir ilahiyat fakültesiyle birlikte organize yapılmalıdır. Bu konudaki düşünceniz nedir?*

Geçmiş yıllardan beni Urfa'dan tanıyan şimdiki Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dekanı Profesör Hasan Kayıklık Bey, son dakikada telefon etmeseydi geçtiğimiz bu son Adana toplantısına katılamayacaktım. Bu toplantıya gittim. Bana nezaketten de olsa 5-10 dakika konuşma hakkı vermediler. Üzülmedim. Ama lüzumsuz gevezelik için kürsü işgaline de üzüldüm. Kürsüde ciddi bir konuşma yapan konuşmacının yeri gelince yaptığı espri bile orada bulunanların olgunlaşmasına katkı sağlar. Çünkü bir kâse çorbanın lezzetine katkı sağlayan en az şey, tuzdur. Tuz olmazsa, lezzet değişmez veya artmaz ama çok olursa içilmez. Bence de toplantıları, derneğin organize etmesi daha uygundur. Her fakülteden en az bir kişiye söz hakkı verilmeli ve bu temsilciyi de ilgili fakülte tespit etmelidir.

[Soru] = 32. *Din sosyolojisi için yapılan ‘genel din sosyolojisi’ ve ‘özel din sosyolojileri’ne dayalı dikotomik ayrımın bir benzeri de ‘genel din psikolojisi’ ve ‘özel din psikolojileri’ şeklinde din psikolojisi için yapılabilir mi? Nasıl?*

Bu sözünü ettiğiniz durum bana göre sosyolojide bir zorunluluktur. Çünkü insanlık büyük bir topluluktur. Ama bu büyük topluluğun içinde cemaatler, sendikalar, meslek kuruluşları, işçiler, patronlar, öğrenciler vs. gibi burada sayamayacağımız kadar küçük gruplar da vardır. Bana kalırsa din sosyolojisini ikiye değil de üçe ayırmak lazım. Nasıl mı? Büyük topluluk, orta topluluk ve küçük topluluk diye. Fakat din psikolojisinde durum biraz farklıdır. Bence, din psikolojisinde dikotomik ayırım olamaz. Çünkü psikoloji bireyseldir. Gustave Le Bon’a göre, kitleler psikolojisi de olsa aslında bu ayrı bir bilim dalı olan sosyal psikolojiyi ilgilendirir. Le Bon öldüğünde, bu bilim dalından haberi yoktu. Bana göre, genel ve özel din psikolojisi olmaz. Psikoloji, zaten yeterince bireysel olmak durumundadır.

[Soru] = 33. *Bir önceki soruyla bağlantılı olarak Türk din psikolojisi çalışmalarında ‘İslam psikolojisi’ olması gerektiği yerde midir? Bu bağlamda İslam psikolojisiyle ilgili neler yapılabilir?*

Ben 1980’li yıllarda “Kur’an’da sosyal psikoloji” adlı doktora tezimi çalışırken İslam psikolojisi alanında çalışmaya karar vermiştim. Benden 15-20 yıl sonra Hayatı Hökeleklî beyin ‘İslam psikolojisi’ adıyla çalışmasını görünce sevindim. Meslektaşlarımızın çoğu İslam ve Hıristiyan psikolojisi olur mu? diye benimle dalga geçiyorlardı. Bu alanda çalışan Hıristiyan bilim insanları İncil’i referans alırken bizimkiler uyuyordu. Dindar ve Hıristiyan bir bilim adamının kaynağı İncil, ben onu ayıplamıyorum ve ‘niye Kur’an’ı da referans almıyorsun’ demiyorum. Fakat benim kaynağım Kur’an-ı Kerim olduğu için Tevrat’ı da İncil’i de referans edebilirim. Çünkü inandığım kitabın emri böyle. Peki, bu konuda neler yapılabilir? Önce samimiyetle ve ihlâsla besmele çekmek gerekir. Sonra da utanmadan Kur’an gözlüğüyle psikolojiye bakabilme cesareti ve inancı taşımak gerekir.

[Soru] = 34. *Şu anda din psikolojisi alanında Türkiye’de yürütülen lisansüstü master ve doktora tezlerinin kalitelerini nasıl buluyorsunuz? Geçmişten bugüne araştırmalardaki kalite giderek yükseliyor mu yoksa düşüyor mu? Niçin?*

Bu lisansüstü akademik işler, çalışan elemanın kalitesine bağlıdır. Aslında lisansüstü kalite iki noktada birleşir. Bunlardan birisi akademik danışmandır, diğeri ise öğrencidir. Hocası disiplinli olan öğrenci mecburen çalışır. Ama öğrencinin de verimli olabilmesi için üç alt şart daha

vardır. Bunlar, iyi niyet, zekâ ve bilgidir. İşini bilen danışman hoca, öğrencisinin kapasitesini bilir ona göre iyi bir konu belirler ve iyi bir çalışma projesi onaylar. Çalışkan ve yaptığı işin idealini benimseyen öğrenci de zeki ve becerikli olursa her zaman başarılı bir tez ortaya çıkar. Eğer torpilci hocanın değersiz öğrencisi olursa bu durumda danışman hoca ve öğrenci birlikte ağızlarıyla kuş tutsalar hiçbir zaman başarılı bir tez ortaya koyamazlar. Bu işin eskisi ve yenisi yoktur. Bu iş için gerekli olan akıl, metodoloji ve bilgiyi sentezleyebilme yeteneği kimde varsa o bu işlerde başarılı olur. Son olarak bu konuyla ilgili kanaatimi soracak olursanız derim ki, geçmişte bu işin ideal olarak hak edilme oranı daha yüksekti. Günümüzde ise bu duruma uygunluk yüzdesi daha da azaldı. Eskilerin “emaneti ehline verme” prensibinden uzaklaştıkça kalite de doğal olarak düşmüştür. Şimdi ortalıkta namazsız hocalar ve onların yağcı öğrencileri aldı başını gidiyor. Hâlbuki Kur’an, mümin insanın tanımını ve standardını açıklamıştır. Bu tanım ve standarda, başka ifadeyle bir bakıma Kur’an frekansına uymayan kimselere, Kur’an açılmaz ve hikmetinden hediye vermez.

[Soru] = 35. *Türkiye’de yapılan dindarlık ölçme çalışmaları konusunda yerli ölçek denemelerini nasıl değerlendiriyorsunuz? Yeterli mi? Niçin? Neler yapılabilir?*

Bu konuda çok fazla teknik bilgi sahibi değilim. Ancak “dindarlık” ölçümü konusu, bu alanda çalışmaya başladığımdan bugüne bana hep yüzeysel gelmiştir. Ben bu ölçümleri pek de sağlıklı bulmuyorum. Sebepini söyleyeyim: Peygamber efendimiz (as) “takva kalptedir,” buyuruyor. Yâni gerçek dindarlık görünmez. Çünkü zarf, mazrufunu gizler. Hak ve gerçek bir ilim, doğru bir hadis ve ayetle çatışmaya girmez. Burada sayıp dökemeyeceğim kadar bilimsel veriler ile İslâm çelişkiye girdi ama sonunda hepsi evrim teorisi gibi çöplüğe gitti. Test ve anketlerle yapılan hiçbir dindarlık ölçümü, yüzde yüz sağlıklı sonuç vermez. Ayet kelimesinin onlarca anlamından biri de “ilmi gerçek, hakikat” demektir. Cahiller ve zalimler için ayetlerin hiçbir kıymeti yoktur. Ama sabırlı, şükürlü, bilgili, ahlaklı, düşünen, mümin ve ihlaslı insanlar için ayetlerin değeri çok yüksektir. Bir de dindar görünümlü ve gerçekten de kendini dindar zanneden öyle insanlar da vardır ki, onların çoğu sapkın zalimlerdir. İşte bu noktada sizin yapacağınız dindarlık testleri ve anketleri bu derin yanlışı bulamazlar. Sapkın dindarlığı, ilk tespit eden Kur’an ve hadislerdir. Gerçek dindarlığın sentezi içinde akıl, ilim, iyi niyet, doğruluk, takva, adalet ve cesaret gibi değerler vardır. Bunlardan sadece akıl ve ilim kısmen test edilebilir. Ancak bunlara dayalı diğer değerler ise mülâkat, yapay test veya anketlerde görünmez. Kişinin gerçek ve doğal davranışlarında görülebilir. Bütün münafıklar, karşısındakilere ellerinden gelse 24

saat rol yapabilirler. Onlar, rol yapmaktan yorulunca ister-istemez doğal davranış moduna geçerler. İşte o zaman makyajı silinmiş artist gibi gerçek dindar yüzleri görünebilir.

[Soru] = 36. *Türkiye’de din psikologları genellikle teoloji/ilahiyat lisanslı oluyor. Bazen psikoloji ve/veya pdr lisanslı din psikologları da yetişiyor. Alan uzmanlığı bağlamında aralarındaki yeterlilik düzeylerinin farklılığı konusunda neler söylemek istersiniz?*

Akademisyen olarak çalıştığım yıllarda ben her eğitim-öğretim döneminde şu sözlerle derse başladım. “Siz buraya, akademik bir ortamda dininizi öğrenmeye geldiniz. Öncelik sırasına göre, önce niyetinizi sağlamlaştırın. Birincisi, ben dinimi öğrenip onu hayatımda uygulayacağım. İkincisi, din hususunda insanları bilgilendirip onların bu alandaki sorunlarını çözmesinde yardımcı olacağım. Üçüncüsü de, geçimimi sağlayacak başka bir işim olmazsa ilâhiyatçı kimliğimle çalışıp geçineceğim, deyin. Bundan başka bir niyetiniz varsa veya sırf geçinmek için bir mesleğim olsun diye buradaysanız, sizin Allah katında hiçbir değeriniz olamaz,” derdim. Ben fakülteden mezun olurken mezuniyet komitesi tek bir soru sordu: “Eğer ilâhiyatçı olmasaydınız ne iş yapardınız?” Ben de dedim ki: “Allah’ın razı olacağı her işte çalışırdım.” Herkesin cevabı, mezuniyet albümümüze yazılıdır.

İslam’da dindarlık ve dini bilgi sadece ilahiyatçılara özgü bir durum değildir. Kendini yeterli ve istekli gören herkese kapısı açıktır. Bundan 20-25 yıl önce bir psikiyatri asistanı ziyaretime geldi. Baktım çok hevesli ve din psikolojisinden lisansüstü düzeyde çalışmak istiyor. Dönemin dekanını ikna ettim ve kendisine tavsiye ettiğim kitapları sınav gününe kadar okumasını söyledim. Sınav günü geldi ve bu psikiyatri alanından gelen öğrencimiz yazılı aşamayı geçti ve jüri üyesi olan dekana “buyurun sorun,” dedim. Meslekten olmayan dekan, diğer öğrencilere sorduğumuz soruların benzerini veya kendince daha da zorunu soruyordu. Sonuçta en yüksek puanı psikiyatrist asistana verdik. Fakat tez aşamasında tayini çıktı. Doçent olunca aftan yararlanıp teze başlayacağı sırada hacca gitti. Dönünce de müracaat süresi kapandı. Şimdi dünya çapında bir psikiyatri profesörü olarak mesleğini sürdürüyor. Benden aldığı dersleri de unutamadığını söylüyor. Bizimkiler için orijinalitesi olmayan derslerin bir önemi yok. Çünkü doğal olarak alana yakınlık bıkkınlığa, bıkkınlık da ilgisizliğe sebep olur.

[Soru] = 37. *Türkiye’deki din psikolojisi çalışmalarında cinsiyet faktörü göz önüne alındığında, bu alanda çalışan bayanlar mı yoksa erkekler mi daha fazladır? Niçin?*

Şimdilerde yeni moda bayanların alandaki etkisi ve sayısı artıyor. Bu durum iyi değil. Eğer bu iş, kalite ve ehliyete göre oluyorsa bence hiçbir sakıncası yok. Fakat etrafında hurilerin dolaşmasını isteyen erkekçe kaprisli hocaların arzuları, o mekânda ilimin ve bilimin tükendiğini gösterir. Ankara ilahiyatta lisans öğrencisiyken Feyziye Abdullah Tansel isminde bir Türk Dili ve Edebiyatı hocamız vardı. Hiç bir değerli erkek ve hanım hocamız, onun kadar kendi mesleğinin kalitesinde üstün bir yeterliğe ve değere sahip değildi. Hz. Meryem anamız, Kur'ân'ın ifade-siyle en üstün kadın olduğu yetmiyormuş gibi şu anda dünyadaki bütün erkeklerden de üstündür. Bu hatırlatmayı, sadece kadın düşmanlığı yapıyorum gibi anlaşılmasın diye yapıyorum.

[Soru] = 38. *Değerli hocam, Türk din psikolojisi çalışmalarında uzun yıllar nicel araştırmalar yapıldı. Bizim kuşak ve bizden önceki kuşaklar, hep bu metodolojiyle yetiştik. Fakat son dönem Türk din psikolojisi araştırmalarında nicel desenden nitel desene doğru belirgin bir yönelim var. Bu metodolojik paradigma değişimini nasıl yorumluyorsunuz?*

Nicelik her konuda önceliklidir. Konunun kaynağı ve değeriyle ilgilidir. Ortada bir konu ve nicelik varsa arkasından onun niteliği veya olgunluğu söz konusu olabilir. Yoksa nitelik ortada kalır. Bir grup adamın ortak bir metodolojide anlaşmasıyla ortaya çıkan paradigma süreci, hep aynı çizgide devam etmez. Geleceğin akademik şartları yeni metodolojileri ve paradigmaları gerektirir. Ama metotlar ne olursa olsun araştırma sonucunda yeni bilimsel veriler elde edilmelidir, diye düşünüyorum.

[Soru] = 39. *Ayrıca din psikologları akademik çalışmalarında teorik ve ampirik çalışma dengesini nasıl kurmalıdırlar? Hiç ampirik çalışma yapmayan din psikoloğu meslektaşlarımız olduğu gibi hiç teorik çalışma yapmayan din psikologlarımız da var. Bu konudaki dengeyi nasıl sağlamak gerekiyor?*

Sosyolojide deneyden daha çok bir olay ortaya çıktığında gözlemler veya olayı yaşayanların doğrudan anlatımıyla inceleme yapılabilir. Psikolojide deney yapılırsa da özellikle dini psikolojide bu oldukça zordur. Gereğini önceden yazdığım gibi insanların dini hayatlarını rol model üzerinden inceleyemeyiz. Ancak onların ciddi ve samimi davranışlarını gözlemleyebiliriz. Ben 30 yıl önce hastane ve hapishanelerde gözlemler yaptım. Hastalarla konuştum ve onları teselli ettim hatta rukye yaparak onlara okudum. Gözlemlerimi yazdım ve anlattım. Hastane yöntemi ayakaltında dolaşmamı istemediği için o çalışmalarım yarım kaldı. Hapishanede başta müdür olmak üzere gardiyanlar ve tutuklu mahkûmlar çok memnun kaldılar. Onlara dini ve imanı anlattım. İstedikleri fetvalara

cevap verdim. Sonuç olarak bu çalışmalarımı sorunuza bağlayacak olursam din psikolojisinde ampirik ve teorik ardışık giderler. Ama önde yürüyen teoriktir.

[Soru] = 40. *Sayın hocam, din psikoloğu Ok'un (2006) değerlendirmesine göre; Türkiye'de din psikolojisi alanında yapılan çalışmalarda, bu ülkenin kültürüne özgü ya da bu kültürde yapılan ampirik çalışmalardan yola çıkarak geliştirilmiş veya yaygınlık kazanmış bir psikoloji ekolünün ya da kuramının varlığından söz etmek henüz erken gözükmektedir. Çalışmalar daha çok Kuzey Amerika ve Batı Avrupa (Hristiyan) geleneğinde geliştirilenlerin İslami ortamdaki bir tekrarı, test edilmesi, ya da onlara yapılan katkılardan ibaret olmaya devam etmektedir. Bu bağlamda Türk din psikolojisi çalışmalarındaki 'ekolleşme' ve Türkiye'deki ekolleşmeyle ilişkili 'hoca' faktörü konusunda neler söylemek istersiniz?*

İslam hukukunda dördüncü delil 'kıyas-ı fukaha/İslam bilginlerinin kıyaslaması' olduğu için hiçbir müçtehit, başka bir meslektaşını taklit etmez. Her müçtehidin kendi içtihadıyla eylemde bulunması dini bir gerekliliktir. Ben bu görüşü, her bilim alanı ve adamı için çok uygun buluyorum. Çünkü ben de kendine özgü bir kişiliğim. Bu din psikolojisi alanında hep olaylara Kur'an penceresinden bakmaya çalıştığım için yıllarca yalnız kaldım. Ben Sayın Ok'un söylediklerine kısmen katılıyorum.

Dalmayı bilenler için Kur'an bir denizdir. Bununla ilgili daha önceki sorularınızda epeyce bir şeyler söyledim. Kur'an, bilimin odak noktasında yerini almalıdır. Çünkü bütün bilimler, ister-istemez onun tefsirine yardım eder. Geleneksel eğitim alan din bilginleri, eserlerini böyle ortaya koymuşlardı. Önceden arz ettiğim gibi Kur'an, öğrencilerini kendi kurallarına uymadan kabul etmez. Yâni bunu bir örnekle özetlersek, "inek vermez, dana emmez" olur. Allah, ilmiyle yaşamayana yeni ilim vermez. Bilgiyle eylemde bulunana öğrenciliğe kabul eder. Unutmayalım ki, Kur'an'ın en has ve en üstün öğrencisi İslam peygamberi Hz. Muhammed'dir.

[Soru] = 41. *Bu dönemde (2010 yılından bu yana) yeni ilahiyat fakültelerine bağlı olarak açılan din psikolojisi bilim dalındaki lisansüstü programlarını nasıl değerlendiriyorsunuz? Yeni açılan bu programlar, din psikolojisi alanında kaliteli bir lisansüstü eğitim için nelere dikkat etmelidirler?*

Bu sorunuzun cevabını yukarıda kısmen vermeye çalıştım. Ben 2012 yılının Nisan ayında emekli olunca sonraki din psikolojisi koordinasyon toplantılarının hepsine katılamadım. Son durumlar hakkında bilgim de yok. Ama soruyu da görmezden gelmeden genelleme bir cevap vermek isterim. Din deyince akla hemen İslam gelir. İslami psikoloji deyince de akla Kur'an ve hadis gelir. Din psikolojisi denince, önce dini

bilmeyi, sonra da seküler bilimsel verilerden yararlanmayı bilmek gerekir. Bu ihtiyacı oluşturan alt yapıya gelince, bunlar akıl, iyi niyet ve samimiyet, takva, cömertlik, cesaret ve adâlet duygusudur.

[Soru] = 42. *Son dönemde giderek yıldıza parlayan din psikolojisinin klinik saba uygulaması olarak da konumlandırılabilir olan manevi danışmanlık ve rehberlik –(mdr) alanıyla ilgili düşünceleriniz nelerdir? Bu bağlamda alanın Türkiye’deki geleceğini nasıl görüyorsunuz?*

Az önce de söylediğim gibi bu konudaki ilk örnek uygulamayı ben 30 yıl önce hastane ve hapisane deneyiyle yapmıştım. O zaman nereye gittiysem hep elim boş dönmüştüm. Ve gelecekte böyle hizmetin olacağını öğrencilerime hep söylemiştim. Çünkü konuyla ilgili İslam peygamberi Hz. Muhammed’in (sav) uygulamasını, doktoramı yaparken İbn Hişâm’ın Siyer’inde okumuştum. Din psikolojisinin gelecekte teoride hapis kalacağını sanmıyorum. Türkiye’deki mdr uygulamalarının ise pdr’den daha ileri düzeyde hizmet vereceğine inanıyorum. Ancak mdr alanında kaliteli yani iyi niyetli, akıllı, bilgili ve inançlı uzman elemana ihtiyaç var. Efendimiz, ilk telkin ve terapi diyebileceğimiz rukyeyi uygulamalı olarak ashabına öğretmiş. Yıllar önce Barnaba İncili’nde de okumuştum. Hz. İsa’da (as) havarilerine telkin ve rukyeyi öğretmiştir. Bazı havariler, gittikleri yerlerdeki hastaları iyileştiriyorlar. Ben de kendi kişisel bazı denemelerimde bu konuda olumlu sonuçlar almıştım.

[Soru] = 43. *Bir önceki soruyla bağlantılı olarak Türkiye’de hızla manevi danışmanlık ve rehberlik alanında tezli ve tezsiz yüksek lisans programları açılmaktadır. Sanki din eğitimcileri de bu alanda var olmak istemektedirler. Özel alan yeterliliği bağlamında bu alanda nasıl bir akademik eğitim verilmelidir? Din eğitimcilerinin bu alandaki yeri ne olmalıdır?*

Allah’ın bilmesiyle, görmesiyle ve işitmesiyle kulunun her işinde yanında olduğu gibi gerçek dindar bir bilim adamının da içinde yaşadığı toplumun her kademesinde onlarla beraber bulunması, insan karakterini bilen birisi olarak, onlara dini gerçekleri anlatması gerekir, diye düşünüyorum. Bu durum, peygamber efendimizin tebliğ metodundan bir modeldir. Eğitim, sadece akademik ortamda verilmez. Kişilerin en fazla etkilendiği her ortamda verilir veya alınır. Aile içinde, çevre ortamında ve okul başta olmak üzere, camide, yemekte, sohbette ve gezide de verilebilir. Çünkü peygamber efendimiz (sav) her ortamı, eğitim konusunda fırsata çevirirdi. Ve hayatına baktığımızda kırk çeşit eğitim ve öğretim modeli uyguladığını görüyoruz.

“*Araştırmacı*: Benim açımdan yaptığımız röportaj oldukça keyifli geçiyor. Umarım sizin için de öyledir. O halde kaldığımız yerden devam ediyoruz.”

(iii) –*Türk din psikolojisinin geleceği*:

[Soru] = 44. *Değerli hocam, geleceğe bir projeksiyon tutmak gerekirse Türk din psikolojisinin bu aşamadan sonra gideceği ve gitmesi gerektiği yön neresi olmalıdır? Niçin?*

Bu sorunuzun cevabını, bir bakıma yukarıdaki sorularınızı cevaplanırken vermiştim. Ancak, burada şunu da ekleyebilirim. Yenilik ve açılım olmazsa yerinde sayma olur. Neredeyse yüz yıla ulaştık bu alanda. Türk din psikolojisi, Batı taklidiyle yüze yüze karaya geldi. Bundan sonra artık yüzülecek deniz kalmadı. Yani evrenin ve insanın müthiş yaratılışı bilimsel olarak anlaşıldı. Evrimcilerin, “tesadüf Tanrıları” put çöplüğüne atıldı. Bundan sonra kim Kur’an’dan uzak durursa o kaybedecektir. Kim de Kur’an frekansına göre kendisini ayarlarsa o da kazanacaktır.

[Soru] = 45. *Sizce göre gelecekteki Türk din psikolojisi çalışmalarında hangi alanlarda öncelikli konular çalışılmalıdır? Niçin?*

İnsanların çoğu bilineni benimser ve ona uyar. Kabul edilmeyeni de sevmez. Çoğunluğu mutlu edecek, azınlığı kızdıracak bilimsel verilere sahip çıkmak gerekir. Örneğin; aile ve evliliğin korunması konusundaki çalışmalara öncelik verilmelidir. Anormal ilişkilerin özelde ve genelde zararları anlatılmalıdır. Bu bireysel özgürlük dedikleri şey yerin dibine batsın. Çoğunluğu huzursuz ve mutsuz eden ahlâksız azınlığın, büyük toplumdan izole edilmesi gerekir. İnsanlara ahlak dersi verilmez, ahlaklı yaşanarak örnek olunur. İbadet hayatı da buna benzer. İbadet psikolojini uygulamalı ve teorik olarak anlatmak sanırım çok faydalı olacaktır. İnsanların çoğu, her zaman hak ve gerçeğin peşinde olur. Onlar, hakkı ararken sahtekârların ellerine tutuşturduğu yanlışı, hak sanmasınlar diye bunlarla bilimsel anlamda mücadele etmek gerekir. Bunun adına da cihat denir.

Ben 1987 yılında evrimcilere karşı bunu kullandım. İstanbul’daki Atatürk Kültür Merkezi’nde, dinleyiciler benim okuduğum her paragrafı alkışlayınca, hasetçi bir tıp doktoru bana “siz genetik bilmediğiniz halde bu konuda nasıl konuşursunuz? Gidin, câmide vaaz verin,” dedi. Orada profesör tıpçılar da vardı. Ben de dedim ki: “Bana bak evrimci! Sen genetikten ne anlıyorsan bana soru sor. Bilemezsem hocalıktan istifa edeceğim. Ben de sana sorayım, bilemezsen doktorluktan istifa edecek misin?” deyince salon buz kesti ve evrimci cahil doktor, soru sormadığı ve cevap veremediği için sustu. O gün orada, Allah’ın dini, evrimcinin

görüşüne üstün gelmişti. Sempozyumu yöneten ve Ankara İlahiyat Fakültesi'nden din psikolojisi hocam psikiyatrist Prof. Dr. Recep Doksat Bey, sempozyumdan sonra bana ortak bir makale yazmayı teklif etmişti. Memnuniyetle kabul etmiştim. Ama hocamın ömrü yetmedi. Doksat hocam, 20 gün sonra öldü.

[Soru] = 46. *2014 yılında kurulan Din Psikolojisi Derneği'nin Türk din psikolojisi çalışmaları için gelecek vizyonu ve misyonu ne olmalıdır?*

Yukarıda da söylediğim gibi 3 şeyin sentezini yapması gerekir. Yani, ayet ve sahih hadis ile bilimi birleştirmek için çalışmalar yapılmalıdır. Normal insanlar, bu birleşimi seviyor ve alkışlıyorlar. Efendimiz, başlangıçta Kur'an okumanın faziletine atıf yaparken, sonradan ilim öğrenmenin faziletine vurgu yapmaya başladı. Sahabeden birisi, "Yâ Rasullallah! Sen, bizi Kur'an okumaya teşvik ederken şimdi de ilim diyorsun. Bunun hikmeti nedir?" diye sorunca, buyurdular ki "İlimsiz Kur'an neye yarar?" Ben de buna karşılık olarak güncel ifadeyle derim ki "Kur'an'sız bilim ne işe yarar? Allah'sız ilim olur mu?" Bu konuda pratik ve teorik paralel gitmelidir. Geçenlerde cahil bir ilahiyat profesörü televizyonda "İmam-ı Azam, aklıyla ve ilmiyle içtihat ediyordu. Biz de edebiliriz," deyince güldüm. Bu hoca, öncelikle 12 usul ilmini bilmeden, semavi düşünmeyi ve Allah için niyet etmeden içtihat yapılamayacağını bilmiyor. Bilemez, çünkü narsist ve hastalıklı bir kafayla düşünüyor.

"*Araştırmacı*. Benim açımdan yaptığımız röportaj oldukça keyifli geçiyor. Umarım sizin için de öyledir. O halde kaldığımız yerden devam ediyoruz."

(iv) – *Yeni nesil din psikologlarına öneriler:*

[Soru] = 47. *Sizce göre din psikolojisi alanında uzmanlık yapacak öğrencilerin ne gibi özelliklere ve donanıma sahip olması gerekir? Niçin?*

Ben ilim adamı olacak kişide her zaman şu 7 özellik olması gerekir, diye düşünürüm. Özellikle bunlardan 3 tanesi olmazsa asla olmaz. Akıl, bilgi ve doğruluk. Ayrıca bunlara ek diğer özellikler ise takva, cesaret, cömertlik ve adalettir. Bizim alanda çalışacak genç din psikologlarında da bu özelliklerin mutlaka olması gerekir.

[Soru] = 48. *Türk din psikolojisi araştırmalarında atölye çalışmaları tarzındaki akademik ürünlerin oranının oldukça az olduğunu görüyoruz. Bundan sonraki süreçte atölye çalışmalarının artması için yeni nesil din psikologlarına önerileriniz nelerdir?*

Bir konu etrafında oluşan ortak akıl ve bilgiyle o konunun sentezi kolaylaşır. Daha faydalı ve kaliteli bir ürün elde edilir. Araştırma süreci

kısalır ve daha fazla referans elde edilir. Herkes ortak amaca yardımcı olunca hasetlik-fesatlık işleri de olmaz. Başarılan eser, tek tek herkesin malıdır artık, ama bir kişinin mülkü değildir. Atölye çalışmaları bu açıdan önemlidir. Ekibin ortak aklı, tek kişinin aklı gibi olur. Bilginin tamamı, bir kişinin bilgisi gibidir. Tartışılan ve eleştirilen konu budanarak daha da güzelleşir, hata oranı düşük daha güzel bir eser ortaya çıkar. Ancak ortak çalışmanın da kendi içinde bazı sıkıntıları vardır. Bu sıkıntıları aşabilmenin önündeki en büyük güç ise ekibin her aşamada iyi niyetini ve sadakatini korumasıdır. En zayıf yönü ise ekiptekilerin narsist tutum ve davranış içine girmeleridir.

[Soru] = 49. *Peki, hocam din psikolojisi alanında çalışmaya yeni başlayan genç kuşak akademisyen din psikologlarına veya çalışmayı düşünen potansiyel araştırmacılara önerileriniz nelerdir?*

Allah katında gerçekten samimi değilseniz sadece din psikolojisi ile insanlara hizmet edemezsiniz. Boşuna uğraşmayın ey gençler! Çünkü Kur'an'dan yararlanamazsınız. Kur'an, samimi olmayanlara kendini açmaz. Başka bir ifadeyle, bilgisiyle eylemde bulunmayanların bilgisi, sahibini günaha sokar. Allah bilgisiyle eylemde bulunanın ilmini ve kavrayışını artırır. Nice bilim adamı geçinen ünvanlı adamlar gördüm ki, değil sıradan bir mümin, elbise giydirilmiş bostan korkuluğu gibi duyarsızdılar. Ama etrafına topladığı kızılı erkekli gençlere esprili ifadelerle hava atmayı çok iyi yaptılar. Sonuç olarak gençlere diyorum ki “ben böyle biri olmam, ciddi bilim adamı olurum,” diyen buyursun.

[Soru] = 50. *Sayın hocam son olarak Türk din psikolojisi çalışmaları üzerine kişisel düşüncelerinize yer verdiğimiz bu röportajla ilgili düşünceleriniz nelerdir?*

Evet, bana göre hayırlı ve güzel bir röportaj oldu. Sizin bu çalışmanız aracılığıyla din psikolojisi alanında çalışacak olan genç arkadaşlara, 50 yıllık tecrübemi kısmen özetle anlatma fırsatı buldum. Size de bu fırsatı verdiğiniz için teşekkür ediyorum. Birlikte iyi bir iş yapmışsak ne mutlu bize diyelim. İnsanların hayırlısı, insanlara faydalı olan kimsedir. Hayırlı ve güzel sözler zikirdir. Kişinin olgunluk derecesi, söylediği sözlerinin içinde gizlidir.

“*Araştırmacı*: Saygıdeğer hocam, röportajımıza katılma zahmetinde bulunduğunuz için şahsım ve tüm din psikoloğu meslektaşlarım adına size çok teşekkür eder, emeklilik yaşamınızda sağlık ve mutluluklar dilerim.”

S o n u ç

Bilimler sınıflandırmasındaki klasik yaklaşım dikkate alındığında, ister sosyal bilimler olsun isterse fen bilimleri olsun bir uzmanlık alanı olarak insan üretimi her bilim dalı, ilgili saha ‘aktörleri / akademisyenleri / araştırmacıları’ tarafından yapılmaktadır. Bu sebeple akademik bir ‘ürün/çıktı’ olarak yapılan bilimsel araştırmalar ve bunları içeren yayınların kalitesi, kuşkusuz ki alan aktörünün sahadaki alan uzmanlık kalitesiyle doğrudan ilişkili olgusal bir durumdur. Bu bağlamda akademik dünyadaki diğer bilim dallarında olduğu gibi din psikolojisi üzerine de bilimsel üretimin yapıldığı üniversitelerde görevli tüm akademik personel ‘öğretim elemanı / academic staff’ olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla öğretim elemanı kavramı, “profesör, doçent, dr. öğretim üyesi, öğretim görevlisi, araştırma görevlisi, uzman, çevirmen” gibi akademik personeli kapsamaktadır.

Türk üniversitelerindeki din psikolojisi anabilim dallarında çalışan öğretim üyeleri ise yükseköğretim kurumlarında ‘profesör, doçent veya (eski adıyla) yardımcı doçent / (yeni adıyla) dr. öğretim üyesi’ unvanlarıyla din psikolojisi alanındaki bilimsel araştırmalarını yürütmektedirler (bkz. Karakütük, 2001: 11-12; ayrıca krş. Varış, 1973: 19-30). Sırasıyla Kayseri Yüksek İslam Enstitüsü, Harran Üniversitesi ve Necmettin Erbakan Üniversitesi’nde çeşitli unvanlarda öğretim üyesi statüsünde 37 yıl akademik çalışmalar yapan Türk din psikolojisinde akademisyen bir din psikoloğu olarak Abdülkadir Etöz (1945-2012) üzerine yapılan bu çalışmada, adı geçen din psikoloğunun akademik çalışmalarının yanı sıra kendisiyle yapılan bir röportaja da yer verilmiştir.

Abdülkadir Etöz (1945-2012) üzerine yapılan biyografik içerikli bu araştırmada sonuç olarak;

(i)-*Akademik hayatı*: Etöz’ün 12 yaşında ilköğrenimini tamamladığı; 18 yaşında Kayseri Develi Lisesi’nden mezun olarak ortaöğrenimini bitirdiği; 25 yaşında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun olarak yükseköğrenimini tamamlayıp Aydın ilinde 5 yıl öğretmenlik yaptığı; 30 yaşında Kayseri Yüksek İslam Enstitüsü’nde dinler tarihi ve din sosyolojisi öğretim üyesi olarak akademik çalışma yaşamına başladığı; 44 yaşında Selçuk Üniversitesi’nden din psikolojisi ‘bilim doktoru’, 48 yaşında ‘yardımcı doçent’ unvanlarını aldığı; son olarak da Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde öğretim üyesi olarak çalışırken 67 yaşında yaş sınırlamasından emekli olduğu; dolayısıyla toplamda 37 yıl Erciyes, Harran ve Necmettin Erbakan Üniversitelerinde akademisyenlik yaptığı; kısaca, 27.07.1970 – 15.04.2012 tarihleri arasında öğret-

men olarak başladığı meslek yaşamına akademik kariyer anlamında Kayseri Yüksek İslam Enstitüsü'nde 'Dinler Tarihi ve Din Sosyolojisi öğretim üyesi' olarak başlayan Etöz, 2 yıl Harran Üniversitesi'nde de görev yaparak bu akademik kariyer yaşamını Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Din Psikolojisi Anabilim Dalı 'öğretim üyesi' olarak tamamladığı;

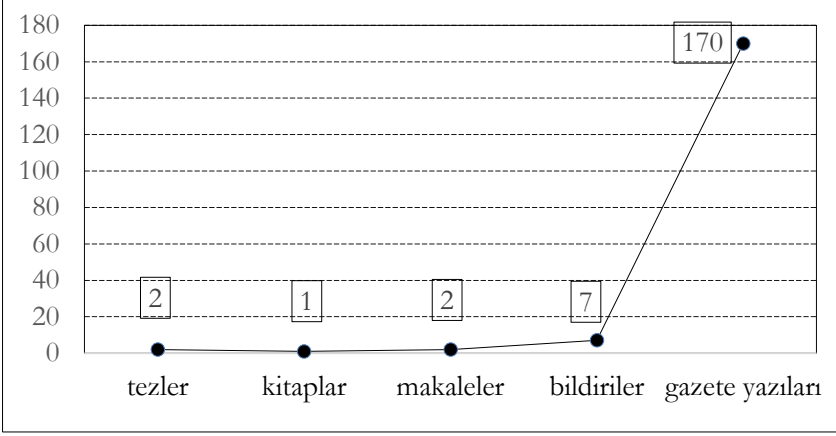
(ii)-*Özel ilgi alanları*: '(i) çocuk ve gençlerin inanç ve ibadet gelişimi, (ii) ibadet ve değer ilişkisi, (iii) kişilik ve hidayet ilişkisi, (iv) tasavvuf psikolojisi, (v) dinsel içerikli parapsikoloji ve (vi) dinsel içerikli metafizik' gibi özel ilgi alanları (n=6) olduğu;

(iii)-*Türk din psikolojisi tarihindeki bağlamsal konumu*: Din psikolojisinin tanınması sürecini kapsayan ilk dönemdeki [1949-1979] Türk din psikolojisi kurucularının yetiştirdikleri çekirdek kadro araştırmacılardan oluşan ikinci nesil din psikologlarının yer aldığı orijinal literatürün anlaşılması sürecini kapsayan ikinci dönem [1980-1999] içerisinde değerlendirilebileceği; bunun yanı sıra İslam teolojisi olarak da betimlenebilecek olan kelam ağırlıklı otantik bir İslami psikoloji çizgisini bilinçli biçimde sürdürmek istediği;

(iv)-*Akademik çalışmaları / eserleri*: Etöz'ün akademik çalışmalarına bakıldığında ise (a)-*tezleri*: (1970-1989)-yüksek lisans tezinin olmadığı; buna karşın lisans ve doktora tezine (n=2) sahip olduğu; (b)-*kitapları*: (2008)-Din psikolojisi alanında basılmış kitabı (n=1) olduğu; (c)-*makaleleri*: (1987-1990)-Ulusal ve uluslararası dergilerde bilimsel makalelerinin (n=2) yayınlandığı; (d)-*bildirileri*: (1987-2014)-Çeşitli ulusal sempozyumlarda bildiriler (n=7) sunduğu; (e)-*gazete yazıları* (tarihsiz)-Alanla ilişkili önemli sayıda ulusal gazete yazıları (n=170) olduğu saptanmıştır (bkz. Grafik-1). Toplam olarak azımsanmayacak düzeyde (n=182) çalışmaları / eserleri bulunan Etöz'ün yayınlarının ürün çeşitliliğine göre bakıldığında ise en çok gazete yazılarının (n=170) olduğu, bunu da sırasıyla bildirilerinin (n=7) izlediği görülmüştür (akademik ürün kapakları ve ilk sayfaları için bkz. Ek-3 & Ek-4).

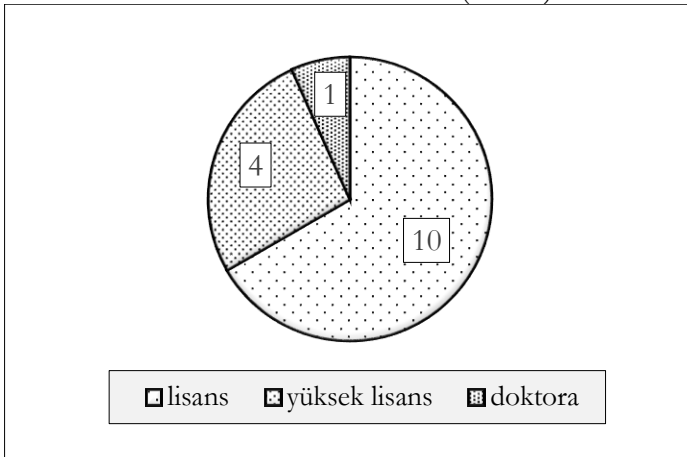
Grafik-1:

Etöz'ün akademik ürünleri-(çalışmalar/eserler)

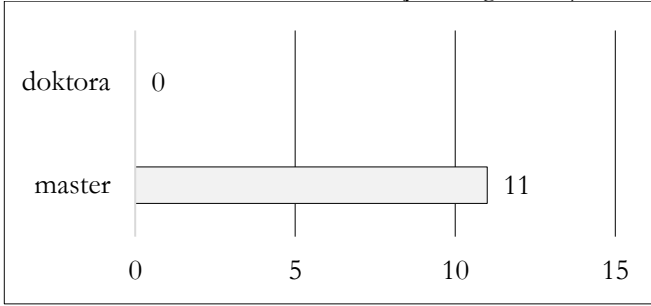
(v)- *Lisans ve lisansüstü dersleri*: Etöz'ün öğretim üyeliği boyunca verdiği derslere bakıldığında (a)- *lisans dersleri*: Lisans düzeyinde uzmanlık alanı başta olmak üzere ilgili yan alanları da kapsayan zorunlu (n=8) ve pedagojik formasyon paketinde yer alan bazı dersleri (n=2) de verdiği; (b)- (*lisansüstü*) - *yüksek lisans ve doktora dersleri*: Lisans üstü düzeyde verdiği derslere bakıldığında ise yüksek lisans ve doktora düzeyinde çeşitli içeriklere sahip seçmeli dersler (yüksek lisans - n=4; doktora - n=1) verdiği saptanmıştır (bkz. Grafik-2). Dolayısıyla elde edilen bu nitel ve nicel verilere göre hem lisans hem de lisansüstü düzeyde (n=15) dersler veren Etöz'ün akademik ürün çeşitliliğine göre bakıldığında en çok lisans düzeyinde (n=10) dersler verdiği, bunu sırasıyla yüksek lisans (n=4) ve doktora (n=1) derslerinin takip ettiği saptanmıştır.

Grafik-2:
Etöz'ün akademik ürünleri-(dersler)

(vi)-*Yönettiği lisansüstü tezleri*: Son olarak Etöz'ün öğretim üyeliği boyunca yönettiği lisansüstü tezlere bakıldığında ise çok sayıda yüksek lisans (n=11; 1996-2010) tezi yönettiği ancak hiç doktora tezi yönetmediği saptanmıştır (bkz. Grafik-3). Elde edilen bu resmi kayıtlara göre sadece yüksek lisans düzeyinde (n=11) tezler yöneten Etöz'ün ilk yüksek lisans tez öğrencisinin Eyüp Aksoy (1996), son yüksek lisans tez öğrencilerinin ise Garip Demirel, Halil İbrahim Coşar ve Ümmü Gülsüm Demiröz (2010) olduğu; akademik ürün çeşitliliğine göre bakıldığında sadece yüksek lisans tezleri (n=11) yönettiği tespit edilmiştir.

Grafik-3:
Etöz'ün akademik ürünleri-(yönettiği tezler)

Öte yandan bu makalede, Etöz'ün Türk din psikolojisi çalışmaları üzerine kişisel düşüncelerini içeren röportaj kayıtlarına da yer verilmiştir. Bu kapsamda araştırmacı tarafından röportaj soruları ve cevapları, “(i) özel ve akademik yaşam (n=22), (ii) Türk din psikolojisinin güncel durumu ve sorunları (n=21), (iii) Türk din psikolojisinin geleceği (n=3); (iv) yeni nesil din psikologlarına öneriler (n=4)” başlıklı alt temalara göre düzenlenerek verilmiştir. Bu çalışmada kullanılan röportaj sorularına (n=50) verilen cevaplar incelendiğinde alana ilişkin önemli öznel ve otantik analizler yapıldığı tespit edilmiştir (röportaj soruları için bkz. Ek-2). Bunun yanı sıra Etöz'ün sınırlı sayıda da olsa edebiyat ürünlerinin (n=3) olduğu görülmüştür (bkz. Ek-5).

Din psikolojisi bilim dalında bir alan aktörü olarak akademisyen din psikoloğu Abdülkadir Etöz üzerine biyografik içerikli elde edilen nicel ve nitel verilerin yer aldığı bu makalede son olarak, Türk din psikolojisi alanında uzun yıllar akademik çalışmalar yaparak emekli olan akademisyen din psikologlarının hayatlarını ve bilimsel çalışmalarını konu edinen biyografik çalışmaların yapılması önerilebilir.

Kaynaklar

Alkan, E. (2010). Prof. Dr. Mustafa Tahrallı: Biyografik ve bibliyografik bir değini. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 25, 9-19.

Armaner, N. (1953). İnanç ve hareket bütünlüğü bakımından din terbiyesi. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi.

Durmuş, A. (2003). Türk din eğitiminde öncü bir isim: Beyza Bilgin. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1 (3), 145-167.

Egemen, B. Z. (1952). *Din psikolojisi: Saba, kaynak ve metot üzerine bir deneme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Etöz, A. (2020). Özgeçmiş-(Yrd. Doç. Dr.). (<http://www.ilahiyat.erbakan.edu.tr>). (Erişim: Ocak 2020).

Güvercin, G. (2015). Biyografik araştırmalar ve biyografik anlatı görüşmesi. (içinde) *Nitel araştırma: Yöntem, teknik, analiz ve yaklaşımlar*. (ss. 172-184). [ed. F. N. Seggie & Y. Bayyurt]. Ankara: Anı Yayıncılık.

Hökekleli, H. (1993). *Din psikolojisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Karakütük, K. (2001). *Öğretim üyesi ve bilim insanı yetiştirme: Lisansüstü öğretimin planlaması*. (2. baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.

Karasar, N. (2016). *Bilimsel araştırma yöntemi: Kavramlar-ilkeler-teknikler*. (31. baskı). Ankara: Nobel Yayınları.

Koç, M. (2010). Türk din psikologları (1949-2010) üzerine biyografik bir araştırma—I. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33, 187-210.

Koç, M. (2011a). Türk din psikologları (1949-2010) üzerine biyografik bir araştırma—II. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35, 227-246.

Koç, M. (2011b). Türk din psikologları (1949-2010) üzerine biyografik bir araştırma—III. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36, 265-285.

Koç, M. (2012). Psychology of religion in Turkey (1949–2012): An overview. *Archive for the Psychology of Religion (Special Issue: Psychology of Religion in Turkey)*, 34 (3), 327-340.

Koç, M. (2015). Türkiye’de din psikolojisi çalışmaları (1949–2013) üzerine genel bir bakış. *Balikesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2), 301-330.

Koç, M. (2018a). Türk din psikolojisinde öncü bir isim: Neda Armaner üzerine biyografik bir araştırma. *Bilimnâme Dergisi*, 36 (2), 213-259.

Koç, M. (2018b). Türk din psikolojisinde öncü bir isim: Hayati Hökekleli üzerine biyografik bir araştırma. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, 65-126.

Ok, Ü. (2006). Türkiye’de din psikolojisi: Neredeyiz ve nereye gidebiliriz? *İslami Araştırmalar Dergisi*, 19 (3), 441-456.

Pazarlı, O. (1968). *Din psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Roberts, B. (2002). *Biographical research*. Londra: Open University Press.

Rosenthal, G. (2004). Biographical research. (içinde) *Qualitative research practice*. (ss. 48-65). [ed. C. Seale ve ark.]. Londra: Sage.

Ulusal tez merkezi (<https://tez.yok.gov.tr>). (Erişim: Ocak 2020).

Varış, F. (1973). *Türkiye’de lisans-üstü eğitim: Sosyal bilimler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları.

Yavuz, K. (1987). *Psikanalizde ilk dinî gelişmelerin değeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.

Yavuz, K. (1994). “Din psikolojisi” maddesi. (içinde) *TDV İslam Ansiklopedisi-9*. [ed. B. Topaloğlu ve ark.], ss. 339-341. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Ekler:

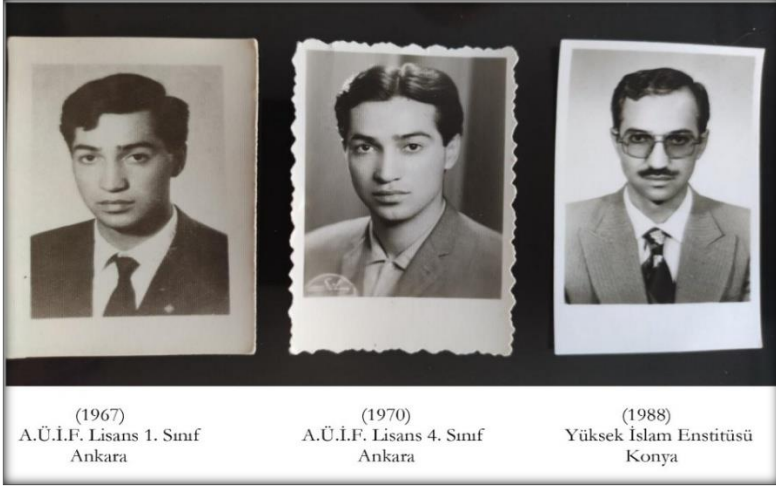
Ek-1:

Fotoğrafları

2017
(72 yaşında)

(2020)
Emeklilik sonrası
Konya

**Ek-3:
Kitapları**

Ek-4:
Makaleleri – (ilk sayfaları)

İSLÂM'DA KADININ ÖNEMİ ve YERİ

Yard. Doç. Dr. Abdülkadir ETÖZ
Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Öğretim Üyesi

Her yönüyle İlahî bir sistem olan İslâm, insana, insan olduğu için değer verir. Kadını, köleyi, hizmetçiyi ve işçiyi -müslüman oldukları takdirde- efendileri ile kardeş ve hukuken eşit kabul eder. Evde veya iş yerinde, efendiye veya patrona O'nun talimatı şudur: "Sizin eliniz altındaki, sizin din kardeşlerinizdir. Yediklerinizden onlara yedirin, giydiklerinizden onlara giydirin. Taşıyamayacakları ağır yükü onlara yüklemeyin. Ağır iş teklif ettiğinizde onlara yardımcı olunuz..."¹

Buhari ve Müslim'in sahih senetle rivayet ettikleri bu hadise göre, İslâm'ın yalnız kadına değil, köleye² bile sınıf farkı gözetmeden iyi ve güzel davranmayı emrettiğini görüyoruz. İslâm'ın ve onun mukaddes kitabı Kur'an'ın yegâne mübelliği Hz. Muhammed (s.a.v), İslâm'da kadının yerini ve değerini en anlamlı bir biçimde şöyle açıklar: "Kadımlara hayır ve iyilik tavsiye edin (Onlarla güzel ve nazik ilişkiler kurarak geçinin). Zira kadın eğri (nazik) bir (kaburga) kemiğinden yaratılmıştır... Onu doğrultmağa kalkarsanız kırarsınız. Kendi haline bırakacak olursanız eğri kalır".³

¹ Buhârî, K. İman: 22 K. İtk:15; Müslim, K. İman: 40.

² Kölelik müessesesinin mucidi kadim (antik) çağların zalim -savaş suçlusu mütegalibedir. İslam dini, insanların her kötü alışkanlıkları gibi bunu da zaman içinde kaldırmaya matuf emir, tavsiye ve uygulamalı çalışmalarla tedricen yasaklamıştır.

³ Buhârî, K. Enbiya: 1, K. Nikah: 80; Müslim, Rada; 62.

4. Tebliğ

NEFİS TERBİYESİ İLE İLGİLİ BAZI AYETLER

Yard. Doç.Dr. Abdülkadir ETÖZ
Selçuk Ü. İlahiyat Fak. Öğrt. Üyesi

TERBİYE'DE BAŞLANGIÇ KÖTÜLÜKTEN KORUNMAK

Cenab-ı Hak "Gû enfüseküm ve ehlüküm nârâ" (Kendinizi ve ehlinizi ateş azabından koruyun) buyuruyor. Bununla müminleri uyarıyor. (1) Ayrıca "Velâ tülğû bi eydiyeküm ile't-tehlûke" (Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayınız) ayeti ile (2) dikkatimizi çekiyor. Bu iki ve benzeri âyetler bir vazife ile korunmayı emreder. Bu vazifelerin başı imanla birlikte kötülüklerden sakınmaktır. Vermek için çalışmak, hakkın ikamesi ve adaletin yerine gelmesi için cihad etmek bizi tehlikelerden koruyacaktır.

Cocukta : Nefis terbiyesi çocukluktan başlar. Büyük mutasavvıf ve İslâm âlimi İmam Gazzâlî, çocuk terbiyesi için, konuşmaya başlayan bir çocuğa ilk öğretilecek şeyin, çocuk konuşmaya başlayınca ilk olarak "Allah" (c.c.) ismi celili ve kolay gelen esmasını sık sık çocuklara telkin ve tekrar ettirmeyi öğütler. Terbiye bir bütün olduğuna göre çocuklara, emsal arkadaşlarından daha süslü elbiseler ve daha lezzetli yemekler yedirmemeyi, çok yemeyi ayıp saymayı, hatta acıkınca ara-sıra katıksız ekmek yedirmeyi tavsiye eder.

Büyüklerde itaat ekzersizi : Perhizkârlık daha ziyade büyükler için geçerlidir. Orucun farziyeti nefis terbiyesi içindir. Bütün semâvî dinlerde oruç farzdır. (3) Bu farziyyet ile insan; aczini, fakrını ve ihtiyacını anlar. Kendi üzerinde Kâdir ve Râzık bir zât vardır. O'na itaat eder. "yeme" der, yemez. "ye" der, iftar eder. Bu ibadeti ile Mâlikî Hakîkî'ye tam itaat eder. Açlık ve susuzluk elemiyle emsâl musibetzedeleri daha iyi anlar. Onlara karşı şefkat ve merhameti galeyana gelir. Böylece hakikî ubudiyet lezzeti alır. Bu emre itaat olmasaydı mücerret aç kalmanın hiçbir anlamı olmazdı.

EVİRİM TESADÜFÜNE KARŞI MANTIK VE RUHCU GÖRÜŞ

Dr. Abdulkadir ETÖZ

Evrimin Doğusu :

Ortaçağ Avrupasındaki ilim düşmanlığı, hak nâmına bir haksızlıktı. Böylece kızgın inkarcılara pirim verilmiş, bir hatasına bedel, bin kefâret öder gibi maddenin dışında hiçbir şeye hayat hakkı tanımayan tantanalı pozitivistlere (1) kapı aralamış, materyalist doğmatikliğe (2) ve peşin hükümlülüğe zemin hazırlamıştır. (3) Değişik ilim ve usullerle didiklenen «Hayat Nazariyesi» (4) pozitivistlerin - bin gürültü ile - ileri sürdükleri kadar ilmen isbât edilememiştir. (5)

Yapılan binlerce mutasyon tecrübelerinde ve tabii olarak meydana gelen mutasyonlarda bir canlıdan başka bir canlı türün organı veya dokusu ortaya çıkmamıştır. (6) Eğer evrimleşme tesadüfen olsa bile birbirlerinin organlarını taşımaları gerekmez miydi? Meselâ, yüzgeçli kuşlara veya ayaklı balıklara aracı fosiller olarak rastlamalıydık.

Varlık, hayat ve ruh nazariyeleri hakikât itibârî ile ilimlerin özüdür. İnanç itibârî ile de inkâr, vehim ve îmanî tavırlar halinde bir kanaat meselesidir. Bu konuda materyalist düşünce ile ruhçu görüş arasında asırlar ve nesiller boyu sürüp gelen bir münakaşa vardır. (7) Popülerize edilen bu görüşlere göre, maddeciler tecrübe sahasına girmeyen herşeyi inkar ederken (8) ruhçu görüşde «görünenler, görülmeyen âlem üzerinde tenteneli bir perde ve yine görülemeyen âlem, bu âlemin bir boyutudur» der (9) «Madde - ölçü (kanun) ve rûh» terkibine karşı ayaklanan «madde - enerji ve tesadüf» terkihi birbiri ile çatışma halindedir. Daha açık bir ifade ile: İnanan bir bilimci nazarında madde ve canlı bir hikmete göre,

- (1) Balaban (M. Rahmi) : İlim - Ahlak - İmân Ank. 1969 «Psikoloji ve Tanrı-cılık» içinde, s. 77.
- (2) A.g.e., s. 77.
- (3) İzmirli (İ. Hakkı) : Yeni İlmî Kelam Ank. 1981, s. 251.
- (4) Cresson (André) : Filozofik sistemler, Trc. S. J. Becorana, İst. 1962, s. 68.
- (5) Bilim ve Teknik, C. 4, Sayı: 40.
- (6) Kroll (Paul) : The Plain Truth, vol: 51, no: 10, 1986, s. 23 - 26 içinde. Trc. İ. Gürbüzler.
- (7) Ülker (H. Ziya) : Tarihi maddeciliğe Reddiye: İst. 1951, s. 1 - 23.

Ek-5:
Edebiyat Ürünleri
(Şiir & Hikâye)

Yağmur-Vatan ve Orman

Malazgirt'ten bir kılıç sıyrıldı, Hilâl için,
Aktı Türk'ün yıldızı, oradan istiklâl için.
Kutludur Anadolu, nesillere emanet.
Orman, vatanın canı, ağaç dik, armağan et!
Ağzı açık, bayılmış, toprağına eğildi.
Yüzü tozla sarılmış, yelden eliyle sildi.
Biiznillah uç dedi, denizler uruç etti.
Buğulara arş dedi, “safta toplan marş!” dedi.
Perde çekti rüzgârlar, ak bulut karalandı.
Çekildi kara bayrak, her yerde dalgalandı.
Pak mavi göğün yüzü, tüllendi peçelendi.
Ağladı göğün gözü, billur billur elendi.
Yıldırımından nur saldı, yumdu gökçe gözünü,
Hıçkırıldı şimşeklerle boşaltırken özünü.
Bulutlar salkım saçak taranmağa başladı,
Yağmur yardı yamacı, etekleri taşıladı.
Ağlar gök için için, gözyaşı sicim sicim,
Aktı süngerlerinden rahmet denilen biçim.
Toprak ana ayıldı, kan verdi yamaç bağa.
Yavruları dağıldı, can verdi ağaç dağa.
Çimlendi, filizlendi, yeşillige bezendi.
Dallar tomurcuğuna, yaprağına özendi.
O tezgâhlar dokudu, yer çimlenip ot doldu.
Dağların omuzunda, cübbe oldu, kürk oldu.
Sarı, al-mor çiçekler, yeşile nakış oldu.
Tepeler koca demet, gözlere bakış oldu.
Her hayvan için orman, hem korunak, hem besi.
Ormanlar kışın kürkü, yazın yeşil cübbesi.
Yeşil hayat bestesi, tanyeli gibi sessiz.
Güftesini okuyor, kuşlar orda kafessiz.
Yeşil eller duada, maviliğe uzandı.
Dizildi tespih için dallar meyveye kandı.
Açıldı salkım saçak, fidanlar filizlendi.
Nurlandı pırl pırl, yapraklar temizlendi.
Fidanlar ağaç olup insan için soyundu,
Civanlar yiğit olup vatan için baş koydu.

Din için, bu toprakta kefensiz yatan için.
Bu dağlar orman olsun, kutlu bir vatan için,
Orman cana can katar, ağaç dik armağan et!
Kutludur vatan gibi nesillere emanet!
Yağmur semadan gelir, yerler bereketlenir.
Ormanla yeşillenir, o yere vatan denir.

Osmanlı Adaletine Hasret

Sadık, sâcid bu başlar! İzzetinden eğilmez.
Zirvelerde dolaşır, dünya için yenilmez.
İlim ile ameli, ihlas ile takvayı,
Şehâdetle cemeyley, ahiretle dünyayı.

Meydanda mansûr Yavuz! Niyet Selîm, yürek bir!
Adâletin sadâsı, yiğit dilinde tekbîr!
Hüdâ ezel bezminde necîb kılmıştı bizi.
Resûlü Ekrem'ine (sav) vekil kılmıştı bizi.

Memûr eyledi bizi, âmiren adâleti.
Yedi iklim âfâka hakkı tebliğ et dedi.
Âdem yasak ağaca, biz de düştük harama.
Hacâletle eğildi, başlar kalbî yarama.

Bilemedik ne oldu, koptu kanat dalımız.
Zehirlendi arımız, düştü petek balımız.
Âciz evlâd-ı iyâl, yalvardı gevurlara!
Feryât cevapsız kaldı, n'oldu vak'ayı Zağra?

Merhamet nedir bilmez ol düşmen-i bîdinden,
Lütfen inâyet ister, gahr alırdı hâinden.
Yandı mâbed kütübü, İslâm Bosna kan ağlar.
Bu ne alçak adâvet, nâmus, iffet târümâr!

Murâd'ım! Şehîd oldu. Osmanlı Adâleti!
Kadın erkek demedi, Sırp'ın Kosova katli.
Şimdi duâ, gözyaşı, yükseldi mazlum âhı!
Vakfedilen hizmetin, ney hâdimin günâhı?

Bir Hikâye: Kâmil Hocanın Yakutları

Üniversite hocalığından emekli olunca doğup büyüdüğü köyüne yerleşmek için döndü. Ondaki doğal çevre ve tabiat sevgisi bir aşk tutkusu gibiydi. Köye bir kilometre uzaktaki Salkaya tepesindeki ulu bir çam ağacı üzerinde yaptırdığı kulübesinde, tasarladığı bir kitabı, ömrünün hâsılasını yazmakla meşguldü. Onun için en değerli servet, orman ve kitapları idi. Tabiat sevgisiyle dolu dünyasını ve doğal çevrenin korunmasını, her vesileyle insanlara anlatmak istiyordu. Büyük yangından sonra köyünü terk etmiş ve bir daha da kimse onu görmemişti.

Aradan beş yıl geçmişti. Bir kış gecesi, "büyük oda" sohbetinde muhtar "muallim efendi! Emekli Kâmil hocanın hatırasından ve ondan dinleyip de yazdığın o güzel sözlerinden oku da dinleyelim," dedi. Öğretmen de, koynundan çıkardığı büyükçe bir not defterini açıp "muhterem Kâmil hoca ne diyorum bakın" diyerek aldığı notlarından okumaya başladı:

Doğrusu, ağaçsız bir tabiat, kel bir kafa gibi, nasıl bir eksiklik ise ilimsiz bir tefekkür de öylece bir eksiklik. İnsan, başı, saçı ve diğer organlar sistemiyle bir bütünsel tabiat da dağı, ormanı, denizi ve ovasıyla bir bütündür. Tabiat ve onda olan her şey ruha ve hayata hizmet için yaratılmışlardır. Yüce insanı, adi hayvan soyuna akraba zanneden ve yaratıcılığı doğaya veren evrimcilere karşı birkaç sözüm var. İncam şudur ki:

Tabiat, bir sanat eseridir. Fakat o, asla sanatkâr değildir. Kör, sağır, dilsiz ve şuursuz tabiatın atomları birleşip nasıl bülbül olup ötüyor veya gül olup da kokuyor? Ağaçlar nasıl çiçek açıp meyve veriyor? Sayısız meyveleriyle, harikulade bir ambalajla gözüme gülüyor, dilime lezzet ve damağıma tat verip mideme doyum, bedenime gıda oluyor. Ben mi onlara emrettim, yoksa onlar mı benim ihtiyacımı bilip o hâlde geldiler? Hayır, tabiat baştan sona bir bilgi ve ilim hazinesidir. Fakat o, asla bir bilgin ve âlim değildir.

Tabiat bir mûsikîdir. Fakat o, asla bir musikişinas değildir. Bülbülün dillere destan nağmeleri, ilahi besteden bir melodi sunar. Hayvanlar adına bitkilere bir teşekkür şarkısı okur. Dinleyenler, vicdani bir zevkle ve sessiz olarak kulakları ile alkışlar. Ağaçların ve çiçeklerin güzelliği, sebze ve meyvelerin lezzetleri, insanların deri ve şekilleri nasıl oluvermiş? Tabiat harika bir fabrikadır. Fakat o, asla bir fabrikatör değildir. Bitkilerin hepsi güzeldir. Ama dünyamızın süsü, saçı ve ciğeri ağaçlardır. Ağaçsız kel tepeler, şirinliğini yitirmiş cavlak kafalar gibi sevimsiz olur

ve tabiatın güzellik armonisini bozarlar. Ormansız çatlak araziler, buruşmuş yaşlıların yüzü gibi güzelliğini yitirir.

Gökyüzünde uçan kuşlar, yüzüp giden bulutlar, göz alıcı ışıklar, akıp giden yıldızlar, nasıl bir düzenle dönerler? Fakat tabiat, asla bir nâzım ve idareci değildir. Şafak ve gurup vakti, canlı bir kartpostalın renk cümbüşleridir. Mevsimler boyu, bu akıp giden tabii filmlerde, rolleri gereği kostüm değiştiren ağaçlar, ne elvanlı, ne hoştur? Her şeyi ile tabiat, en güzel, canlı bir filmidir. Fakat o, asla bir senarist ve yönetmen değildir. Tabiat harikulade bir resimdir. Fakat o, asla ressam değildir.

Tabiat, insan eline verilmiş suçsuz ve masum bir mahkûmdur. Fakat o, asla bir hâkim değildir. Balıkları, kuşları, gülen-oylayan çocukları, meyve dolu ağaçları ile dünyamız ne güzeldir? Tabiat bir kanundur, fakat o, asla bir kanun koyucu değildir. O bir hayattır. Fakat o, asla hayatı veren değildir. Tabiat yer çekimi, depresi, rüzgârı ve deniz dalgasıyla bir kuvvettir. Fakat o, asla her şeye kâdir olan değildir. O, bir süs ve nakıştır. Fakat asla süsleyici ve nakkaş değildir. O, ağaçları ile bir dekor ve vitrindir. Fakat o, asla bir dekoratör değildir. Tabiat, Allah'ın bir nimetidir. Ve O'nun emriyle insana boyun eğen bir hizmetçidir. Nimeti verene teşekkür etmez, O'nun hizmetçisine de nankörlük ederse, sonra o bize küser ve ayrılıp gider. Sonra da her nankör gibi biz de -iki eli böğründe- mahrum kalırız.

Yangından sonra askerler ve itfaiye ekibi gittiği sırada Kâmil hocayı ne köy odasında ne de camide göremedik. Onu evinde de bulamamıştık. Ölü veya yaralı her yerde onu aradık. Öğretmen ile imam, onun orman sevgisini biliyorlardı. Birisi, "gâliba ben onun nerede olduğunu biliyorum," dedi. Ve Salkaya tepesine doğru tırmanmaya başladılar. Yürürken, küllerin arasında kalan ateş korlarına dikkat ederek biz de peşlerinden gidiyorduk. İkinci namazı sonrası yola çıkmıştık, 35-40 dakika sonra Salkaya denen yere varmıştık.

Kâmil hoca, eğik, yayvan, yaşlı ve kalınca bir çam ağacı üzerinde, tefekkür etmek için zaman zaman inzivaya çekildiği bir kulübe yaptırmıştı. Oraya çıkar, okur, yazar-çizerdi. Orada kendisini ziyarete gelenlere "biliyor musunuz? Dünyada en kıymetli kral saraylarıyla burayı değiştirmem," dermiş. Onu, mülkü elinden alınmış bir sultan gibi perişan, yere çömelmiş ve külleri karıştırırken bulduk. Arkadan biz de varıp etrafında halka olduk. Herkes üzgün ve suskundu. O, yurdunu ve evlâdını kaybetmiş şefkatli bir baba gibi vakarını bozmadan ağlıyordu. "Gitti servetimiz, gitti yakutlarım," diye ağaçlar ve kitapları için gözyaşı döküyordu. Yanan kulübesi ve kitapları için sanki kitap ruhlu, ağaç bedenli çocukları için ağlayan bir baba gibiydi. O sırada, yüzünü öperek batan güneş de, sanki

onun sözünü tasdik edercesine yanaklarından sızan gözyaşlarına yakut rengi veriyordu. Biz suskun ve kendimizi suçlu gibi hissederek ona bakıyorduk. Artık konuşmuyordu. İçindeki gizli ve sessiz kaynamadan dolayı taşan gözyaşları, pembe inciler gibi gözlerinden akıyordu. Kulübesinin korlu külleri üzerine patlayan mısırlar gibi alev alev cıslayan yaşlar döküp durmuştu.

Yıllar oldu, onu bir daha göremedik. Köyümüzü terk etmişti. Büyük orman yangını onu çok üzmüş ve ayrılırken de son sözü, "ben bu çölde duramam gayri" olmuş. Kim bilir, belki de özlediği yakutlar peşinde başka bir cennete gitmiştir.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 1 • Haziran 2020 • 75-94
Issue: 1 • June 2020 • 75-94

Hz. Muhammed'in Yaşlılara ve Yaşlılığa Yaklaşımı Üzerine Sosyo-Psikolojik Bir İnceleme

A Socio-Psychological Review on the Prophet Muhammad's
Approach to Elders and Old Age

Abdullah Dağcı

Doktora Öğrencisi
Ankara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: adagci@ankara.edu.tr
Orcid: 0000-0003-1540-1256
Ankara / Türkiye

PhD Student
Ankara University
Institute of Social Sciences
E-mail: adagci@ankara.edu.tr
Orcid: 0000-0003-1540-1256
Ankara / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type	Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received	07 Mayıs 2020 • 07 May 2020
Kabul Tarihi • Accepted	10 Haziran 2020 • 10 June 2020

Ö z e t

Araştırmanın amacı, Hz. Muhammed'in yaşlılara yönelik tutum ve davranışları ile yaşlılık dönemine ilişkin sözlerini, yaşlılık dönemiyle ilgili yapılmış araştırmalar bağlamında incelemektir. Konuyla ilgili verilere ulaşmak amacıyla, kaynak taraması tekniğiyle hadis kitaplarında yaşlılara ve yaşlılığa ilişkin ifadeler taranmış, Hz. Muhammed'in yaşlılarla yaşadığı tecrübeler ve yaşlılıkla ilgili ifadelerine odaklanılmıştır. Bu bağlamda Hz. Muhammed'in yaşlılarla iletişimi, yaşlılara yönelik terapötik tavsiyeleri, dinî meseleleri yaşlılara kolaylaştırma, yaşlılık dönemi algısı, yaşlıların dinî sorunlarına ilişkin çözümler ve yaşlı ebeveyn ile yaşlı akrabalara yönelik söz, tutum ve davranışları merkeze alınmıştır. Böylece elde edilen veriler, kategorilere ayrılmış ve bunlar yaşlılık ile ilgili araştırmalar eşliğinde analiz edilmiştir. Buna göre, Hz. Muhammed'in söz ve davranışlarında yaşlılıkta benlik bütünlüğünü olumlu yönde etkileyen eğilimler olduğuna; yaşlılara yönelik ailevi desteğe önem verdiğine; yaşlılar için sosyal desteği vurguladığına; yaşlılık dönemine dinî açıdan atıflar yaptığına ulaşılmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre Hz. Muhammed, yaşlılığı bir hastalık olarak algılamaktan kaçınmış, yaşlılık dönemine gelmeden önce gençlikte iyi işler yapmaya teşvik etmiş ve dünya sevgisinin yaşlılıkta da devam ettiğine dikkat çekilmiştir. Bunun yanında yaşlı anne-baba ile irtibatın devam ettirilmesine, yaşlı anne-babaya ailevi destek verilmesine, dünya ve ahirette iyilikler görmek için yaşlı anne-babaya hizmet etme ve yaşlı akraba ile ilişkileri devam ettirmenin ehemmiyetine yönelik olarak, Hz. Muhammed'in söz ve davranışlarına da ulaşılmıştır. Yaşlılara saygı ve hürmet gösterme, onlara karşı şefkatli ve merhametli olma, toplu ortamlarda yaşlıları önemseme, yaşlılık döneminde toplumdan kopmayarak faydalı işler yapmaya yönlendirme, önemli meselelerde yaşlıların görüşlerine başvurma ve yaşlılara sosyal destek olma konularında yine Hz. Muhammed'in uygulamaları ve sözleri tespit edilmiştir. Ayrıca Hz. Muhammed, yaşlılık döneminde olumsuz davranışların hoş karşılanmayacağını ifade etmiş ve yaşlılıkta dinî hayatın devam ettirilmesini teşvik etmiştir. Bu veriler yaşlıların yaşamdan çekilmesi, toplumsal statüsünün zayıflaması ve yaşlılara yönelik toplumsal önyargı ile başa çıkmada yol gösterici örnekler olabilir. Ayrıca sadece yaşlıların psikolojik ve sosyal ihtiyaçlarının karşılanmasında değil aynı zamanda onların sosyal rollerinin korunmasında da bu veriler etkili argümanlar olarak kullanılabilir.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Yaşlılık • Benlik bütünlüğü • Ailevi destek
Sosyal destek • Dini eğilim • Hz. Muhammed

A b s t r a c t

The aim of this study is to examine, within the context of old age studies, the Prophet Muhammad's attitudes and behaviours towards elderlies, and His statements related to old age. In order to achieve related data, through the literature review, explanations with regard to elderlies and old age in hadith books were searched, and it was focused on the Prophet Muhammad's experiences with elders, and His statements related to old age. In this respect, His communication with elders, His therapeutic advices to elders, His easing up religious issues for elders, His perception of old age, His solutions to elders' religious issues, and His statements, attitudes and behaviours towards elderly parents and elderly relatives were treated as the centers of gravity. Thus, gathered data was categorized and, analyzed accompanied with studies related to old age. Accordingly, it was concluded, in His statements and behaviours, there are tendencies affecting the ego integrity positively in the old age; He considered familial support for elders as significant; He emphasized social support for elders; He referred to the old age from religious aspects. According to the study results, The Prophet Muhammed avoided defining old age as an illness, promoted doing good actions in youth before reaching old age, and stressed that the earthly love continues in the old age. Also, in relation to keeping in touch with elderly parents, giving familial support to elderly parents, serving elderly parents so as to obtain goodness in world and in hereafter, and keeping relationships with elderly relatives, His very important statements and behaviours were searched out. In relation to the acts of respecting elders, being merciful and kindhearted towards elders, caring for them in social environments, encouraging them to do useful works without breaking with society in old age, consulting with the elders in crucial matters, and setting up social support mechanisms for them the Prophet Muhammad's deeds and sayings were confirmed. The Prophet Muhammed emphasized that negative behaviours in old age can never be tolerated, and encouraged elders to keep religious life in old age. The data could serve as instructive samples to help the elders to cope with problems of disengagement from life, weakening social position in society, and social prejudice towards them. Also, the data could be used as effective arguments not only in maintaining elders' social and psychological needs but also sustaining their social roles.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Old age • Ego integrity • Familial support
Social support • Religious tendency • The Prophet Muhammed

Giriş

Erikson'un psiko-sosyal gelişim kuramında benlik bütünlüğüne karşı umutsuzluk karmaşası evresine karşılık gelen yaşlılık, geçmiş yaşantılarla bir hesaplaşma dönemidir. Bu dönemin en iyi ürünü anlamlı yaşantılarla dolu bir ömür elde etmiş olmak iken, hatalarla dolu bir hayat yaşadığını düşünmek ise bu dönemdeki en olumsuz durumdur. Bu evrede mutlu ve huzurlu bir hayat sürenler yaşamlarını anlamlandırarak üretken, sağlıklı, uyumlu ve saygın bir kimlik geliştirmeyi başarabilenlerdir. Geçmiş yaşantılarına olumsuz bakan ve boşa geçmiş bir ömür olarak gören bireyler ise uyumsuz ve anti-sosyal bir kimliğe bürünerek umutsuzluk içinde yaşarlar. "Ben kimim? Kapasitem nedir? Hayattaki amacım ne?" gibi sorulara yanıt arayan ve kişiliği karakterize eden duyguların, düşüncelerin ve davranışların özgün bütünlüğünü yansıtan benlik; yaşlılık dönemine gelinceye kadar birçok tecrübe edinmiştir. Bu bağlamda olumlu bir yaşantı geçmişine sahip yaşlıların sağlıklı bir benlik edineceği ve varoluş amaçlarını elinden geldiğince gerçekleştirebilen bu bireylerin umutlu bir hayat süreceği ifade edilebilir. Genellikle yaşamın son aşamasında elde edilen ve sağlıklı bir benlik ile ilişkili olan bilgelik; sosyal rol ve beklentileri karşılama doyum elde edilmesini sağlar. Bu açıdan yaşlılıkta sevgi, saygı ve müsamahayı benimseyerek toplumsal bağlar kurmak, başarılı bir yaşlılık içinde mütalaa edilebilir (Erikson, 1993: 241).

İnsanoğlunun belli dönemlere ayrılan yaşamında her dönemin ilgi ve ihtiyaçlarının farklılık göstermesi bu alanda araştırmalar yapılmasını gerekli kılmıştır. Son yıllara kadar bilimsel araştırmalarda bireyin daha aktif olduğu yaşamın ilk yılları üzerinde yoğunlaşıldığı fakat yaşlılık dönemine gereken önemin verilmediği söylenebilir. Ancak imkân ve olanakların artmasının ortalama insan ömrünü artırması hem toplumların yaşlılık dönemine yönelmesini zorunlu kılmış hem de insan yaşamının özellikle psikolojik ve sosyolojik açıdan kalitesini yaşlılıkta da arttırmaya yönelik araştırmalara bir yönelim olmasına sebep olmuştur. Bu durum, yaşlılık ve yaşlanma ile ilgili konuların günümüzün en önemli konularının içinde olmasına yol açmıştır.

Yaşlanmaya birçok disiplin açısından yaklaşım bulunmaktadır. Sosyolojik açıdan yaşlanma ilerleyen yaşla birlikte bireyin toplumda oynadığı rolündeki ve sosyal ilişkilerindeki değişimleri incelerken psikolojik açıdan yaşlanma ise bireyin tutum ve davranışlarını etkileyen duygu ve düşünce gibi içsel durumlar ile ilgilidir. Teoloji bilimi ise yaşlanmayı gelişim dönemlerinde ifa edilmesi beklenen dinî ödevler açısından ele alır ve bu ödevleri kutsal öğretiler ile kutsal şahsiyetlerin söz ve davranışları gibi dinî referanslar bağlamında inceler. Bu süreçte bireyin psiko-

sosyal durumu da göz önünde bulundurulur.

Önemli şahsiyetlerin yaşamlarının analiz edilmesi, yaşlılık konusunun farklı bir perspektiften ele alınmasına hizmet edebilir. Tarihi olarak dikkat çekici niteliklere sahip bireylerin söz ve davranışlarının incelenerek yaşlılık ve yaşlanma ile ilgili daha ayrıntılı argümanlar elde etmek hem toplumsal hem de bireysel açıdan faydalı olabilir. Bu anlamda İslam'ın en önemli simgelerinden olan Hz. Peygamber, sosyal ilişkilerin merkezinde yer almış, toplumun içinde var olarak çevresini şekillendirmiş ve İslam'ın ilk tohumlarını toplum içindeyken atmıştır. Çünkü peygamberlik vazifesinin en temel prensibi, toplumun ve dolayısıyla bireylerin en iyi varlık haline gelmesini sağlamaktır. Bu amaçla Hz. Peygamber'in yaşlılara ve yaşlılığa ilişkin söz ve davranışlarının hadis kitaplarında yer alması hem o zamanki toplumda yaşlılara önem verilmesine teşvik edildiğine hem de yaşlılık döneminin dinî açıdan ele alındığına bir işaret kabul edilebilir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in söz ve davranışlarında yer alan yaşlılar ve yaşlılık ile ilgili bileşenler araştırmaya konu edilebilir. Bu bağlamda, araştırmanın amacı Hz. Peygamber'in yaşlılık ve yaşlılara yönelik söz ve davranışlarını yaşlılık dönemine ilişkin araştırmalar bağlamında incelemektir. Bu amaçla ilk olarak hadis kitaplarında yaşlılık ve yaşlanma ile ilgili ifadeler tespit edilmiş ve daha sonra bunlar belli tematik başlıklar haline getirilmiştir. Ardından bu temalar, yapılan bilimsel araştırmalar ışığında analiz edilmiştir. Araştırmanın verilerini elde etmek için kaynak tarama metodu kullanılmış ve elde edilen bu verileri incelemek için içerik analizi tekniğine başvurulmuştur.

Bireyin kendisiyle ve toplumla barışık olmasıyla elde edilebilen ruh sağlığı, sürekli denge, düzen ve uyum sağlayabilmek için çabalamayı gerektiren kılar (Köknel, 1981: 9). Bu amaçla bireyin öz benliğini etkileyen duygu ve düşünceleri, çevresiyle olan ilişkileri ve Allah ile arasındaki bağ, onun ruh sağlığını şekillendirir. Yaşlılık evresi bireyin emekliye ayrılarak iş arkadaşlarından uzaklaştığı, genellikle birinci derece yakınlarından ayrılarak yalnızlaştığı ve ilgiyi kendisine yönelttiği bir dönemdir. Bu dönemde özellikle psikolojik aktivitelerin düştüğü ön yargısı vardır (Koç, 2004). Yaşlılığın diğer gelişim dönemlerine göre olumlu tarafı ise bu dönemde kişinin kendini, gereksinimlerini ve en önemlisi dünyayı daha iyi tanıması olabilir (Medina, 1993: 8). Bu çağda sadece bedene değil aynı zamanda zihne ve ruha da özen gösterilmelidir. Tıpkı yağsız kalan bir lambanın sönmeye gibi zihin ve ruh da beslenmediği takdirde yıkıma uğrar. Buna mukabil zihin işletildikçe çevikleşip zindeleşir (Cicero, 1998: 30). Toplumsal açıdan yaşlıya ve yaşlılığa yaklaşım, bu dönemdeki bireylerin ruh sağlığına yüksek düzeyde etki eder. İslamî kaynaklarda bu konuyla ilgili atıfların olup olmadığının incelenmesi de ruh sağlığını olumlu

yönde destekleyebilir. Bu bağlamda, Hz. Peygamber'in konuyla ilgili söz ve davranışları incelenmiş ve elde edilen verilerin şu dört tematik başlıkta ele alınabileceğine karar verilmiştir: Yaşlılıkta benlik bütünlüğü, yaşlılıkta ailevi destek, yaşlılıkta sosyal destek, yaşlılıkta dinî eğilim.

a. Yaşlılıkta Benlik Bütünlüğü

Yaşlılık ya benlik bütünlüğünün elde edildiği ya da umutsuzluk duygularının hâkim olduğu bir dönemdir. Bu dönemde bireyin hem yeteneklerine ve kapasitesine yönelik düşünceleri hem de karşılaştığı zorlukları algılaması, onun sadece psiko-sosyal sağlığını değil aynı zamanda benliğini de doğrudan etkiler. Bu süreçte insanı hayata bağlayan umut, yaşamın daha iyi olmasına katkıda bulunarak benlikte olumlu bir eğilime yol açar. Çünkü geleceğe yönelik beklentiler ve arzular, bir yandan bireyin hayatta aktif olarak rol almasını desteklerken diğer yandan bireye psiko-sosyal yönden daha işlevsel bir rol biçer. Karamsarlık ise insanın pasif bir hayat yaşanmasına neden olur ve buna bağlı ortaya çıkan umutsuzluk bir ruhsal çöküntü ile sonuçlanabilir. Yapılan araştırmalarda, yaşlıların ümitsizlik gibi psikolojik sorunlar yaşadıkları tespit edilmişken (Aydın & İşleyen, 2004; Gözleten, 2011: 50; Bilecik, 2016: 391) kendilerini mutlu hissetmeleri ve geleceğe yönelik beklentilere sahip olmalarının onların yaşam doyumunu olumlu yönde etkilediğine (Aydın, 2010) ve karşılaşılan olumsuz olayları psikolojik açıdan kabullenmenin yaşlılıkla ilgili kaygıları azalttığına (Akın, 2010) ulaşılmıştır. Diğer yandan yaşlılık döneminde benliğin yönünü belirleyen yalnızlık umutsuzluğa neden olduğu için bu dönemin sorunlarının başında gelir. İş yaşamının sonlandırılması sosyal ilişkilerini ve arkadaşlık bağlarını zayıflatarak bireyi yalnızlığa sürükleyebilir. Eş, arkadaş ve yaşlıların ölmesiyle yaşamın durgunlaşması, yaşam sevincinin azalması, bakıma muhtaç hale gelme gibi durumlar yaşlılık dönemindeki yalnızlığın göstergelerindedir. Hz. Peygamber'in yaşlılık döneminde elden ayaktan düşüp başkalarına muhtaç olmaktan Allah'a sığınması (Tirmizî, "Deâvat", 13) bu bağlamda değerlendirilebilir. Çünkü kendi kendine yetememe ve buna bağlı olarak başkalarına bağımlı hale gelme benlik üzerinde derin hasarlara yol açar. Hz. Peygamber'in yaşlılık döneminde başkalarına muhtaç hale gelmemek için Allah'a sığınması, yaşlılık dönemine sıkıntılı bir süreç olarak atif yapıldığına bir işaret kabul edilebilir. Çoğu zaman çaresizliği de beraberinde getiren yaşlılıkta, sosyal çevreden uzaklaşma ve çocukları tarafından terk edilme gibi durumlar yaşlıların yalnızlaşmasına yol açar. Bu durumda yaşlının dertlerini paylaşabilme, günlük aktivitelerinde yardım isteyebilme durumu sınırlı hale gelir. Bu krizlerle bir dinî başa çıkma yöntemi olarak Allah ile irtibatını devam ettirme, benliğin olumsuz etkilen-

mesini önleyebilir. Hz. Peygamber'in ihtiyarlıktan Allah'a sığınmaya yönelik bizleri dua etmeye yönlendirmesi; karşılaşılan sorunlar ile olumlu dinî başa çıkmanın kullanılmasına teşvikini gösterir. Bu durumun benliği olumlu yönde etkileyeceği söylenebilir. Çünkü yaşlılıkta yardım isteyeceğimiz kimse kalmasa bile bizi her an gözeten ve yardım eden birinin olması, sağlıklı bir ruh haline katkı sağlar.

Yaşlılığın birikimi, o çağa gelmeden önce bol bol iyilik ettiğini anımsamaktır. Çünkü sona varılınca geçmiş zaman akıp gitmiştir, elde kala kala erdem ve dürüstlikle kazandığın şeyler kalmıştır (Cicero, 1998: 48). Hz. Peygamber de aklımızı başımızdan götürecektir olan ihtiyarlığı beklemekten iyi işler yapmada acele etmemizi öğütlemiştir (Tirmizî, "Zühd", 4) ve ihtiyarlık gelmeden önce gençliğin kıymetinin bilinmesi gerektiğini belirtmiştir (Tirmizî, "Zühd", 25). Her dönemde yapılması gerekenlerin yapılması, bu sayede başarılı bir hayata sahip olma benlik bütünlüğünün elde edilmesine katkı sağlar. Geçmiş hayatında pişmanlıkları olan yaşlıların benlik algısının olumsuz olacağı belirtilebilir. Çünkü bu pişmanlıklardan kurtulmak için geçmişe gitmek ve özlemlerini gidermek amacına binaen genç olmayı istemek gibi eğilimler görülür. Yapılan araştırmalarda yaşlıların geçmişe özlem duyduklarına ulaşılmışken (Konak & Çiğdem, 2005) iyi bir geçmişe sahip olanların yaşam doyumlarının yüksek olduğu tespit edilmiştir (Karadelioğlu, 2011). Hz. Peygamber'in yaşlılıktan önce gençliğin kıymetinin bilinmesini öğütlemesi, benlik bütünlüğünün elde edilmesine katkı sağlayabilir. Yaşamdaki çocukluk, gençlik gibi evrelerin doğru bir şekilde algılanması, gelecek için yapılacakların yönünü ve sınırlarını belirler. Başarılarla ve güzel anılarla dolu bir çocukluk ve gençlik ise yaşlılıkta olumlu bir benlik oluşumuna yardımcı olur. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in iyi işler yapmakta yaşlılığı beklemememizi öğütlemesi, her dönemin kıymetli olduğuna ve boş geçirilmemesi gerektiğine işaret eder. Diğer yandan geçmişte yapılan iyilikleri hatırlayarak olumlu yaşantıları düşünmek, benlik bütünlüğünü sağlamaya katkı sağlar ve bu nedenle yaşlıların ruh sağlığına iyi gelir.

Her yaşın ve her evrenin kendine özgü zorlukları olduğu gibi güzel yönleri de bulunur. Bu bağlamda yaşlı bireyin yaşlılığı nasıl algıladığı çok önemlidir. Eğer birey yaşlılığa olumsuz bir bakış açısıyla yaklaşır ve bu dönemi bir hastalık olarak görürse, yaşlılıktan kurtulmaya çareler arar. Olumlu bir bakış açısından yaklaştığında ise yaşlılık döneminden de zevk alır ve mutlu olur. Cicero (1998: 20) insanı işlerden uzaklaştırdığı, bedeni zayıflatığı, insanı hayattaki çoğu zevkten mahrum bıraktığı ve ölüme yaklaştırdığı için yaşlılığın olumsuz algılandığını belirtir. Hz. Peygamber de yaşlılığın bir hastalık olarak algılanmasını istememiştir (Buhârî, "Tıbb", 1). Hastalıklardan muzdarip olan çok sayıda yaşlının çevremizde

olması, toplum tarafından yaşlılık evresinin hastalıkların hâkim olduğu bir dönem olarak algılanmasına neden olur. Genellikle yaşlılar, kronik rahatsızlıklara bağlı sağlık sorunları ile mücadele ederler. Bu durumda onlar hem yaşlılığı geçici bir süreç gibi algılayarak hem de eski sağlıklı günlerine kavuşmayı arzularak yaşlılığın çaresini ararlar. Oysa yaşlılıkta sağlıklı bir benliğin göstergelerinden biri, içinde bulunduğu yaşlılık dönemini kabul etmektir. Nitekim Hz. Peygamber'in bahse konu bu öğütlerinin yaşlılığın kabullenilmesine teşvik edici olduğu söylenebilir. Yapılan araştırmalarda yaşlılık dönemi, hastalıklarla karakterize edilir ve her açıdan gerilemelerin olduğu zaman dilimi olarak sunulur. Oysa benlik bütünlüğünün oluşumuna katkı sağlayan ve hayat boyu süren manevi gelişim, yaşlılık döneminde ilerlemeye devam eder (Kartopu, 2006: 55; Doka, 2011: 101). Bu nedenle yaşlılık, bir hastalıklar dönemi olarak öne çıkarılmaktan ziyade, manevi açıdan gelişimin doruk noktasına ulaşılabildiği ve benlik bütünlüğünün oluşumunda olumlu rol oynayabilen bir çağ olarak sunulabilir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in bu sözleri, yaşlılığı hastalık olarak nitelermek yerine kendine özgü olumlu yönleri olan ve benlik bütünlüğünün elde edilebileceği bir çağ olarak algılanmasına bir teşvik olduğu ifade edilebilir.

İnsanoğlu yaşlılık döneminde, yalnız kalma ve başkasına muhtaç olma ihtimaline binaen mal biriktirme derdine düşebilir. Bu durum bireyin benliğini doğrudan etkileyen cimrilik davranışlarına neden olabilir. Hz. peygamber insan ihtiyarlasa bile onda dünya sevgisinin ve yaşama arzusunun hep genç kalacağını belirtir (Buhârî, "Rikâk", 5). Oysaki yaşlı insanın dünyalık nimetlere karşı haz ve zevk alma duyularında zayıflama olması beklenir fakat dünyaya karşı bu sevgisinde bir azalmanın olmaması tamamen psikolojik bir durumdur (Sancaklı, 2006: 57). Ayrıca içinde yaşadığı psiko-sosyal ortam ve toplumsal rollerdeki gerileme sonucu, yaşlının çevreye yönelik tepkilerinde değişimler gözlenir. Bunlar bencillik, cimrilik, tutuculuk gibi bazı kişilik özellikleri biçiminde ortaya çıkar (Akyıldız, 1999: 16). Bunlarla paralel olarak, Buyacı'nın (2002) araştırmasında da yaşlıların mal ve paraya ayrı bir önem verdiğine ulaşılmıştır. Bu veriler Hz. Peygamber'in yaşlılık dönemindeki cimrilik ile ilgili sözlerini destekler mahiyettedir. Olumsuz benlik algısının göstergelerinden birisi, geçmişte sahip olmadıkları üzerine düşünülmesi, elde ettiklerinin görmezden gelinmesi ve hep daha fazlanın talep edilmesidir. Yaşlılık dönemindeki birey, genç insanlara göre ölüm gerçeği ile daha fazla yüz yüze kaldığı halde, sahip olduğu şeylerden daha fazlasına elde etme peşinde koşar ve cimrilik baskın bir karakter özelliği haline gelebilir. Daha çok şeye sahip olma arzusu beraberinde daha çok yaşam arzusunu getirir. Bu durumla paralel olarak, insan yaşlı olsa bile çok kazanma ve

çok yaşama isteğinin sürekli kaldığının Hz. Peygamber tarafından belirtilmesi, sağlıklı bir benlik için elindekilerle yetinmeye ve hırstan uzak durmaya bir teşvik olarak kabul edilebilir. Mal sahibi olma hırsı bireyin kendini olduğu gibi kabul etmemesiyle ilişkilidir ve olumsuz bir niteliktir. Oysa gerçekleri olduğu gibi görmek, davranışları buna göre düzenlemek ruh sağlığının temel ilkelerinden biridir (Köknel, 1981: 245). Cicero'nun (1998: 37) 'yokluğunu duymadığın şeyin üzüntüsünü de duymazsın' sözündeki de dikkatimizi sahip olmadıklarımıza değil elimizdekilere yöneltmeye işaret eder.

b. Yaşlılıkta Ailevi Destek

Bireylerin duygusal ve manevi gelişiminde ailenin temel bir rolü vardır ve bireylerin aileden başlıca beklentisi dayanışma, anlayış, yardım ve sıcaklıktır (Medina, 1993: 19). Yapısında ve işlevinde birtakım değişiklikler olmasına rağmen ailenin temel görevi, üyelerini yaşamlarını sürdürmeleri için onlara destek olmaktır. O halde yaşlanan bireyin de hayatını daha rahat bir şekilde sürdürmesi için ailevi desteğin çok önemli olduğu söylenebilir. Sosyal destek bağlamında yaşlıların hangi gereksinimlerinin olduklarına dair araştırma sonuçlarına bakıldığında, yaşlıların duygusal açıdan sevgi, saygı, ilgi ve şefkat gibi birçok gereksinimi olduğu görülür (Kalem, 2006; Doğan, 2007: 55). Hz. Peygamber'in hayatı, bu ailevi ilişkiler bağlamında incelendiğinde O'nun akrabalarındaki yaşlılara karşı davranışlarına yönelik birçok örnek bulunur. Sütanesi ziyarete geldiğinde Hz. Peygamber, onun rahat oturması için elbisesinin üst bölümünü çıkarıp yere sermiştir (Ebû Dâvûd, "Edeb", 120). O, dadısı Ümmü Eymen'i ise hem sürekli ziyaret eder ve ona çok saygı gösterir hem de onun durumunu sorardı (Müslim, "Fedâilü's-sahabe", 102, 103). Yine Hz. Peygamber, Hz. Hatice'nin yaşlı kız kardeşi ile karşılaştığında ona da saygı gösterir ve izzet-ikramda bulunurdu (Buhârî, "Menâkıbü'l-Ensâr", 20). Bunun yanında Hz. Peygamber hem sütannesine hem de sütbabasına en iyi şekilde saygı gösterir ve onlarla ilgilenirdi (Ebû Dâvûd, "Edeb", 120). Muhatapları yaşlı bireylerden oluşan bu örneklerden yola çıkarak, Hz. Peygamber'in yaşlılara hem sevgi, saygı ve şefkatle yaklaştığı hem de onlara özel bir ilgi gösterdiği söylenebilir. Araştırmalarda sevgi ve şefkatin yaşlıları hayata bağlayan en büyük manevî güçlerden olduğuna (Akgül, 2009: 89) ve hem aile hem de arkadaşlık ilişkilerinin yaşlının yalnızlık ile başa çıkmasında olumlu rollerinin olduğuna (Çam, 2016) ulaşılmışın Hz. Peygamber'in aile bağı olan yaşlılara karşı davranışlarıyla paralellik gösterdiği ifade edilebilir.

Yaşlılığın temel sıkıntılarından biri aileden uzaklaşmaya bağlı yal-

nızlıktır (Baran ve ark., 2011: 231). Oysa yaşlılar, yakınları ile birlikte yaşadıkları zaman daha mutlu ve güvende hissederler. Saygı ve sevgi gördükleri ortamda yaşamla olan bağlarını daha da sağlamlaştırarak ruhsal ve manevî dünyalarında mutluluğu yaşayan yaşlıların elde ettiği doyumlu bir sosyal ve psikolojik yaşam, onlara yalnızlık duygusunu hissettirmez (Öz, 2010: 157). Çocukları ve torunları ile birlikte yaşamaya bağlı olarak sağlanan sosyal destek, yalnızlık duygularını engeller. Bu bağlamda yaşlı anne-babayı yalnız bırakmamaya ve onlarla ilgilenmeye dair Hz. Peygamber'in teşviki de vardır. Mağarada mahsur kalan üç kişinin hikâyesinin anlatıldığı hadiste, yaşlı anne-babasının yemek yemesi için sabaha kadar onların beklediğinin referans gösterilerek Allah'tan yardım istemesinden sonra, Allah'ın bu kişiye yardım ettiği misal olarak sunulmuştur (Buhârî, "Enbiya", 55). Dolayısıyla anne-baba ile ilgilenmenin ve onlara destek olmanın karşılığının bu dünyada görüleceği de söylenebilir. Yine Hz. Peygamber Müslüman bir gence, yaşlı anne-babası Müslüman olmamasına rağmen, onlarla irtibatını devam ettirmesini söylemiştir (Buhârî, "Cizye", 18). Dolayısıyla anne-baba hangi niteliklere sahip olursa olsun onlarla irtibatı devam ettirerek onlarla ilgilenmenin gerekli olduğuna ve ailevi desteğin devam etmesinin önemine dair Hz. Peygamber'in teşvikleri vardır. Yaşlılar üzerinde yapılan araştırmalarda ailesi tarafından sağlanan desteğin yaşlıların yaşam kalitesini arttırdığı (Erkan, 2015: 50) ve yaşamdan aldıkları doyumunu olumlu yönde etkilediği (Altıparmak, 2009: 163) tespit edilmişken depresyon seviyelerini ise azalttığına (Tüter, 2003) ulaşılmıştır. Ailevi ilişkilerin devam ettirilmesinin yaşlıları hem memnun ettiği (Soysal, 2015: 54) hem de onları psiko-sosyal yönden desteklediği (Toper, 2017: 82) tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu araştırmaların sonuçları, yaşlı anne-babaya destek olmanın Hz. Peygamber tarafından da teşvik edilmesini anlamlı kılmaktadır.

Ailesi tarafından yaşlılara sağlanan desteğin ortadan kalkması ve eş kaybıyla ortaya çıkan psikolojik travmalar, yaşlıları yalnızlığa sürükleyebilmektedir. İlgili araştırmalarda, yaşlıların kendilerini yalnız hissetmeleri onların depresyon düzeylerini arttırdığına (Bucak, 2018) ve yalnızlık ile ilgisizliğin strese neden olduğuna (Kalem, 2006: 102-108) ulaşılmıştır. Bu noktada İslam'da anne ve baba ile evlat arasındaki ilişki üzerinde özellikle durulurken hadislerde anneye ayrı bir önem verilir. Hatta iyilik yapılması gerekenlerin başında üç defa arka arkaya anne zikredilir ve daha sonra dördüncüde baba ifade edilir (Müslim, "Birr ve Sıla", 1). Bunun yanında baba ile ne kadar iyi ilgilenirse ilgilenilsin babanın hakkını ödemenin çok güç olduğunu Hz. Peygamber vurgular (Müslim, "İtk", 25). Yine Hz. Peygamber babanın cennetin kapısı olduğunu, babasını memnun etmeyenlerin Allah'ı da memnun etmeyeceğini ve ebeveynin

öfkelerini kazanmanın Allah'ın öfkelerini kazanmaya neden olacağını belirtilir (Tirmizî, "Birr", 3). Bunun yanında O, anne-babaya yapılan iyiliğin Allah'ın en çok sevdiği işler arasında olduğunu söyler (Buhârî, "Edeb", 1) ve ebeveyninden ikisi ya da herhangi biri yaşlılığa ulaştığı halde cenneti kazanamayan evladı kınar (Müslim, "Birr", 9-10). Bu örnekler, yaşlı anne-babayı yalnız bırakmayarak onlara destek olmada Hz. Peygamber'in modelliğine işaret eder. Araştırmalarda yaşlıları derinden etkileyen faktörlerin başında yalnızlık olduğunun (Şentepe, 2009: 60; Akgül, 2009: 106; Doğan, 2007), eş ve çocuk sahibi olan yaşlıların kendilerini daha az yalnız hissettiklerinin (Erbatu, 2017) tespit edilmesi, Hz. Peygamber'in bu ifadelerini anlamlı kılmaktadır.

c. Yaşlılıkta Sosyal Destek

Yüzeysel olarak gerçekleşen ve dolaylı ilişkiler sırasında kurulan toplumsal ilişkiler, ikincil ilişkiler kapsamında değerlendirilir. Günlük hayatın normal seyri içinde gerçekleşen bu ilişkilerde taraflar, birbirleri hakkında sınırlı bilgiye sahiptir. Toplum bir organizma olarak düşünüldüğünde bu organizma bireylerden meydana gelir ve bireylerin ruh sağlığında meydana gelen değişimler, zamanla topluma da yansır. Toplumun daha yaşanabilir olması için bireyler arasındaki bu ilişki önemli bir fonksiyon oynar. Dolayısıyla toplumsal düzeyde fertler arasında uyumlu ilişkilerin var olmasına yönelik tutum ve davranışlar, ideal bir toplum için gereklidir. Yaşlılar, herkesin kendilerini küçümsediğini, aşağı gördüğünü ve kendileriyle alay ettiğini sanırlar (Cicero, 1998: 46). Bu noktada toplumun yaşlılara yönelik algılarının olumlu olmasını birtakım davranışlar etkiler. Bunların başında sevgi, saygı ve merhamet gelir. Hz. Peygamber, büyüklere karşı saygı göstermenin Müslümanın özelliklerinden olduğunu belirtmiştir (Tirmizî, "Birr", 15). Bunu toplumda iyi bir yaşlı algısı oluşması için yaptığı ifade edilebilir. Yine Hz. Peygamber bir gencin bir yaşlıya güzel şekilde davranması halinde, yaşlılık çağında da bu gence güzel şekilde muamele edileceğini söylemiştir (Tirmizî, "Birr", 75). Ayrıca Hz. Peygamber, Allah'ın hoşlandığı davranışlardan birinin de yaşlı Müslümana saygı göstermek olduğunu (Ebû Dâvûd, "Edeb", 20) ve yaşlı Müslümana ikramda bulunmanın Allah'a duyulan saygının bir gereği olduğunu da beyan etmiştir (Ebû Dâvûd, "Edeb", 23). Yapılan araştırmalarda yaşlıların toplumdan saygı bekledikleri sonucunun elde edilmiş olması (Soysal, 2015: 55), Hz. Peygamber'in bu beyanlarını destekler mahiyettedir.

Yaşlılığı açıklamaya yönelik kuramlardan biri etkinlik kuramıdır. Bu kuram, genel anlamda yaşlının yaşamında sosyal etkinliklerin önemine vurgu yapmaktadır (Durak, 2015: 282). Etkinlik kuramı bireylerin

sosyal olarak aktif olduğu ölçüde yaşamdan duyacakları doyumun artacağını savunur. Gençler ya da yetişkinler gibi yaşlıların da bazı psikolojik ve toplumsal ihtiyaçları vardır ve toplumsal yaşamda aktif olmak için çeşitli biçimlerde mücadele ederler. Değişen yaşam koşullarına olumlu yönde uyum sağlandığı ölçüde de 'başarılı yaşlanma' gerçekleşir. Bu yaklaşım, yaşlı insanların yaşam doyumunu sağlamak için sürekli aktif olmak istediklerini ve bunun gerekliliğini temel alır (Baran ve ark., 2011: 10). Yaşlıların toplumdaki diğer insanlara faydası dokunacak işler yapması, toplumda işlevsel bir rol üstlenmesi ve topluma etkin bir şekilde katılması önemlidir. Hz. Peygamber atıcılık öğrenen kişilerin onu yaşlılıkta da uygulamaya devam etmesinin bir müslüman davranışı olduğuna işaret etmiş (Müslim, "İmaret", 169), yaşlılıkta insanlara faydalı olacak iyi işler yapanların insanların en hayırlısı olduğunu belirtmiştir (Tirmizî, "Zühd", 21-22). Bu vurguların yaşlılık döneminde bile etkinliklere devam etmeye teşvik edici olduğu ifade edilebilir. Konak ve Çiğdem'in (2005) araştırmasında, yaşlıların işe yaramama hissine kapıldıklarına ulaşılmıştır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in yaşlıları etkin olmaya davet etmesinin hem etkinlik kuramı ile paralellik gösterdiği hem de hala işe yaradıklarını hissettirerek yaşlıların psiko-sosyal açıdan desteklenebileceğine işaret ettiği söylenebilir.

Yaşlılık biyolojik, fizyolojik, psikolojik, sosyolojik, kronolojik boyutları olan ve değişik yönlerde tanımlanabilen bir kavramdır (Yılmaz, 2013: 2). Sosyal olarak yaşlılık, kişinin toplum içinde yaşlı olarak tanımlanması ile başlamaktadır (Kaptan, 2013: 2). Bu durum toplu ortamlarda bireylerin yaşlılara yönelik tutum ve davranışlarını da belirler. Günümüzdeki çoğu yaşlı, toplumsal hayatın dışına itildikleri ve ailelerinden uzaklaştıkları için kendilerini önemsiz hissederler. Girdikleri ortamlarda küçüklerden bekledikleri saygı davranışlarını görememeleri yaşlıların bir yandan kendilerini önemsiz hissetmelerini perçinlerken diğer yandan toplumdan daha da kopmalarına ve kendi kabuklarına çekilmelerine yol açar. Gerekli hürmetin gösterilmesi ve önemli olduklarının hissettirilmesi ise yaşlıların yaşam memnuniyetlerini artırır. Hz. Peygamber'in söz ve davranışlarında sosyal ortamlarda yaşlılara yönelik olumlu tutum ve davranışların örnekleri de bulunur. O, yaş açısından büyük olanların önce söze başlamasını (Buhârî, "Edeb", 89), kalabalık yerlerde içecek ikram edilirken yaşça büyük olanlara öncelik verilmesini (Buhârî, "Eş-ribe", 18), bir şey ikram edilirken önce yaşlılardan başlanılmasını öğütlemiştir (Müslim, "Zühd", 70). Ayrıca bir topluluğun büyüğü ile karşılaşılacağında onun en güzel şekilde ağırklanmasını tavsiye etmiştir (İbn Mâce, "Edeb", 19). Yapılan araştırmalarda da yaşlıların sevgi, saygı, ilgi ve şefkat eksikliği hissettiklerine ulaşılmaması, Hz. Peygamber'in bu tutum ve

davranışlarının önemini gösterdiği ifade edilebilir (Kalem, 2006; Akgül, 2009; Doğan, 2007; Konak & Çiğdem, 2005).

Yapılan araştırmalarda insanlar tarafından verilen sosyal desteğin hem yalnızlık duygusunu ve depresyonu azalttığı (Akyüz, 2004; Tüter, 2003; Özçelik, 2017) hem de yaşam kalitesini artırdığı (Erkan, 2015) tespit edilmiştir. Altıparmak'ın (2009) araştırmasında ise yaşlıların sosyal desteğe gereksinim duyduklarına ulaşılmıştır. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in tutum ve davranışlarında etrafındaki sahabeye örnek olmuştur. Hz. Ebu Bekir, yaşlı ve âmâ olan babasını sırtına alarak Hz. Peygamber'in yanına getirince, Hz. Peygamber bu durumdan hoşnut olmamış ve 'bu ihtiyarın yanına biz gitseydik' demiştir (Ahmed b. Hanbel, III, 160). Yine bu minvalde Hz. Peygamber, mirası devredecek birini bulamayan bir sahabîyi, bu mirası vermesi için yaşlı kimselere yönlendirmiştir (Ebû Dâvûd, "Feraiz", 8). Ayrıca ibadetlerde öncülük edecek kimselerin yaş açısından daha yaşlı olanlarının tercih edilmesini de tavsiye etmiştir (Müslim, "Mesâcid", 290, 291). Dolayısıyla Hz. Peygamber'in hayatında olduğu gibi yaşlılara karşı merhametli olma, saygı gösterme ve onlara hak ettiği değeri vermenin önemli hususlar olduğu söylenebilir. Bütün bunlar, sosyal bir şekilde yaşamayı isteyen yaşlının toplumdan kopmasını ve yalnızlığa sürüklenmesini önleyici tutum ve davranışlardan olduğu ifade edilebilir. Bu sayede yaşlı, terk edilmişlik ve işe yaramama duygusundan kaynaklanan yalnızlık ile başa çıkabilir. Yapılan araştırmalarda yalnızlık, işe yaramama, çaresizlik, geçmişe özlem, pişmanlık ve ilgisizlik hislerinin yaşlılarda karşılaşılan sorunlar olduğu tespit edilmiş (Konak & Çiğdem, 2005; Bilecik, 2016: 389); yaşlıların yaşlanmayı işe yaramama, terk edilme ve yalnızlık olarak algıladıkları sonucuna ulaşılmıştır (Aksüllü, 2002).

Yaşlıların toplumdan beklentilerinden biri de ilgidir. Yaşlılıkla birlikte iş hayatından elini çeken ve arkadaş çevresinden uzaklaşan yaşlı, konuşma ihtiyacı duyar. Bu nedenle etrafındaki kişilerden kendilerini dinlemelerini ve ilgilenmelerini bekler. Onların sorularına cevap verme, onlarla ilgilenme ve şakalaşma, yaşlılara birçok fayda sağlar. Bir yaşlı kadının cennete girmek için Hz. Peygamber'den dua istemesi üzerine Hz. Peygamber, yaşlı kadınların cennete giremeyeceğini belirtmiş, kadının üzülmediğini görünce de cennete yaşlı haliyle giremeyeceğini çünkü genç bir kadın olarak girebileceğini ifade ederek yaşlı kadınla şakalaşmıştır (Tirmizi, "Şemail", 17). Yapılan araştırmalarda yaşlılık dönemindeki çoğu bireyin, ölüm kaygısı duyduğuna ulaşılmıştır (Şenol, 1989; Kalem, 2006; Özen, 2008; Akgül, 2009). Bundan yola çıkarak dua isteyen bu kadının ölüm kaygısı duyduğu için bu eğilime sahip olmasına, yaşlının bu kaygısının Hz. Peygamber tarafından şakalaşma ile ortadan kaldırdığına

bir işaret kabul edilebilir. Dolayısıyla bu örnek yaşlıya nasıl bir sosyal destek verileceğinin göstergelerinden biri olabilir.

d. Yaşlılıkta Dinî Eğilim

Yaşlılıkta, bireyin bakışı eski yaşamına dönmüştür ve buna bağlı olarak da birey geçmişini özleyen bir yaşam felsefesine sahip olabilir. O, şimdiye kadar inandığı dinin öğretilerine göre bir yaşam düzeni oluşturmuş olabilir ya da bundan sonrası için kalbinin arzularına göre bir yaşam düzeni kurmayı isteyebilir. Hatta dinî düşüncelere karşı daha tutucu ve daha kuvvetli bir bağlılık sergileyebilir ve yaşlanan birey, dinî eğilim bakımından dinin samimi olarak yaşanmasını ifade eden deruni dindarlığı tercih edebilir (Kayıklık, 2011: 102). Dini inanç yaşlılara hem daha güçlü bir benlik tasarımı kazandırır hem de sağlık sorunlarının yaşandığı yaşlılık döneminde oldukça güçlü bir destek sağlar (Köylü, 2010: 10). Bu bakımdan yaşlılık döneminde dinî yönelimde, birçok değişim ortaya çıkar. Çünkü gençlik dönemine göre yaşlılıkta dinî yönelimlerde bir artış vardır (Buyacı, 2002). Ayrıca yaşlılıkta hissedilen yalnızlık duygusu, bireyin yaşamını sorgulamasına ve yeniden gözden geçirmesine neden olur. Bir araştırmada yaşlıların hayatlarını daha anlamlı hale getirmeye, yalnızlık ve ölüm korkusunu gidermeye gereksinim duydukları tespit edilmiştir (Akgül, 2009: 106). Çünkü ölüm korkusu bireyin ruh sağlığı ve sosyal ilişkileri açısından oldukça önemlidir (Koç, 2002). Yaşlanmayla birlikte üzerinde düşünülen en önemli konuların başında ölüm gelir. Her yaşamın bir sonu olduğunun bilincinde olan insan, yaşamın son evresine gelmesiyle birlikte ölüm kaygısını daha fazla hisseder. Bu kaygıyı azaltmada, ölümden sonraki hayat hakkında bilgiler sunan din, en önemli kaynaktır. Yok olma ve hiçliğe yönelik kaygıları azaltan din, ruhun ölümsüzlüğü ve öteki dünyanın varlığı konusunda tatmin edici bilgiler sunar. Tanrı'ya sığınmak da ölüm kaygısının günlük hayattaki yansımalarını ortadan kaldırır (Köknel, 1981: 245). Ölüm kaygısının en çok hissedildiği evre olan yaşlılıkta, önem verilmesi gereken konuların başında dinî yaşantı gelir. Zira yaşlıların davranışlarını din aracılığıyla şekillendirmeye çalışan Hz. Peygamber, yaşlılık döneminde zina edene Allah'ın merhametinin olmayacağını belirtmiş ve zina eden yaşlıyı kıyamet günü Allah'ın mükafatlandırmayacağı yedi grup arasında saymıştır (Müslim, "İmân", 172). Dua ve ibadet, yaşlıları hayata bağlayan en büyük manevî güçlerdendir (Akgül, 2009). Dinin bir gerekliliği olarak Allah sevgisinin yaşlılık dönemindeki bireyin yalnızlığı ile başa çıkmasında olumlu rolleri vardır (Çam, 2016). Araştırmalarda yaşlılar için dinin gerekli olduğuna, yaşlıların hayatında dinin önemli bir işleve sahip olduğuna ve dinin hayatı anlamlandırmaya yardımcı olduğuna (Şimşek, 2006; Kalem, 2006) ulaşılmıştır. Ayrıca dinî inancın yaşlılara mutluluk ve huzur kazandırdığı (Buyacı,

2002) ve sorunlarına din yardımıyla çözümler getirerek onları huzura kavuşturduğu (Kalem, 2006) tespit edilmiştir. Din ile ilişkili olduğu belirtilen maneviyat, yaşlıların hayatında önemli işlevlere sahip olduğu için yaşlıların depresyon, intihar gibi ruhsal problemlerle baş etmede manevî duygularından beslendiklerine, maneviyat ve inanç temelli bir bakış açısına sahip olduklarına, hayat olayları ile baş etmede tevekkül inancına sahip olduklarına ulaşılmıştır (Efe & Aydemir, 2015: 220). Ayrıca güçlü bir maneviyata sahip yaşlıların yaşam kalitesinin de yüksek olduğuna, dolayısıyla maneviyatın yaşam kalitesini pozitif yönde etkilediğine ulaşılmıştır (Uçar, 2017; Doğan, 2018: 37), dindarlığın hayattan zevk almayı ve mutluluğu artırdığı tespit edilmiştir (Akgül, 2004: 53). Bunun yanında dindarlıkla ilişkili olarak yaşlıların manevî-dinî aktivitelere katılmaya rağbet gösterdiklerine ve bu durumun onlarda bir rahatlama ve huzur bulma hissine yol açtığına (Yaman, 2012: 78), maneviyatın ve bilgeliğin psikolojik açıdan yaşlıların kendilerini iyi hissetmelerinde önemli iki unsur olduğuna (Borhan, 2017) ulaşılmıştır.

Yaşlılık dönemindeki pişmanlığın bir başka yönü ise geçmişte yapamadıklarımızın sebebini kendimizin dışında aramaya dayalı bir savunma mekanizması kullanmaktır. Ellerinde imkân olmadığı için her alanda başarılı bir hayatı olmadığını düşünen yaşlılar, başarısızlıklarını bahanelerle örtmeye çalışır. Bu durum dinî alanda da böyledir. Zamanı olmadığı için dinî ritüelleri yerine getiremediğinin ya da anne-babası izin vermediği için dinî bilgileri öğrenemediğinin dile getirilmesi bu duruma bir örnektir. Bu konuda Hz. Peygamber Allah'ın altmış yaşına kadar yaşadığı halde 'doğru yol' üzerinde ilerlemeyenlerin ahirette dile getirecekleri özürlerinin ve bahanelerinin kabul edilmeyeceğini belirtmiştir (Buhârî, "Rikak", 4). Çünkü altmış yaşına ulaşan birey bütün gelişim dönemlerini yaşayarak olgunluk çağına gelmiş, olayları daha geniş perspektiften ele almayı gerektirecek yaşantılara sahip olmuş ve hayatı anlamlandırma için yeterli bilgi ve becerileri edinmiştir. Buyacı'nın (2002) çalışmasında yaşlıların ölümden sonraki hayata ve hayatın anlamı ve amacına ilişkin sorulara yönelik bir cevap arayışı içinde olduğuna, bu süreçte dinî argümanlara başvurduklarına ulaşılmıştır. Şimşek'in (2006) araştırmasında ise dinin gerekli olduğunu beyan eden yaşlıların ölüme ilişkin genelde olumlu düşüncelere sahip olduğu, ölümden sonraki hayata inandıkları ve ölümden korkmadıkları tespit edilmiştir. Ayrıca Kalem'in (2006) çalışmasında ise yaşlıların stresten kurtulmak için genellikle duaya başvurduklarına ulaşılmıştır. Dolayısıyla araştırmalarda yaşlılık döneminde dine önem verildiğine ulaşılması, Hz. Peygamber'in yaşlılıkta dinî hayatın önemine işaret etmesini anlamlı kılmaktadır.

S o n u ç

Araştırma kapsamında Hz. Peygamber'in yaşlılara ilişkin tutum ve davranışları ile yaşlanmaya ilişkin sözleri analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, yaşlılar üzerinde yapılan araştırmaların verileri bağlamında değerlendirilmiştir. Daha sistematik analizler yapmak amacıyla, araştırma bulgularının dört kategoride ele alınabileceği tespit edilmiştir: Yaşlılıkta benlik bütünlüğü, yaşlılıkta ailevi destek, yaşlılıkta sosyal destek, yaşlılıkta dinî eğilim. Hz. Peygamber'in konuyla ilgili söz ve davranışları derinlemesine analiz edilerek; yaşlılarla kurulan iletişim, yaşlı anne-babaya bakmanın değeri, yaşlılara saygı ve hürmet göstermenin önemi, yaşlılıkta manevî hayatın devam ettirilmesi, yaşlanmaya iyimser bakış, yaşlılara şefkat ve merhamet gösterilmesi, yaşlılar ile gençler arasındaki ilişkinin kıymeti ve yaşlılıkta sabır temalarının işlendiğine ulaşılmıştır. Elde edilen bu temaların yaşlılıkla ilgili yapılan araştırmaların sonuçları ile paralellik gösterdiği tespit edilmiştir.

Araştırma sonucunda Hz. Peygamber'in, yaşlıların toplum için işlevselliğini devam ettirdiklerini ve önemsendiklerini uygulamalarıyla yaşlılara hissettirerek, onların mutluluk ve huzuruna katkıda bulunduğu tespit edilmiştir. Yine ailesindeki yaşlılara karşı ilgi ve şefkat ile davranan Hz. Peygamber; yaşlılar için sevgi, saygı, şefkat ve merhametin önemini göstermiştir. Hz. Peygamber'in çevresindeki yaşlıları hem yaşlılık çağına gelmeden yaşlılığın olumsuz olabilecek yönleri bakımından uyardığı hem de umut aşılayarak onları ahiret konusunda müjdelediği tespit edilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in yaşlılıkta dinî hayatın devam ettirilmesine yönelik öğütlerde bulunduğu ulaşılmıştır. Sonuç olarak Hz. Peygamber'in söz ve davranışlarında yaşlılıkta benlik bütünlüğünü olumlu yönde etkileyen eğilimler olduğuna; yaşlılara yönelik ailevi desteğe önem verdiğine; yaşlılar için sosyal desteği vurguladığına; yaşlılık dönemine dinî açıdan atıflar yaptığını ulaşılmıştır. Dolayısıyla bu bulgulardan yola çıkarak, Hz. Peygamber'in hem yaşlılara yönelik tutum ve davranışlarının hem de yaşlılık dönemine yaklaşımının birçok açıdan işlevsel olduğu; konuyla ilgili yapılan güncel araştırmaların Hz. Peygamber'in söz ve davranışları ile paralellik gösterdiği ifade edilebilir.

K a y n a k l a r

Akgül A. (2009). *Yaşlılarda sosyal ve manevî bakım*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akgül, M. (2004). Yaşlılık ve dindarlık: Dindarlık, hayattan zevk alma ve mutluluk ilişkisi. *Dinî Araştırmalar*, 7 (19), 19-56.

Akın, D. P. (2010). *Huzurevinde kalan yaşlılarda psikolojik kabul düzeyi ve kaygı belirtileri arasındaki ilişkiler*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aksüllü, N. (2002). *Kurumda ve evde yaşayan yaşlı bireylerin algılanan sosyal destek faktörleri ile depresyon arasındaki ilişki*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

Akyıldız, N. (1999). *Sağlıklı yaşlanma*. İstanbul: Yay-pa Yayınları.

Akyüz, A. (2004). *Huzurevi ve evde yaşayan yaşlıların, yalnızlık ve depresyon düzeyleri ile sosyal destek sistemleri açısından karşılaştırılması*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

Altıparmak, S. (2009). Huzurevinde yaşayan yaşlı bireylerin yaşam doyumu, sosyal destek düzeyleri ve etkileyen faktörler. *Fırat Üniversitesi Sağlık Bilimleri Tıp Dergisi*, 23 (3), 159-164.

Aydın, İ. & İşleyen, S. (2004). Huzurevinde kalan yaşlıların geleceğe yönelik beklentilerinin umutsuzluk düzeylerine etkisi. *Journal of Anatolia Nursing and Health Sciences*, 7 (3), 19-25.

Aydın, T. (2010). *Huzurevinde yaşayan yaşlıların geleceğe yönelik beklentilerinin öz bakım gücü ve yaşam doyumuna etkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

Baran, A. G. ve ark. (2011). *Türkiye’de yaşlılık dönemine ilişkin beklentiler*. Ankara: KRY Yayıncılık.

Bilecik, S. (2016). Huzurevlerinde dinî danışmanlık ve din hizmetleri: İhtiyaçlar, beklentiler, sorunlar. [çinde] *Manevî Danışmanlık ve Rehberlik- II*. Ed. A. Ayten, M. Koç ve N. Tınaz. (ss. 377-400). İstanbul: DEM.

Borhan, N. (2017). *Intrinsic religiosity and spiritual well-being as moderators of the relation between wisdom and psychological well-being in elderly*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bucak, E. (2018). *Huzurevinde yaşamakta olan bir grup yaşlıda yalnızlık düzeylerini yordayan faktörler ve aleksitimi ile ilişkisinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Buyacı, M. Y. (2002). *Yaşlılarda dinî hayat*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Cicero, M. T. (1998). *Yaşlılık ve dostluk* (Çev. A. Sarıgöllü & T. Tunga). İzmir: Çağdaş Matbaacılık.

Çam, S. S. (2016). *Yaşlılık döneminde yalnızlıkla başa çıkmada dinin rolü.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Doğan, C. (2007). Türkiye’de yaşlılık ve huzurevi olgusu. [içinde] *Yaşlılık dönemi ve Problemleri.* Ed. M. Faruk Bayraktar. (ss. 33-60). İstanbul: Ensar Yayınları.

Doğan, S. (2018). *Kronik hastalığı olmayan yaşlı bireylerde manevî bakım, yaşam kalitesi ve aradaki ilişkinin değerlendirilmesi.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kars: Kafkas Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

Doka, K. J. (2011). Religion and spirituality: Assessment and intervention. *Journal of Social Work in End-of-Life & Palliative Care*, 7 (1), 99–109.

Durak, M. (2015). Yaşlılık döneminde psikososyal ve bilişsel gelişim. [içinde] *Yetişkinlik ve yaşlılık gelişimi ve psikolojisi.* Ed. H. Bacanlı & Ş. Terzi. (ss. 275-310). İstanbul: Açılım Kitap.

Efe, A. & Aydemir, M. (2015). Yaşlı kadın olmak: Psiko-sosyolojik kuramlar çerçevesinde yaşlılık ve kadın. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (3), 193-223.

Erbatu, B. (2017). *Huzurevi ve evde yaşayan yaşlıların yalnızlık düzeylerinin karşılaştırılması.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kırıkkale: Kırıkkaleli Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

Erikson, E. H. (1993). *Society and children.* London: Paladin Graf-ton Books.

Erkan, Ö. (2015). *İstanbul ili sınırlarında hizmet veren özel huzurevlerinde kalan yaşlılarda depresyon, anksiyete, somatizasyon, yaşam kalitesi ve algılanan sosyal destek düzeyinin huzur evinde kalmayan bir grup yaşlı ile karşılaştırılması.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

Gözleten, D. (2011). *Huzurevinde kalan yaşlılar ve yaşamını kendi başına idame ettirebilen yaşlıların umut düzeylerinin karşılaştırılması.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Haliç Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

Kalem, M. R. (2006). *Yaşlıların din eğitimi ve öğretimi açısından problem ve beklentileri.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kaptan, G. (2013). Yaşlanma ve yaşlılıkla ilgili tanımlamalar. [içinde] *Geriatrik bakım ilkeleri.* Ed. G. Kaptan. (ss. 1-10). Ankara: Nobel Yayınları.

Karadelioğlu, P. (2001). *Huzurevinde ve ev ortamında yaşayan yaşlıların yaşam doyumlarının ölüm kaygı düzeyine etkisi.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kartopu, S. (2006). *Dini yaşayışta hayatı sorgulama* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kayıklık, H. (2011). *Din psikolojisi-bireysel dindarlık üzerine*. Adana: Karahan Kitabevi.

Koç, M. (2002). Ölüm korkusu üzerine kuramsal açıdan psikolojik bir değerlendirme. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, 7-20.

Koç, M. (2004). Gelişim psikolojisi açısından yaşlılık döneminde bireysel ve ruhsal gelişim. *EKEV Akademi Dergisi*, 8 (19), 77-90.

Konak, A. & Çiğdem Y. (2005). Yaşlılık olgusu: Sivas Huzurevi örneği. *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 29 (1), 23-63.

Köknel, Ö. (1981). *Ailede ve toplumda ruh sağlığı*. İstanbul: Hür Yayınları.

Köylü, M. (2010). Ruh ve beden sağlığı üzerine yapılan araştırmaların bir değerlendirilmesi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28, 5-36.

Medina, F. (1993). Yaşlılık. [içinde] *Medicana genel sağlık ansiklopedisi-11*. (Çev. Ş. Arman ve ark.). (ss. 7-138). İstanbul: Ana Yayınları.

Öz, F. (2010). *Sağlık alanında temel kavramlar*. Ankara: Mattek Matbaacılık.

Özçelik, N. (2017). *Evde bakım hizmeti alan yaşlılar ile huzurevinde kalan yaşlıların sosyal destek ve yalnızlık durumlarının incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

Özen, D. (2008). *Huzurevinde yaşayan yaşlılarda ölüm kaygısının günlük yaşam işlevlerine etkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Haliç Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

Sancaklı, S. (2006). Hadislerde yaşlılık olgusunun değerlendirilişi. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (1), 49-71.

Soysal, H. T. (2015). *Yaşlılık olgusu bağlamında yaşam memnuniyetine sosyolojik bir bakış*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karabük: Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şenol, C. (1989). *Ankara ilinde kurumlarda yaşayan yaşlılarda ölüme ilişkin kaygı ve korkular*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şentepe, A. (2009). *Yaşlılık döneminde temel problemler ve dinî başa çıkma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şimşek, A. (2006). *Huzurevi sakinlerinde dinî yaşayış*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Toper, F. (2017). *Huzurevinde kalan yaşlıların algılanan duygusal istismar ve algılanan sosyal destek düzeylerinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tüter, G. Ö. (2003). *The Relationship between perceived social support from family and friends, physical health and depression in institutionalized Turkish elderly*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uçar, M. (2017). *Yaşlılarda yaşam kalitesi ile spiritüalite (maneviyat) arasındaki ilişki*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Malatya: İnönü Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

Yaman, O. (2012). *Kurum bakımı altındaki yaşlıların sosyokültürel ve manevî ihtiyaçlarının karşılanma düzeyleri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yalova: Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yılmaz, A. (2013). Dünyada ve Türkiye’de yaşlılarda demografik değişkenler. [içinde] *Yaşlılarda güncel sağlık sorunları ve bakımı*. Ed. M. Altındiş. (ss. 1-19). İstanbul: İstanbul Tıp Kitabevi.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 1 • Haziran 2020 • 95-118
Issue: 1 • June 2020 • 95-118

Sınav Başarısına ve Başarısızlığına Yapılan Tabiatüstü Yüklemeler Üzerine Bir Alan Araştırması

A Field Research on Supernatural Attributions to Exam
Success and Failure

Kübra Behti

Psikolojik Danışman
Milli Eğitim Bakanlığı
Linyit İlkokulu
E-Posta: pdrkubra@gmail.com
Orcid: 0000-0003-2748-219
Kütahya / Türkiye

Psychological Counselor
Ministry of National Education
Linyit Elementary School
E-mail: pdrkubra@gmail.com
Orcid: 0000-0003-2748-219
Kütahya / Turkey

M. Naci Kula

Doç. Dr.
Uludağ Üniversitesi
Eğitim Fakültesi
E-posta: nkula@yahoo.com
Orcid: 0000-0003-1763-9620
Bursa / Türkiye

Associate Professor
Uludağ University
Faculty of Education
E-mail: nkula@yahoo.com
Orcid: 0000-0003-1763-9620
Bursa / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received 29 Nisan 2020 • 29 April 2020
Kabul Tarihi • Accepted 19 Haziran 2020 • 19 June 2020

* Bu makale, birinci yazarın *Üniversite sınavındaki başarısızlık ile tabiatüstü yüklemeler arasındaki ilişki üzerine bir araştırma: Kütahya örneği* başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Ö z e t

İnsanlar, başlarına gelen olayların nedenlerini anlama ve açıklama ihtiyacı hissederler. Bu olaylar kendileri için ne kadar önemliyse anlamlandırma ve açıklama isteği de o derece fazla olur. Ülkemizde her yıl milyonlarca gencin ter döktüğü üniversite sınavı şüphesiz hem onlar hem de aileleri için oldukça önemlidir. Sınav katılanların yaklaşık olarak yarısından azının üniversitede bir bölüme yerleşebildiği göz önüne alındığında sınava hazırlığın sancılı bir süreç olduğunu anlamak zor değildir. Üniversite sınavına hazırlanan öğrencilerin beklenmedik bir sınav başarısı ve başarısızlığına yönelik yaptıkları tabiatüstü anlam yüklemeleri bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Araştırmada üniversite sınavı bağlamında öğrencilerin olası başarı ve başarısızlık durumlarına yaptıkları tabii ve tabiatüstü yüklemelerin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Araştırmamızın temel problemi öğrencilerin dindarlık düzeyleri ile üniversite sınavındaki başarı ve başarısızlık durumuna yaptıkları nedensel yüklemeler arasındaki ilişkinin ortaya konmasıdır. Araştırmada ayrıca sınav sonucuna yapılan nedensel yüklemelerin sınav kaygısı ile olan ilişkisi de araştırılmıştır. Çalışmamızın teorik kısmında dokümantasyon, alan araştırmasında ise anket tekniği uygulanmıştır. Teorik kısımda Yükleme Teorisi, nedensel yüklemeler ve başarı ilişkisi, tabiatüstü yükleme ve din ilişkisi ele alınmıştır. Alan araştırmamızda üniversite sınavına hazırlanan 86 mezun ve 126 lise son öğrencisinden oluşan 212 kişilik örneklem gurubuyla anket çalışması yapılmıştır. Uygulamada “İslami Dindarlık Ölçeği”, “Sınav Kaygısı Ölçeği”, “Yükleme Anketi” ve “Kişisel Bilgi Formu” kullanılmıştır. Katılımcıların sınav sonucuna yaptıkları yüklemeler kişisel, sosyal, tabiatüstü ve dinî olmak üzere dört grupta incelenmiştir. Araştırmada elde edilen bulgulara göre katılımcıların genelinin sınav başarısızlığına yönelik kişisel atıf yaptığı, sınav başarısı için dinî ve sosyal atıf yaptıkları görülmüştür. Öğrencilerin dindarlık eğilimleri ile olumlu sınav sonucuna yönelik yaptıkları sosyal, tabiatüstü ve dinî yüklemeler arasında pozitif yönde anlamlı birer ilişki tespit edilmiştir. Dindarlık ile sınav başarısızlığına yapılan yüklemeler arasında ise herhangi bir anlamlı ilişki görülmemiştir. Ayrıca sınav kaygısı ile hem başarı hem de başarısızlık durumlarına yapılan yüklemeler arasında anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Araştırmadan elde edilen kişisel değişkenlere ilişkin verilerin yükleme, dindarlık ve sınav kaygısı ile olan ilişkileri çalışmamızın kapsamını genişleteceği için bu çalışmaya dâhil edilmemiştir.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Tabiatüstü yükleme • Dindarlık • Sınav kaygısı
Başarı • Başarısızlık

A b s t r a c t

People need to understand and explain the reasons of the events they experienced. The more these events are important for them, the more they feel the need to explain and make sense of these events. The university admission exam, for which millions of young people sweat every year in our country, is undoubtedly very important for both them and their families. Given that less than half of the test takers can enrol in a university, it is not difficult to understand that the preparation for this exam is a painful process. The subject of this study is the supernatural attributions by students regarding an unexpected exam success or failure who are preparing for the university admission exam. In the research, it was aimed to determine students' natural and supernatural attributions to possible success or failure in the context of university admission exam. The main problem of our research is to reveal the relationship between students' religiosity levels and their casual attributions to the success or failure in university admission exam. In the study, the relationship between causal attributions to exam results and exam anxiety were also investigated. In the theoretical part of our study the documentation technique was used, and for the field research the survey technique was used. In the theoretical part, Attribution Theory, causal attribution and success relationship, relationship between supernatural attribution and religion are discussed. In our field study, a questionnaire was conducted with a sample group of 212, consisting of 86 graduates and 126 high school senior students who were preparing for the university admission exam. "Islamic Religiosity Scale", "Exam Anxiety Scale", "Attribution Questionnaire" and "Personal Information Form" were used in application. The participants' attributions to the exam results were examined in four groups as personal, social, supernatural and religious. According to the findings obtained in the study, it was determined that the general percentage of the participants made personal attributions to the exam failure, and religious and social attributions to the exam success. A meaningful relationship was determined between the students' religious tendencies and their social, supernatural and religious attributes to the exam success. There was not any relationship of significance between religiosity and attributions to exam failures. In addition, significant correlations were found between exam anxiety and attributions to both exam success and failure. The relationship between the data related to personal variables deducted from the study and the attribution, the religiosity and the exam anxiety is not included in this study since it would expand the scope of our study.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Supernatural attribution • Religiosity
Exam anxiety • Success • Failure

Giriş

İnsan yaşam mücadelesi içerisinde karşılaştığı basit ya da karmaşık olayları anlama, açıklama ve gücü yettiğinde kontrol etme ihtiyacı duyar. Eğer insan çevresinde olan bitenlere bir anlam verebilirse, çevresine uyum sağlayabilir, kendine amaç belirleyebilir ve bu amaç doğrultusunda eylemde bulunabilir ve görevlerini yerine getirebilir (Gürses, 2008). Aksi takdirde o, psikolojik bir boşlukta hissiyle ruhsal ve bilişsel bir takım rahatsızlıkla karşı karşıya kalabilir (Yapıcı, 2003). İnsanoğlu uyum sürecinde kendisine sorduğu ‘niçin’ sorusunu cevaplandırmaya gayret eder. Bu soru bazen çok sıradan bir olayı ya da davranışı anlamlandırmak için sorulabilir; alışveriş esnasında kasiererin size neden tebessüm ettiğinin merak edilmesi gibi. Bazen de beklenmedik belki trajik belki de müjdeli bir durum için bu soruya başvurulabilir. Her insan özellikle kendisi için önemli olan konularda ‘niçin bu benim başıma geldi?’ sorusunu kendine sorar. Bu soruya insan yaptığı atıflarla/yüklemelerle cevap bulmaya çalışır. Yükleme sürecinin nasıl gerçekleştiği sosyal psikolojinin temel konularından biridir. Bu yükleme sürecinde tercih edilen tabi ya da tabiatüstü argümanlar ise din psikolojisinin konusu olmuştur.

a. Kuramsal Çerçeve

a.a. *Yükleme Teorisi*: İnsan düşüncesi kendi yaşantısına ilişkin açıklamalar bulma, inşa etme ve sınama arayışındadır (Hogg, 2007). Bu arayış içerisinde insan olaylara, davranışlara nedenler yüklemektedir. İnsanın bu nedensel anlamları nasıl ve ne şekilde çıkardığı Yükleme Kuramının ilgi alanına girer. Yükleme kuramı psikolojinin insanların hem kendi hem de başkalarının davranışlarını açıklama biçimleriyle ilgilenen dalıdır. Kuram davranışa ilişkin olarak insanların ‘neden’ sorularını yanıtlama biçimleri üzerinde odaklanır (Taylor, 2007: 52).

Fritz Heider genellikle yükleme kuramının kurucusu olarak kabul edilir. Heider “naif” psikoloji ya da “sağduyu” psikolojisi olarak adlandırdığı konu üzerinde çalışmıştır. Buna göre insanlar amatör bilim adamları gibidir, makul bir açıklama ya da nedene ulaşana dek ellerindeki bilgiyi bir araya getirerek başkalarının davranışlarını anlamaya çalışırlar. Heider’in en önemli katkılarından biri insanların davranış şekillerini anlamaya çalışırken kullandıkları iki yükleme seçeneğini ortaya koymasıdır: içsel yükleme ve dışsal yükleme. İçsel yükleme bir bireyin belirli bir davranışını onunla ilgili tutum, karakter ya da kişilik gibi bir nedene bağlamaktır. Dışsal yükleme ise bireyin belirli davranışını, içinde bulunduğu duruma bağlamaktır. Buna göre çoğu insanın aynı durumda benzer şekilde davranacağı varsayılır (Aronson, 2012: 202). Bir komşumuzun bize selam vermeden yanımızdan geçtiğini gördüğümüzde onun nezaketsiz

biri olduğunu düşünüyorsak bu içsel bir yüklemidir. Fakat o komşunun çok yoğun olduğu ya da bir telaşı olduğu için bize selam veremediğini düşünüyorsak bu dışsal bir yüklemidir.

a.b. *Nedensel Yüklemeler ve Başarı*: Yükleme kuramı insanların doğal olarak olayların nedenlerini anlamak isteyecekleri varsayımına dayanmaktadır. Kuram, bireylerin başarı ve başarısızlık yaşantılarını bireysel olarak nasıl değerlendirdikleri konusuna açıklık getirmektedir. Bilindiği gibi, yükleme teorisine göre, insanlar gözledikleri her olayın (eğer kendileri için geçerli bir nedeni yoksa veya davranışın nedenini bilmiyorlarsa) nedenini ararlar ve bu arama süreci kendilerince geçerli bir neden buluncaya kadar devam eder. Heider'in kurucusu sayıldığı yükleme kuramı daha sonra Kelley, Weiner ve arkadaşları tarafından geliştirilmiştir (Duman, 2004). Bernard Weiner, yükleme teorisini okul öğretimiyle ilişkilendiren önemli eğitim psikologlarından biridir (Koçyiğit & Yapıcı, 2012). Weiner yükleme modelinde insanların başarı ve başarısızlıklarına yönelik yaptıkları yüklemeler üzerinde durmuştur (Sevim, 1993).

Weiner'in (1985) modeline göre bireyler kendilerinin veya başkalarının başarı ve başarısızlıklarını yetenek, çaba, işin güçlüğü ve şans olmak üzere dört temel nedensel faktörden birine yüklemektedirler. Weiner başarı ve başarısızlığa yapılan bu nedensel yüklemeleri üç temel boyutta ele alır; konum/ odak (locus), değişmezlik (stability), kontrol edilebilirlik (controllability).

(i)-Konum/Odak: Rotter' in sosyal öğrenme kuramı bağlamında içsel ve dışsal denetim için kullandığı bir boyuttur. Davranışlarımızın kontrol yeri ya içtedir (yetenek gibi), ya da dıştadır (havanın sıcaklığı gibi). Başarısızlığımızı kontrol eden bellek zayıflığı etkeni içerde, "hava sıcaklığı" ise dışarıdadır (Rotter, 1966'dan akt. Duman, 2004).

(ii)-Değişmezlik: Bir nedenin kişinin ruh hali, kırgınlık, yorgunluk, geçici gayret gibi değişken ya da yetenek gibi değişmez olarak algılanmasıyla ilgili olan bir boyuttur. Buna göre iradesine bağlı olarak kişinin gayreti artabilir ya da azalabilirken, yeteneği sabittir (Weiner, 1985). Bu yüzden ümit ve ümitsizlik algılanan nedensel değişmezlikle ilgili ilgilidir. Örneğin bir dersten başarısızlığını o derse ilişkin kabiliyetinin az oluşuna bağlayan bir öğrenci bu kabiliyetini değiştiremeyeceğini düşündüğü için gelecekte de muhtemelen başarısız olacaktır. Fakat başarısızlığını az çalışmış olmasına bağlıyorsa, ümidini kaybetmeyecek ve daha çok çalışıp başarılı olabileme fırsatını yakalayacaktır (Feshbach & Weiner, 1991'dan akt. Koçyiğit & Yapıcı, 2012).

(iii)-Kontrol edilebilirlik: Bu boyut kendi iradesiyle kontrol edebileceği ya da edemeyeceği nedenleri ayrıştıran boyuttur. Kişinin gayreti kontrol edebileceği bir nedenken, şans faktörü ya da soruların zorluğu kontrolünün dışındadır (Weiner, 1985).

Weiner'e (1985) göre nedenselliğin bu üç boyutu kişinin öfke, şükran, suçluluk, umutsuzluk, gurur, utanç gibi duygusal deneyimlerini etkiler. Kontrol edilebilir bir durumdaki başarısından mutlu olup gurur duyarken, başarısızlığından dolayı öfke ve suçluluk duyabilir. Şans gibi kontrol edemediği dışsal bir durumda başarı elde ettiğinde çok mutlu olamaz. Başarısızlığını kontrol edemediği dışsal bir nedene bağlarsa o kişiye ya da kuruma kızgınlık duyar. Fakat içsel ve kontrol edilemez bir nedense başarısız olmasına sebep bu sefer umutsuzluk duygusu yaşar. İnsanların başarı-başarısızlık nedenlerini bu üç boyutta değerlendirme biçimleri onların daha sonraki performanslarını ve motivasyonlarını etkilemektedir. Weiner'in 1972 yılında yapmış olduğu çalışmada yüksek başarılı öğrenciler başarı veya başarısızlık durumunu içsel yani kendi kontrollerinde olan bir değişkene, çabaya yüklemişlerdir. Başarısı düşük öğrenciler ise başarı durumunu dışsal bir değişkene, soruların kolaylığına bağlamışlardır. Başarısızlık durumunu ise içsel fakat kendi kontrollerinde olmayan düşük kabiliyete bağlamışlardır. Sonuç olarak yüklemelerdeki bu farklılıklar başarı düzeyi düşük olan insanların bir başarısızlığın ardından vazgeçtiklerini, başarısı yüksek olan insanların ise başarı için artan bir gayretle daha sıkı uğraş verdiklerini göstermektedir. (Proudford & Shaver, 1975). Çaba kontrol edilebilir ve değişebilir olarak algılandığında başarıyı getirmektedir (Weiner, 1985).

İnsanların kendileri için yaptıkları yüklemelerle beraber diğer insanların onlarla ilgili yaptıkları yüklemeler de farklı sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Eğitim bağlamında öğretmenin öğrenciyle, öğrencinin öğretmenle veya öğrencinin başka bir öğrenciyle ilgili yüklemeleri bu yüklemelere gösterilebilecek örneklerden bazıları olabilir. Bu tarz yüklemeler yapılırken de kişiler yüklemeye konu olacak bireyin başarı ya da başarısızlığının sebebine ve niteliğine göre yüklemelerde bulunurlar. Şöyle ki çeşitli engelleri aşıp, çok fazla kabiliyeti olmamasına rağmen çalışarak başarılı olan öğrenci, kabiliyeti olduğu halde çalışmayan öğrenciye göre daha fazla sosyal takdir alacaktır. Aynı şekilde başarısızlık söz konusu olduğunda kabiliyeti olduğu halde çalışmadığı için başarısız olan öğrenci, kabiliyeti olmayan ama çalışan ve fakat başarısız olan bir diğer öğrenciye göre daha fazla ceza alacaktır. Somutlaştırmak gerekirse; hiç okula gitmemiş bir bireyin çalışarak kendi kendine okuma yazma öğrenebilmesi insanlar tarafından büyük bir takdirle karşılanabilir. Burada kabiliyete bir yüklemeye söz konusu değildir, aksine çabaya bir yüklemeye vardır. Bireyler

bu şekilde birbirlerinin başarısına ya da başarısızlığına yükleme yapıp bunun sonucunda takdir, ceza, övme, kızma gibi tutumlar takınırken, kendisine karşı bu tutumların alındığı bireylerde de utanç, gurur gibi duygular ortaya çıkar. Anlaşıldığı kadarıyla, gurur başarıya çaba yüklemesi yapıldığında yükselirken, utanç ise en fazla kabiliyetin mevcut olduğu ama motivasyonun olmadığı zamanda ortaya çıkar (Weiner, 1972'den akt. Koçyiğit & Yapıcı, 2012). Görüldüğü gibi başarı durumu için çaba faktörü içsel, kontrol edilebilir ve değiştirilebilir olması sebebiyle daha çok takdire layıktır.

a.c. *Tabiatüstü Yükleme ve Din*: İnsanoğlunun kendi yaşadığı ve çevresinde gerçekleşen olaylara anlam verme veya nedenler yükleyerek açıklama çabası onun en temel eğilimlerindedir. Bu eğilim içerisindeki insanın yaptığı açıklamaların bir kısmı tabiatüstü nedensellik içerir. Tabiatüstü nedensellik yaşanan olayın kişinin içinde bulunduğu çevreyi ve kendi kişiliğini aşan bir güç ya da güçler tarafından belirlenmesidir. Dinler de bu tabiatüstü anlam yükleme sürecinde en önemli başvuru kaynaklarından. Çünkü dinlerin en belirgin özelliklerinden birisi insanlara sundukları nedensel açıklamalardır (Gürses, 2008: 365; Özgül, 1998).

Dinin nedensel açıklama niteliği doğal olarak yükleme teorisini din psikolojisinin araştırma konusu haline getirmiştir. İlk olarak William James'in (1902) *Dinî Tecrübenin Çeşitleri* (The Varieties of Religious Experiences) adlı kitabının yayınlanmasıyla dinî davranış ve deneyimlerin akademik psikolojiye adaptesinde önemli gelişmeler oldu. Yükleme teorisinin Din Psikolojisine tam olarak uyarlanması Proudfoot ve Shaver tarafından 1975 yılında yapılan bir çalışmayla olmuştur (Özgül, 1998; Proudfoot & Shaver, 1975). Proudfoot & Shaver (1975) kişilerin yaşadığı dinî deneyimleri Schachter'in "Çift Faktörlü Duygu Teorisi"yle ilişkilendirmişlerdir. Buna göre dinî tecrübe yaşadığını söyleyen kişiler hissettikleri fizyolojik uyarımları kendi inançları ve dinî bilgileri doğrultusunda yorumlamaktadırlar. Spilka, Shaver ve Kirkpatrick (1985) daha sonraları geliştirdikleri ölçme araçları ve ele aldıkları konularla (dindarlık biçimleri, başarı, kaza ve hastalık durumlarına getirilen açıklamalar) din psikolojisi açısından yükleme teorisine büyük katkılarda bulunmuşlardır (Hovemry, 1998).

Tabiatüstü ya da dinî yüklemeler kültürden kültüre, dinden dine çeşitlilik göstermektedir. Yaşanan kötü bir olayı bir Budist kötü karmaya bağlarken, bir Hıristiyan şeytanın işi olarak görebilir. Yine bu kötü olayla başa çıkmak için farklı kültürlere ve dinlere mensup insanlar zikir, dua, kurban, şeytan kovma gibi farklı tabiatüstü çarelere başvurabilir (Proudfoot & Shaver, 1975).

Dinlerin ortaya koyduğu açıklamalara herkes aynı ölçüde ve sıklıkla başvurmayabilir (Özgül, 1998). İnsanların olaylara yükledikleri nedenler hem dinî hem natüralistik/seküler olabilmektedir. Bu bağlamda ne zaman ve niçin iki yükleme biçiminden birinin seçildiğini araştırmak Din Psikolojisi'nin görevidir. Lowe ve Medway üç durumda insanların dinî yükleme yaptıklarını ortaya atmışlardır. Bunlar “yüksek belirsizlik”, “yüksek ilgi” ve “uç sonuçlar” içeren durumlardır. Yani bir olayı açıklayacak nedensel bilgi konusunda belirsizlik söz konusuysa, gerçekleşen olay kişiyle yakından alakalıysa ve olayın normalin ötesinde uç sonuçları var ise sorumluluk Tanrı'ya yüklenebilir (Gorsuch & Smith, 1983: 341). Spilka ve arkadaşları (1985: 8-15) ise yüklemelerin dinî veya seküler oluşunu belirleyen faktörleri “yükleme yapanın karakteristik özellikleri”, “yükleme yapanın ortamı/şartları”, “olayın özellikleri”, “olayın meydana geldiği ortam” olarak sınıflamışlardır. Bu faktörleri de insanları yükleme yapmaya sevk eden üç neden (anlamlandırma, kontrol ve özsaygıyı koruma isteği) üzerinden açıklamışlardır.

(i)-*Yükleme Yapanın Karakteristik Özellikleri*: İnsanları dinî ya da natüralist/seküler açıklamalar yapmaya yönelten genel eğilimleri vardır. Bu eğilimler aşırı din yanlısı ve din karşıtı olan bireylerde daha belirgindir. Kişideki dinî veya natüralist anlamlandırma eğilimi üzerinde etkili olan bazı faktörler vardır. Bunlar kişinin eğitimi, erken dinî sosyalleşmesi, ibadethaneye devamı, dinî bilgisi, dinî inançlarının gücü, yaşadığı dinî tecrübeler, dinî ifadeleri kullanması vb. olarak sayılabilir. Ayrıca kişinin Tanrı tasavvuru da yaptığı yüklemeleri etkilemektedir. Kişiler bir yanda seven, affedicî, merhametli; bir yanda ise korkulan, keyfi davranan, cezalandırıcı bir Tanrı imajına sahip olabilir. Ayrıca insanların olayların sonuçlarını kontrol etme noktasındaki inançları da yüklemelerini etkiler. Bazıları içsel (kişisel), bazıları dışsal (çevresel) çeşitli sebeplere yükleme yapabilir. Bazıları ise “Yaratıcının kontrolü” şeklinde dinî bir yükleme yapabilir. Son olarak insanların olumlu benlik saygısına ulaşma şekilleri de yükleme şekillerini belirler (Spilka & Shaver & Kirkpatrick, 1985). Kimi bireyler Allah tarafından sevildiklerini hissettiklerinde olumlu bir benlik saygısına sahip olurken, kimileri için başka insanlar tarafından sevilme, itibar görme, başarılı görülmek benlik saygısı için gereklidir.

(ii)-*Yükleme Yapanın Şartları*: İnsanlar psikolojik olarak bir problemin çözümünde, bir karar verirken en kolay ve en çabuk ulaşabilecekleri ve kullanılabilirliği en fazla olan bilgi kaynaklarını kullanırlar. Eğer dinî açıklamalar yüklemeyi yapan için dikkat çekici ve daha kullanılıştysa dinî yükleme daha olasıdır. Bir dinî oluşuma dâhil olma (kilise, cemaat gibi) dinî yüklemeleri artırır. Benzer şekilde içinde bulunulan grubun direkt veya dolaylı olarak teşviki ya da olumsuz tavrı yükleme şeklini belirler.

İnsanın geleceği kontrol etme, olumsuz sonuçları engelleme isteğine bağlı olarak kişi dinî veya natüralist yüklemelerde bulunabilir. Örneğin normal şartlarda tıba ve doktorlara çok itibar etmeyen çok dindar bir insan ciddi bir hastalık sonrası sadece dua ve ibadetin işe yaramadığını gördüğünde natüralist/dinî olmayan yüklemeleri kabul edebilir. Tam tersi bir durumda natüralist yüklemeler yapan bir kişi tıbbın çare bulmadığı bir hastalık sonrasında duaya sığınabilir(Spilka & Shaver & Kirkpatrick, 1985). Durumsal etkiler yükleme yapanın benlik saygısına paralel bir şekilde dinî ya da dinî olmayan yüklemelerin seçimini yönlendirir. Kişi kendi öz saygısını artıracak veya başkalarının gözünde itibarını artıracak yükleme şeklini seçer.

(iii)-*Olayın Karakteristiği*: İnsanlar yeni edindikleri bilgiyi bazen dinî yüklemelerle bazen de dinî olmayan yüklemelerle özümsemeye çalışırlar. Örneğin kişi esrarengiz bir olayla karşılaştığında bunu “Allah’ın işi” olarak yorumlayabilir. Kişi dinî veya değil herhangi bir olay karşısında kolay ulaşabildiği açıklama şeklini seçer. Dindar olmayan biri eğer vuku bulan olayla ilgili fazla bilimsel veri yoksa dinî bir yükleme yapabilir. Diğer yandan dindar bir kişi onun sevecen, güçlü Allah tasavvuruna ters geldiği için mevcut olaya natüralist bir açıklama getirebilir. Olay önemli sonuçlar doğurabilecek bir olaysa kişi geleceği kontrol etme ve olumsuz sonuçları önleme içgüdüleriyle yükleme şeklini seçer. Genellikle insanlar güvenliklerini, hayatlarını tehdit eden durumlarda daha fazla dinî yükleme yaparlar. Eğer kişi tehditkâr bir olayın sonuçlarını değiştirebileceğini düşünüyor ise natüralist bir yükleme de yapabilir. Örneğin kanser hastalığının sebeplerini beslenme şekli, fiziksel yıkım gibi natüralist nedenlere yüklenebilir. Yine insanlar önemli olaylarda özsayıgılarını olumlu yönde etkileyecek dinî ya da dinî olmayan yükleme şeklini seçerler. Dindarlık seviyesi yüksek insanlar olumsuz olaylar karşısında diğer insanlara göre daha çok kendilerini suçlayabilmektedirler. Çünkü kötü bir olayı Allah’a yüklemek onlar için Allah’ın sevgisini kaybetmek, günahkâr olmak anlamlarına gelebilir, bu da özsayıgılarına zarar verir. Tam tersi olarak kişi Allah’ın kendisini bu olayla daha iyi başa çıkabileceği için özel olarak seçtiğini düşünebilir. Sonuçları güzel olan olaylara yapılan dinî yüklemeler de kişinin Allah’ın sevgisini kazandığı düşüncesini oluşturabilir ve kişiyi daha iyi hissettirir. Lupfer ve arkadaşları (1992) bir grup Hıristiyan öğrenci ile yaptıkları çalışmada olumlu olayları Tanrı’ya, olumsuzları ise şeytana bağladıklarını ortaya koymuşlardır.

(iv)-*Olayın Meydana Geldiği Ortam/Koşullar*: Kişinin yapacağı yükleme biçimini belirleyen bir diğer etken olayın meydana geldiği ortamın/koşulların dinî bir yapıda olup olmamasıdır. Örneğin; kişinin ani bir kalp krizi esnasında ibadethanede mi yoksa golf dersinde mi olduğu

farklı yorumlara neden olur. Kişiler böyle bir durumda en ilgi çekici, kullanılabilirliği ve olasılığı fazla olan açıklama şeklini tercih ederler. İnsanlar gelecekteki olayları kontrol etme çabasının sonucu olarak ya duaya sığınarak ya da çevresel koşulları değiştirmeye çalışarak benzer kötü olayları önlemeye çalışırlar. Son olarak yine insanlar koşullara bağlı olarak özsaygılarını artıracak şekilde yükleme yaparlar. Örneğin ciddi bir sağlık problemi yaşamış ve iyileşmiş bir kişi, kendisiyle aynı durumda olup iyileşmemiş insanları gördüğünde Allah'ın dualarına cevap verdiğini, seçilmiş ve Allah katında değerli bir insan olduğunu düşünür (Spilka & Shaver & Kirkpatrick, 1985).

Kısaca özetlemek gerekirse hem kişinin özellik ve şartları hem de yaşanan olayın özellik ve şartları yapılan yüklemenin tabî mi yoksa tabiatüstü mü olacağını belirler. Yukarıda çizilen teorik çevreğin ışığında araştırmamızda günümüz gençleri için çok büyük bir öneme sahip olan üniversite giriş sınavına yönelik gençlerin anlam yüklemeleri, kullandıkları tabiatüstü/dinî atıflar ele alınmıştır. Dinî atıfların düşünce, bilgi temelinde kaynağını tespit edebilmek için ise öğrencilerin dindarlık düzeyi ile yaptıkları atıflar arasındaki ilişki incelenmiştir.

Araştırmada öğrencilerin olası bir sınav başarısızlığına ve başarısına karşı yaptıkları tabiatüstü ya da tabii yüklemelerin tespit edilmesi, ayrıca bu yükleme seçiminin dindarlık düzeyi ve sınav kaygısından nasıl etkilendiğinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Araştırmamızın ana hipotezi “Öğrencilerin sınav başarısızlığına yaptıkları yüklemeler daha çok tabiatüstü nitelik taşıırken sınav başarısına yaptıkları yüklemeler daha çok kişisel nitelik taşımaktadır,” şeklindedir. Ayrıca “Dindarlık ile tabiatüstü yüklemeler arasında anlamlı bir ilişki vardır. Dindarlık düzeyi arttıkça öğrenciler daha fazla tabiatüstü yükleme yapmaktadırlar.” ve “Sınav kaygısı ile kişisel yüklemeler arasında anlamlı bir ilişki vardır. Sınav kaygısı yüksek olan öğrenciler başarısızlık nedenlerini kendilerine yüklemektedirler.” şeklinde alt hipotezlerimiz bulunmaktadır.

b. Yöntem

Bu çalışma, üniversite sınavına hazırlanan öğrencilerinin dindarlık ve sınav kaygısı puanları ile sınav sonucuna yaptıkları yüklemeler arasındaki ilişkiyi belirlemek için gerçekleştirilmiş olan ilişkiyel tarama modeliyle yapılmıştır.

b.a. Örneklem

Araştırmanın örneklemini Kütahya il merkezinde üniversite sınavına hazırlanan 86'sı mezun ve 126'sı lise son öğrencisi, 212 kişi oluşturmaktadır. Katılımcıların 113'ü erkek öğrenci (%53,3), 99'u kız öğrenci (%46,7)'dir. Örnekleme 17 yaş ve altında 65 (%30,7), 18-19 yaş grubunda 129 (%60,8), 20 yaş ve üstünde ise 18 (%8,5) kişi bulunmaktadır.

b.b. Veri Toplama Araçları

Araştırmamızda veri toplama aracı olarak 11 soruluk kişisel bilgi anketi, Sabri Özgül'ün Spilka ve Schmidt'ten uyarladığı kısa hikâyecikler şeklindeki "Yükleme Anketi", Necla Öner ve Deniz Albayrak Kaymak tarafından da 1986 yılında Türkçe'ye uyarlanan "Sınav Kaygısı Envanteri" ve Veysel Uysal'ın geliştirdiği "İslami Dindarlık Ölçeği" kullanılmıştır.

(i)-*Kişisel Bilgi Formu*: 11 maddeden oluşan kişisel bilgi anketinde sınava hazırlanan öğrencilere cinsiyet, yaş, ailenin sosyoekonomik düzeyi gibi kendilerine ve ailelerine ilişkin temel sosyodemografik özellikleri sorulmuştur. Ayrıca öğrencilerden sınava giriş sayısı, algılanan sınav kaygı düzeyi, kendilerinin sınavın önemi hakkındaki düşünceleri, ailenin sınavın önemi hakkındaki düşünceleri gibi üniversite giriş sınavına ilişkin bazı bilgiler alınmıştır.

(ii)-*Yükleme Anketi*: Araştırmada Sabri Özgül'ün (1998), Spilka ve Schmidt'in (1983) çalışmasından uyarladığı iki kısa hikâyecikten ve 16 maddeden oluşan yükleme anketi kullanılmıştır. Varsayımsal bir durumu ifade eden bu hikâyeciklerden birinde kişisel, akademik başarı ile ilgili çok önemli ve sonucu olumsuz bir olay; diğerinde ise yine kişisel, akademik başarı ile ilgili, çok önemli fakat sonucu olumlu bir olay dile getirilmiştir. Araştırmaya katılanlardan hikâyeleri okuduktan sonra aşağıda verilen etkenlerin her birinin söz konusu duruma ne ölçüde katkıda bulduklarını üçlü likert tipi ölçekle işaretlemeleri istenmektedir. Bu bölümde verilen nedenlerden bir tanesi kişisel özellik, dört tanesi sosyal çevre, üç tanesi ise tabiatüstü açıklamalardır. Bunlar anketin alt gruplarını oluşturmaktadır. Kişisel özellik beklenmedik olumsuz sınav sonucuna yönelik hikâyecikte "yetersiz çalışma"yı; beklenmedik olumlu sınav sonucuna yönelik hikâyecikte ise "zekâ" yı ifade etmektedir. "Okulun kalitesi", "aile", "arkadaş çevresi", "sınav sistemi"/ "sınav sorularının kolaylığı" sosyal çevre ile ilgili açıklamalardır. "Allah'ın cezalandırması", "şanssızlık", "Allah'ın sabır ve dayanma gücünü ölçmesi", "Allah'ın bir armağanı", "şans" ve "Allah'ın şükür ölçmesi" maddeleri tabiatüstü

maddelerdir. Ayrıca çalışmamızda tabiatüstü alt boyutundan şans maddesi çıkarılarak dinî yükleme alt boyutu olarak da analizler yapılmıştır. Ankette her bir madde için 1 ile 3 arasında puanlama yapılmıştır. Analizlerde puanların aritmetik ortalaması kullanılmıştır. Yükleme anketi alt boyutları ve madde numaraları ise kişisel: 1 (çalışma/zekâ), sosyal: 2 (aile), 4 (sınav sistemi-sınavın kolaylığı), 6 (arkadaş etkisi), 8 (okul kalitesi), tabiatüstü: 3 (Allah'ın cezası-armağanı), 5 (şans), 7 (sabır- şükür).

(iii)-*Sınav Kaygısı Envanteri*: Sınav Kaygısı Envanteri (SKE), Spielberger ve bir grup doktora öğrencisinin 1974-1979 yılları arasında yaptıkları araştırmayla oluşmuş ve ilk kez 1980 yılında yayınlanmıştır. Necla Öner ve Deniz Albayrak Kaymak tarafından da 1986 yılında Türkçe'ye uyarlanmıştır. Bireyleri kendi kendilerini değerlendirmelerini esas alan bir ölçektir. Belirli duruma özgü olan kişilik boyutu olan sınav kaygısını ölçmek amacıyla geliştirilmiştir. Dörtlü likert tipi olan ölçekte 20 madde bulunmaktadır. Ölçekten alınabilecek en yüksek puan 80, en düşük puan ise 20'dir (Öner, 1990; Özgüven, 2007).

(iv)-*İslami Dindarlık Ölçeği*: Araştırmamızda katılımcıların dindarlık düzeyini ölçmek için Veysel Uysal (1995) tarafından geliştirilen 26 maddelik İslami Dindarlık Ölçeği kullanılmıştır. Ölçek Glock ve Stark'ın dindarlık ölçeğine benzer şekilde beş alt boyuttan oluşmaktadır. Bunlar hayata etki boyutu, inanç boyutu, bilgi boyutu, ibadet boyutu, ibadetlerin bireysel ve sosyal fonksiyonudur. Ölçekte her bir soruda “tamamen katılıyorum”, “oldukça katılıyorum”, “pek katılmıyorum” ve “hiç katılmıyorum” şeklinde 4 farklı derece vardır. Bu derecelere göre bir katılımcının ölçekten alabileceği en yüksek puan 104, en düşük puan ise 26 puandır.

b.c. Ölçme Araçlarının Güvenirlik Analizleri

Güvenirlik (iç tutarlılık) bir ölçme aracındaki tüm maddelerin aynı amaca hizmet edip etmediğini belirlemek, maddelerin bir bütün oluşturup oluşturmadığını görmek için ölçülür. Ölçme aracını oluşturan ifadelerin birbirleriyle tutarlılık gösterip göstermediği, aralarındaki korelasyonun ölçülmesiyle ortaya çıkar. Güvenirlik katsayısı 0 ile 1 arasında değer alır ve bu değer 1'e yaklaştıkça güvenirlik artar (Kılıç, 2011).

Tablo-1:
Güvenirlik analizi sonuçları

Ölçekler	Cronbach's Alpha	n
Sınav Kaygısı Envanteri	.92	20
İslami Dindarlık Ölçeği	.90	26

Yükleme Anketi	.60	16
----------------	-----	----

Tablo-1’de görüldüğü gibi Sınav Kaygısı Envanteri’nin Cronbach’s Alpha değeri 0,92 olarak bulunmuştur. İslami Dindarlık Ölçeği’nin güvenilirlik katsayısı ise 0,90 çıkmıştır. Bulunan Alpha değerleri 0,80’den büyük olduğundan ölçekler yüksek derecede güvenilirdir. Çalışmamızda kullanılan diğer bir ölçme aracı olan Yüklem Anketi için alpha değeri 0,60 bulunmuştur, soru sayısı 20’nin altında olduğu (k=16) göz önüne alınırsa anketin oldukça güvenilir olduğu söylenebilir.

b.d. Verilerin Analizi

Çalışmamızda Sınav Kaygısı Envanteri, İslami Dindarlık Ölçeği ve Yüklem Anketi’nden elde edilen verilerin analizi için SPSS paket programının 20.0 versiyonu kullanılmıştır. Ölçme araçlarından alınan cevapların örneklem için normal dağılım gösterip göstermediğini tespit için her bir ölçek için normal dağılım testi yapılmıştır. Kullanılan anketlerden alınan puanların aritmetik ortalamaları ve standart sapmaları hesaplanmıştır. Sürekli değişkenler arasındaki ilişkiyi belirlemek için Spearman Brown Korelasyon Katsayısı kullanılmıştır.

c. Bulgular

Makalenin bu bölümünde ampirik uygulamaya ilişkin istatistiksel sonuçlar ve analizleri yer almaktadır.

c.a. Örnekleme İlişkin Aritmetik Ortalamalar

Araştırmanın örneklemini 113 erkek öğrenci (%53,3), 99 kız öğrenci (%46,7) olmak üzere toplam 212 öğrenciden oluşmaktadır.

Araştırmaya katılanların 126’sı (%59,4) ilk kez üniversite sınavına girecektir, 76’sı (%35,9) ikinci kez, 10’u (%4,7) ise üçüncü ve daha fazla kez sınava girmiş olacaktır.

Araştırmaya katılan öğrencilerin 8’i sosyoekonomik durumlarını alt (%3,8), 188’i orta (%88,7), 16’sı ise üst (%7,5) olarak belirtmişlerdir.

Araştırmaya katılan öğrencilerin %4,7’i hiç sınav kaygısı yaşamadığını belirtmiştir, %15,6’sı sınav kaygısını düşük, %47,2’si orta, %25’i yüksek, %7,5’i ise çok yüksek olarak tanımlamıştır.

Öğrencilerin 156’sı (%73,6) sınavın kendileri için çok önemli olduğunu düşünmektedir. 55’i (%25,9) ise “sınav önemli fakat gelecek için

başka seçeneklerim de var” seçeneğini işaretlemiştir. Öğrencilerden sadece bir tanesi (%0,5) “sınav benim için önemli değil sadece şansımı denemek istiyorum” seçeneğini işaretlemiştir.

Ailelerinin üniversite sınavı hakkındaki görüşlerinin sorulduğu soruda öğrencilerin 134’ü “mutlaka sınavı kazanmam gerektiğini düşünüyorlar” seçeneğini işaretlemiştir. 78 adedi ise “sınav önemli ancak tek seçenek olmadığına inanıyorlar” seçeneğini işaretlemiştir. Hiçbir öğrenci “sınavı kazanıp kazanmamamla ilgilenmiyorlar” seçeneğini işaretlememiştir.

c.b. Tüm Gruba İlişkin Aritmetik Ortalamalar

Araştırmaya katılan öğrencilerin yükleme anketinin her bir maddesinden aldıkları puanların aritmetik ortalamaları ve standard sapmaları hesaplanmıştır. Buna göre beklenmedik sınav başarısızlığı karşısında öğrenciler sonuca en fazla etkisi olan neden olarak “Kişisel” (Ort=2,42) nedene yükleme yapmışlardır. Bunu sosyal bir neden olan “Sistem” (Ort=2,25) ve tabiatüstü neden olan “Sabır”a (Ort=2,06) yapılan yüklemeler izlemektedir (bkz. Tablo-2).

Tablo-2:

Başarısızlık nedenine yönelik yüklemeler*		
Nedensel Yükleme	X	SD
Olumsuz Kişisel	2,42	0,71
Olumsuz Aile	1,30	0,59
Olumsuz Ceza	1,39	0,62
Olumsuz Sistem	2,25	0,76
Olumsuz Şans	1,53	0,62
Olumsuz Arkadaş	1,60	0,74
Olumsuz Sabır	2,06	0,82
Olumsuz Okul	2,01	0,85

[*Tablodaki “olumsuz” ifadesi ile sonucu başarısızlıkla sonuçlanan sınav için yapılan yüklemeler kastedilmektedir.]

Öğrenciler beklenmedik sınav başarısı karşısında ise sonuca en fazla etkisi olan neden olarak tabiatüstü “Şükür”e (Ort=2,49) atıf yapmışlardır. Bunu sosyal nedenlerden “Aile” (Ort=2,48) ve tabiatüstü neden olan “Allah’ın Armağanı”na (Ort=2,44) yapılan yüklemeler izlemektedir (bkz. Tablo-3).

Tablo-3:

Başarının nedenine yönelik yüklemeler*		
Nedensel Yüklemeler	X	SD
Olumlu Kişisel	2,15	0,82
Olumlu Aile	2,48	0,71

Olumlu Armağan	2,44	0,74
Olumlu Sınav	2,07	0,81
Olumlu Şans	1,83	0,79
Olumlu Arkadaş	1,83	0,73
Olumlu Şükür	2,49	0,71
Olumlu Okul	1,70	0,77

[*Tablodaki “olumlu” ifadesi ile sonucu başarıyla sonuçlanan sınav için yapılan yüklemeler kastedilmektedir.]

c.c. Dindarlık ile Nedensel Yükleme Arasındaki İlişki

Araştırmamızda dindarlık puanları ile yükleme anketinin alt boyutları arasındaki korelasyonu tespit etmek için Spearman Brown Korelasyon Katsayısı kullanılmıştır.

Buna göre dindarlık ile olumsuz sınav sonucuna yapılan Kişisel ($r=0,113$ $p>0,05$), Sosyal ($r=-0,040$ $p>0,05$), Tabiatüstü ($r=-0,010$ $p>0,05$) ve Dinî ($r=0,063$ $p>0,05$) yüklemeler arasında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Olumlu sınav sonucuna yapılan yüklemelere bakıldığında ise Dindarlık ile Sosyal ($r=0,175$ $p<0,05$), Tabiatüstü ($r=0,154$ $p<0,05$) ve Dinî ($r=0,244$ $p<0,01$) yüklemeler arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur (bkz. Tablo-4).

Tablo-4:

Dindarlık ve nedensel yükleme arasındaki ilişki					
	Yükleme Biçimi	X	SD	r	p
Dindarlık	Olumsuz Kişisel	2,42	0,71	,113	,102
	Olumsuz Sosyal	7,17	1,72	-,040	,563
	Olumsuz Tabiatüstü	4,98	1,34	-,010	,887
	Olumsuz Dinî	3,45	1,14	,063	,361
	Olumlu Kişisel	2,15	0,82	-,019	,784
	Olumlu Sosyal	8,09	1,84	,175	,011*
	Olumlu Tabiatüstü	6,75	1,57	,154	,025*
	Olumlu Dinî	4,93	1,28	,244	,000**

Dindarlık ile olumlu sınav sonucuna yapılan sosyal yüklemelerin alt faktörleri arasındaki ilişki incelendiğinde Okul ($r=0,035$ $p>0,05$), Sınav ($r=0,095$ $p>0,05$) ve Arkadaş ($r=0,078$ $p>0,05$) faktörlerine yapılan yüklemeler arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Sosyal sebeplerden aile ($r=0,138$ $p<0,05$) faktörüne yapılan yüklemelerle ise arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur. Dindarlık ile tabiatüstü yüklemelerden şans faktörüne yapılan yüklemeler arasında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Tabiatüstü/dinî sebeplerden şükür ($r=0,233$ $p<0,05$) ve armağan ($r=0,202$ $p<0,05$) faktörlerine yapılan yüklemeler arasında

pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur (bkz. Tablo-5).

Tablo-5:
Dindarlık ile olumlu yükleme arasındaki ilişki

	Yükleme Biçimi	X̄	SD	r	p
Dindarlık	Olumlu Aile (Sosyal)	2,48	,71	,138	,044*
	Olumlu Şükür (Tabiatüstü/Dini)	2,49	,71	,233	,001*
	Olumlu Armağan (Tabiatüstü/Dini)	2,44	,74	,202	,003*

c.d. Sınav Kaygısı İle Nedensel Yükleme Arasındaki İlişki

Araştırmamızda sınav kaygısı puanları ile yükleme anketinin alt boyutları arasındaki korelasyonu tespit etmek için Spearman Brown Korelasyon Katsayısı kullanılmıştır.

Sınav kaygısı puanları ile olumsuz sınav sonucuna yapılan Kişisel ($r=0,136$ $p<0,05$), Sosyal ($r=0,249$ $p<0,01$), Tabiatüstü ($r=0,146$ $p<0,05$), Dinî ($r=0,150$ $p<0,05$) yüklemeler arasında pozitif yönde anlamlı birer ilişki vardır. Sınav kaygısı ile olumlu sınav sonucuna yönelik yüklemeler arasındaki ilişkiye bakıldığında ise Kişisel ($r=-0,033$ $p>0,05$) yüklemeyle negatif, Sosyal ($r=0,093$ $p>0,05$) yüklemeyle pozitif fakat .05 düzeyinde anlamlı olmayan ilişki görülmektedir. Olumlu Tabiatüstü ($r=0,202$ $p<0,01$) ve Dinî ($r=0,138$ $p<0,05$) yüklemelerle ise pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur (bkz. Tablo-6).

Tablo-6:
Sınav kaygısı ile nedensel yükleme arasındaki ilişki

	Yükleme Biçimi	X̄	SD	r	p
Sınav Kaygısı	Olumsuz Kişisel	2,42	0,71	,136	,049*
	Olumsuz Sosyal	7,17	1,72	,249	,000**
	Olumsuz Tabiatüstü	4,98	1,34	,146	,033*
	Olumsuz Dinî	3,45	1,14	,150	,029*
	Olumlu Kişisel	2,15	0,82	-,033	,634
	Olumlu Sosyal	8,09	1,84	,093	,179
	Olumlu Tabiatüstü	6,75	1,57	,202	,003*
	Olumlu Dinî	4,93	1,28	,138	,045*

d. Tartışma

(i)-*Örnekleme İlişkinin Aritmetik Ortalamalar*: Araştırmaya katılan örneklem grubunun özelliklerine bakıldığında öğrencilerin büyük bir çoğunluğunun sınavın kendileri için çok önemli olduğunu ifade ettikleri görülmektedir. Yalnızca bir öğrenci sınavın kendisi için önemli olmadığını

ğın belirtmiştir. Benzer durum ailelerinin sınav hakkındaki düşüncelerinin sorulduğu soruda da görülmektedir. Bu da üniversite sınavının önemi hakkındaki varsayımımızın haklılığını göstermektedir.

(ii)-*Sınav Sonucuna Yönelik Yapılan Nedensel Yükleme*: Üniversite sınavındaki olası başarısızlığın nedenine yönelik yükleme puan ortalamaları incelendiğinde (bkz. Tablo-2) öğrencilerin en çok kendi gayretlerine atıfta buldukları görülmektedir. Bunu “sınav sistemi” ve “Allah’ın sabır gücünü ölçmesi” maddeleri izlemektedir. Toplamda öğrenciler olumsuz sınav sonucu için daha çok tabiatüstü nedenlerden çok tabii nedenlere yükleme yapmışlardır. Bu sonuç bazı araştırma sonuçlarıyla çelişmektedir. Ülkemizde Gürtekin (1993), Can (2005), Koçyiğit (2011, 2012) gibi isimlerin yaptıkları çalışmalarda katılımcılar başarıyı içsel değişmez neden olarak yeteneğe yüklerken başarısızlığı ise dışsal değişken nedenlere yüklemişlerdir. Mamatoğlu (1996) mesleki başarı ve başarısızlık durumlarında yapılan yüklemeler ve ortaya çıkan duygular arasındaki ilişkiyi araştırdığı çalışmasında deneklerin hem başarı hem başarısızlık durumlarında içsel yüklemeler yaptıklarını gözlemiştir. Spilka ve Schmidt’in (1983) çalışmalarıyla, ülkemizde ise Özgül’ün (1998) çalışmasıyla araştırmamızın bulguları paralellik göstermektedir. Özgül’ün çalışmasında öğrenciler başarısızlıktan çok başarının nedenleri için tabiatüstü yükleme yapmışlardır. Spilka ve Schmidt’e (1983) göre kişi eğer tehditkâr bir olayın sonuçlarını değiştirebileceğini düşünüyor ise natüralist/dinî olmayan bir yükleme yapabilir. Bu yaklaşım Weiner’in (1985) başarı için gerekli gördüğü değiştirilebilir, kontrol edilebilir ‘gayret’ faktörüyle de örtüşmektedir.

Üniversite sınavındaki beklenmedik başarının nedenine yönelik yükleme puan ortalamaları incelendiğinde (bkz. Tablo-3) ise öğrencilerin daha fazla tabiatüstü yükleme yaptıkları görülmektedir. Beklenmedik sınav başarısı karşısında öğrenciler sonuca en fazla etkisi olan neden olarak “Allah’ın beni denediğini, şükretmem gerektiğini düşünürüm” seçeneğini işaretlemişlerdir. Bunu sosyal neden olan “Ailem her zaman bana uygun imkânı sağladığı için kazandığımı düşünürüm” ve tabiatüstü neden olan “Bunun Allah’ın armağanı olduğunu düşünürüm” seçenekleri izlemektedir. Tabiatüstü nedenlerden ‘Şans’ faktörüne diğerleri kadar yükleme yapılmadığı görülmektedir. Buna göre yüklemelerin daha çok dinî nitelik taşıdığı söylenebilir. Ülkemizde Özgül (1998) yapmış olduğu çalışmada araştırmamıza benzer olarak öğrencilerin tabiatüstü yüklemeleri sınav başarısının nedenleri için, sınav başarısızlığının nedenlerine göre daha fazla kullandıkları sonucunu elde etmiştir.

(iii)-*Dindarlık ile Nedensel Yükleme Arasındaki İlişki*: Dindarlık ile

olası sınav başarısızlığına yapılan yüklemeler arasındaki ilişkiye bakıldığında yükleme anketinin hiçbir alt grubunda anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Fakat dindarlık ile olası sınav başarısı için yapılan sosyal, tabiatüstü ve dinî yüklemeler arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur. Bir başka deyişle öğrencilerin dindarlık seviyesi artıkça sınav başarısı için kendi yeteneklerinden çok sosyal, tabiatüstü ve dinî nedenlere yükleme yapmaktadırlar. Bu sonuç Batı’da yapılan bazı araştırma sonuçlarıyla çelişmektedir. Bulman & Wortman’ın 1977’de, Metalsky & Amramson’un 1980’de Miller ve Ross’un 1957’de yaptıkları araştırmalar kişilerin tehdit edici, trajik olayları daha sıklıkla tabiatüstü nedenlere atfettiğini göstermiştir (Yaparel, 1994). Fakat Spilka ve Schmidt’in (1983) yaptıkları çalışmanın sonucunda dindarlık seviyesi yüksek insanların olumsuz olaylar karşısında diğer insanlara göre daha çok kendilerini suçlayabileceklerini belirtmişlerdir. Onlara göre kötü bir olayı Allah’a atfetmek; dindar kişi için Allah’ın sevgisini kaybetmek, günahkâr olmak anlamlarına gelebileceğinden kişi böyle bir atıftan kaçınır. Hovemyr (1998) dindarlığı ‘içsel’, ‘dışsal’ ve ‘arayış’ dindarlığı olarak ele aldığı araştırmasında içsel dindarlığa sahip öğrenciler için araştırmamıza benzer sonuçlar bulmuştur. İçsel dindarlık seviyesi yüksek olan öğrenciler başarı için dinî nedenlere atıf yaparken, başarısızlık için İlahî bir suçlamadan kaçınmışlardır. Dışsal ve arayış dindarlığına sahip öğrenciler ise başarıyı kişisel nedenlere yüklerken, başarısızlık için dışsal etkenleri suçlamışlardır. Gorsuch ve Smith (1983) de Tanrı’ya yüklenen sorumlulukları araştırdıkları çalışmalarında dindar insanların Tanrı’ya daha fazla sorumluluk yüklemekle birlikte daha iyimser oldukları sonucuna varmışlardır. Luper ve arkadaşları (1992) beklenmedik olayları değil gündelik olayları temel alarak insanların yaptıkları dinî ve seküler yüklemeleri ele aldıkları çalışmada insanların gündelik davranışlar için daha çok seküler açıklamaları tercih ettiklerini ayrıca muhafazakâr Hıristiyanların olumlu davranışları Tanrı’ya, olumsuzları ise şeytana atfettiğini ortaya sonucuna ulaşmışlardır. Kartopu’nun (2012a, 2012b) yapmış olduğu çalışmada da dindar öğrencilerce sınav başarısızlığına yönelik daha fazla kadere atıf yapıldığı yani “Nasip değilmiş diğer sefere derim” yargısının nispeten daha fazla tercih edildiği tespit edilmiştir. Fakat buradaki kader algısının bir vazgeçmişlik veya öğrenilmiş çaresizlik olmadığı gözden kaçırılması gereken önemli bir noktadır. Kara (2009) da üniversite öğrencilerinin kader inancı değişkenleri ile öğrenilmiş çaresizliğe özgü yükleme biçimleri arasında önemli bir ilişkinin olup olmadığını araştırdığı doktora çalışmasında üniversite öğrencilerinin kader inançları ile öğrenilmiş çaresizlik düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki olmadığı bulgusuna ulaşmıştır.

Örnekleme grubumuzun başarısızlık durumuna yaptıkları yüklemeleri incelerken İslam Dini'nin çalışma konusundaki tebliğini de göz ardı etmemek gerekir. Kur'an-ı Kerim'de "Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur. Ve çalışması da yakında görülecektir. Sonra ona karşılığı tastamam verilecektir." (Necm, 39-41) ayetlerinde insan çalışmaya teşvik edilmekte, tembellikten men edilmektedir (Soysaldı, 1999). Hz. Muhammed (s.a.v) de "Hiç kimse el emeği ile kazandığından daha hayırlı bir lokma yememiştir" (Buharî akt. Kılavuz, 1986) diyerek çalışmanın önemine dikkat çekmiştir. Kur'an ve hadisler çerçevesinde bakıldığında dindar öğrencilerin neden başarısızlık durumunu sadece tabiatüstü nedenlere atfetmedikleri daha iyi anlaşılmaktadır.

Sınav başarısına yönelik yapılan kişisel yüklemelere baktığımızda dindarlıkla aralarında anlamlı olmasa da negatif yönde bir ilişki görmekteyiz. Bu noktada anket sorularımızda başarıya yönelik kişisel atfın çabayı değil zekâyı ifade ettiği gözden kaçırılmaması gerekir. Kur'an-ı Kerim'de "(Her şeyi yazdı) ki kaybettiğinize yerinmeyesiniz, size verdiklerine de sevinmeyesiniz. Allah, kendini beğenen, çok öğünen kimseleri sevmez" (Hadid, 23) denilmektedir. Dolayısıyla başarıyı yalnızca kendine atfetme, kendini beğenme, böbürlenme dindar insan için beklenmeyen davranışlardır. Olumlu sınav sonucuna yönelik yapılan tabiatüstü ve sosyal yüklemelerin alt faktörlerinin dindarlıkla olan ilişkilerini incelediğimizde ise tabiatüstü aynı zamanda dinî birer sebep olan 'armağan' ve 'şükür' faktörlerini ve sosyal bir sebeplerden 'aile' faktörünü dindarlıkla pozitif yönde ilişkili görmekteyiz (bkz. Tablo-5). Dindarlık seviyesi arttıkça öğrencilerin dinî yüklemeler yapmaları beklenen bir sonuçtur. Aile faktörü sosyal bir faktör olsa da dindarlık seviyesi arttıkça aileye olumlu yönde atıflar artmaktadır. Bu durum İslam dininin aileye verdiği önemle açıklanabilir. Kur'an-ı Kerim ve hadisler ışığında dindar bir insandan ailesine saygı göstermesi, onların yaptıkları iyiliklere karşı vefalı olması beklenmektedir. Lokman Suresi 14. ayetinde insana Allah'tan sonra anne ve babasına itaat ve şükür etmesi tavsiye edilmektedir (Toptaş, 2007). Hz. Muhammed (s.a.v.) de aile için "En iyiniz ailesine iyi davranandır. Ben içinizde ailesine en iyi davranan kişiyim" demiştir (Tirmizî akt. Rudanî, 1996).

Tabiatüstü yüklemelerden çalışmamızın başında dinî olmadığını ifade ettiğimiz şans faktörü ile dindarlık arasında bir ilişki bulunmamıştır. Kartopu ve Ünalın (2019a) çalışmalarında; büyüye başvuran kişilerin belirsizliği giderme, geleceği bilme arzusu, özel yaşam başarısızlığına neden bulma ihtiyacı, tıbbi rahatsızlığının kaynağını bulma ve merakların tatmini gibi nedenlerle tabiatüstü yükleme biçimi olarak büyüü kullandıklarını tespit etmişlerdir. Kartopu ve Ünalın (2019b) diğer bir

çalışmasında dindarlık oranı azaldıkça büyüye başvurma nedenlerindeki çeşitliliğin arttığı görülmüştür. Bu noktadan hareketle dindarlık arttıkça tabiatüstü yüklemelerden dinî nitelik taşıyan yükleme biçimlerinin tercih edildiği söylenebilir.

(iv)-*Sınav Kaygısı ile Nedensel Yükleme Arasındaki İlişki*: Sınav kaygısı ile sınav başarısızlığına yapılan nedensel yüklemeler arasındaki ilişki incelendiğinde yükleme anketinin tüm alt grupları (kişisel, sosyal, tabiatüstü, dinî) için anlamlı, pozitif yönde ilişki bulunmuştur. Sınav kaygısı ile en kuvvetli ilişki olumsuz sosyal yükleme arasındadır. Bunu sırasıyla dinî, tabiatüstü ve kişisel yüklemeler izlemektedir.

Sınav kaygısı ile sınav başarısına yapılan nedensel yüklemeler arasındaki ilişkiye bakıldığında ise tabiatüstü ve dinî yüklemelerde anlamlı, pozitif yönde ilişki bulunmuştur. Sınav başarısıyla ilgili kişisel ve sosyal yüklemelerde anlamlı bir farklılık görülmemiştir.

Sınav kaygısı yükseldikçe olası sınav başarısı için ise sadece tabiatüstü ve dinî nedenlere yapılan yüklemelerde artış olmuştur. Bu sonuç sınav kaygısı yükseldikçe başarının elde olmayan sebeplere bağlandığını göstermektedir. Gündoğdu (1994) ilköğretim 6. sınıf öğrencilerinde öğrenilmiş çaresizlik, sınav kaygısı ve akademik başarı ilişkisini incelediği çalışmasında sınav kaygısını yoğun olarak yaşayan öğrencilerde öğrenilmiş çaresizliğe özgü açıklama biçimi tespit etmiştir. Kabalcı (2008) yaptığı çalışmada sınavda başarısız olma, sınav sonucunun kötü olması durumunda ortaya çıkabilecek olumsuzluklar, zamanı yetiştirememe gibi düşünceleri içeren sınav kaygısının 'Kuruntu' boyutu arttıkça akademik başarının azalmakta olduğunu tespit etmiştir. Palti (2012) de öğrencilerde benlik saygısının, genel sınav kaygısı ve sınav kaygısının alt boyutları olan kuruntu ve duyusallıkla negatif yönde anlamlı ilişkili olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu veriler ışığında sınav kaygısını yoğun yaşayan öğrencilerin başarıya yönelik içsel atıf yapmamaları beklenen bir durumdur. Pergament ve arkadaşları (1999) da hastanede bekleyen hasta yakınlarıyla yaptıkları çalışmada insanların özellikle olumlu sonucu olan durumlarda işbirlikçi bir dinî başa çıkma yöntemi olarak Tanrı'yla sorumluluğu paylaştıklarını tespit etmiştir. Ayrıca hasta yakınlarının depresyon ve anksiyete düzeylerinin de dinî başa çıkma ile ilişkili olduğu bulunmuştur. Yani insanlar hem sonucu olumlu durumlarda hem de stresli, kontrol edilemez durumlarda üstün bir güce başvurumaktadırlar.

S o n u ç

Başarı/başarısızlık durumuna yapılan tabiatüstü yüklemeler arasındaki ilişkiyi incelediğimiz bu çalışmada öğrencilerin kendileri için

çok önemli olan üniversiteye giriş sınavındaki olası başarı durumu ile ilgili olarak tabiatüstü yüklemeleri oldukça fazla kullandıkları bulgulanmıştır. Öğrenciler olası bir sınav başarısızlığı durumuyla ilgili olarak ise kendi çalışma eksikliklerine yükleme yapmışlardır. Buna göre “öğrencilerin sınav başarısızlığına yaptıkları yüklemeler daha çok tabiatüstü nitelik taşıırken sınav başarısına yaptıkları yüklemeler daha çok kişisel nitelik taşımaktadır” şeklindeki hipotezimiz desteklenmemiştir.

Araştırmada öğrencilerin dindarlık düzeyleri arttıkça sınav başarısına yönelik yaptıkları tabiatüstü yüklemeler özellikle dinî yüklemeler artmıştır. Sınav başarısızlığı için ise dindarlık ile tabiatüstü yüklemeler arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. “Dindarlık ile tabiatüstü yüklemeler arasında anlamlı bir ilişki vardır. Dindarlık düzeyi arttıkça öğrenciler daha fazla tabiatüstü yükleme yapmaktadırlar” şeklindeki alt hipotezimiz sınav başarısı için desteklenmiştir.

Sınav kaygısı ile sınav başarısızlığına yapılan yüklemeler arasındaki ilişkiye bakıldığında sınav kaygısı arttıkça öğrencilerin kişisel yüklemelerle birlikte sosyal ve tabiatüstü atıfları da daha fazla kullandıkları görülmektedir. Olası bir sınav başarısı için ise sınav kaygısı arttıkça kişisel atıftan çok tabiatüstü atıflar yapıldığı tespit edilmiştir. “Sınav kaygısı ile kişisel yüklemeler arasında anlamlı bir ilişki vardır. Sınav kaygısı yüksek olan öğrenciler başarısızlık nedenlerini kendilerine yüklemektedirler.” şeklindeki hipotezimiz kısmen desteklenmiştir.

Sonuç olarak bu araştırmada elde edilen bulgular; öğrencilerin sınav başarısızlığından ziyade başarı için tabiatüstü/dinî yüklemeleri daha çok kullandıklarını göstermiştir. Üniversite sınavına hazırlanan gençlerde dindarlık düzeyi arttıkça başarıya yönelik dinî yüklemeler de artmıştır. Özetle denilebilir ki öğrenciler başarısızlığın sorumluluğunu üzerlerine almışlar, başarıyı ise Allah’a atfetmişlerdir. Bu çalışma üniversiteye hazırlanan gençlerle yapılmıştır. Benzer çalışmalar lise giriş sınavlarına hazırlanan ya da üniversite sınavına hazırlanmayı bırakmış kişiler üzerine de yapılabilir.

K a y n a k l a r

Aronson, E. ve ark. (2012). *Sosyal psikoloji*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Can, B. (2005). *İlkokul öğretmenlerinin kendi belirttikleri başarı ve başarısızlıklarına ilişkin nedensel yüklemelerinin çözümlenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Duman, B. (2004). Attribution theory (katkı=anlam yükleme teorisinin) öğrenme-öğretme sürecinde öğrencilerin öğrenilmiş çaresizliği üzerindeki etkisi. *13. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayı*. İnönü Üniversitesi. Malatya, (ss. 129-131).

Gorsuch, R. L. & Smith, C. S. (1983). Attributions of responsibility to god: an interaction of religious beliefs and outcomes. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 22 (4), 340-352.

Gülmez, Ü. (2008). *Deprem tecrübesi yaşayanlarda dinsel anlamlandırma biçimleri ve tutumlar*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gündoğdu, M. (1994). *The relationship between helpless explanatory style, test anxiety, and academic achievement among sixth grade basic education students*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gürses, İ. (2008). Yükleme teorisi ve din ilişkisi üzerine bir değerlendirme. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (2), 359-377.

Gürtekin, A. (1993). *Başarı ve başarısızlığa yapılan nedensel yüklemelerin izlenimler üzerindeki etkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hogg, M. & Vaughan, G. (2007). *Sosyal psikoloji*. Ankara: Ütopya Yayınevi.

James, W. (1902). *The varieties of religious experience*. The Pennsylvania State University, Electronic Classics Series, 2002.

Kabalıcı, T. (2008). *Akademik başarının yordayıcısı olarak benlik saygısı, sınav kaygısı ve sosyo-demografik değişkenler*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kara, E. (2009). *Öğrenilmiş çaresizlik davranışının genellenme derecesi ile kader inancı arasındaki ilişkinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kartopu, S. (2012a). Lise öğrenci ve öğretmenlerinin durumluk ve sürekli kaygı düzeylerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi (Kahramanmaraş örneği). *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (2), 147-170.

Kartopu, S. (2012b). *Kaygının kader algıları ile ilişkisi: Kahramanmaraş örneği*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kartopu, S. & Ünal, A. (2019a). Büyü ve tabiatüstü güçlere başvurma nedenleri üzerine bir saha araştırması. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19 (2), 379-399.

Kartopu, S. & Ünal, A. (2019b). Üniversite öğrencilerinin, sihir, büyü ve tabiatüstü güçlerle ilgili tutumlarının incelenmesi. *Bilimname*, 40, 195-228.

Kılavuz, S. ve ark. (1986). *Din kültürü ve ahlak bilgisi: Kaynak kitap*. İstanbul: Marifet Yayınları.

Kılıç, İ. & Ural, A. (2011). *Bilimsel araştırma süreci ve spss ile veri analizi*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Koçyiğit, M. (2011). *Üniversite öğrencilerinin nedensel yüklemeleri ve öğrenme stilleri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Koçyiğit, M. & Yapıcı, Ş. (2012). Üniversite öğrencilerinin nedensel yüklemeleri. *International Journal of Social Science*, 5 (2) 349-368.

Lupfer, M. B. & Brock, K. F. & DePaola, S. J. (1992). The use of secular and religious attributions to explain everyday behavior. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 31 (4), 486-502.

Mamatoğlu, N. (1996). *Mesleki başarı ile ilgili yükleme odakları ve bu odaklara yapılan yüklemeler ile duygular arasındaki ilişki*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Öner, N. (1990). *Sınav kaygısı envanteri elkitabı*. İstanbul: Yükseköğrenimde Rehberliği Yayma Vakfı Yayınları.

Özgül, S. (1998). *Engellenme durumları ve tabiatüstü yüklemeler arasındaki ilişkiler*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özgül, İ. E. (2007). *Psikolojik testler*. Ankara: Pdrem Yayınları.

Paltı, C. (2012). *Üniversiteye hazırlanan lise son sınıf öğrencilerinde yüksekteğretime geçiş sınavı öncesi ve sonrasında benlik saygısı, sınav kaygısı ve durumluk -süreklilik kaygı düzeyleri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Pargament, K. ve ark. (1999). The vigil: Religion and the search for control in the hospital waiting room. *Journal of Health Psychology*, 4 (3), 327-341.

Proudford, W. & Shaver, P. (1975). Attribution theory and psychology of religion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 14 (4), 317-330.

Rûdanî (1996). *Büyük hadis külliyatı / Cem'ul-feva'id min Cami'il-usul ve Mecma'iz-zeva'id-4*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Sevim, S. A. (1993). Nedensel yüklemeler ve başarı. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 26 (2), 593-600.

Soysaldı, H. M. (1999). *Kur'an'a göre çalışmanın önemi*, Kutlu Doğum Haftası Panel Sunumu (20 Nisan 2015), <http://web.firat.edu.tr/msoysaldi>.

Spilka, B. & Shaver, P. & Kirkpatrick, L. A. (1985). A general attribution theory for the psychology of religion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 24, 1-20.

Taylor, S. & Peplau L. & Sears D. (2007). *Sosyal psikoloji*. Ankara: İmge Kitabevi.

Toptaş, M. (2007). *Kur'an-ı Kerim şifa tefsiri*. İstanbul: Cantaş Yayınları.

Uysal, V. (1995). İslami Dindarlık Ölçeği üzerine bir pilot çalışma. *İslami Araştırmalar*, 8 (3-4), 263–271.

Weiner, B. (1985). An Attributional theory of achievement motivation and emotion. *Psychological Review*, 92 (4), 548-573.

Yaparel, R. (1994). Depresyon ve dini inançlar ile tabiatüstü nedensel yüklemeler arasındaki ilişkiler. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, 275-299.

Yapıcı, A. (2003). Fiziksel ve sosyal hadiselerle sebep atfetmede dinin rolü. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1), 127-166.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 1 • Haziran 2020 • 119-148
Issue: 1 • June 2020 • 119-148

6-12 Yaş Arası Çocukların Dini ve Ahlaki Gelişimlerinde Anne ve Babaların Rolü

Parents' Role in Religious and Moral Development
in 6 to 12-Year-Old Children

Süleyman Abanoz

Dr.

Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi
Uzman

E-posta: abanoz_s@hotmail.com

Orcid: 0000-0002-4466-7080

Ankara / Türkiye

Dr.

Measuring, Selection and Placement Center
Specialist

E-mail: abanoz_s@hotmail.com

Orcid: 0000-0002-4466-7080

Ankara / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received 23 Nisan 2020 • 23 April 2020
Kabul Tarihi • Accepted 10 Haziran 2020 • 10 June 2020

* Bu makale, yazarın 6-12 yaş arası çocukların dini ve ahlaki gelişimlerinde anne ve babaların rolü: İzmir ve Sakarya örneği isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Ö z e t

Temel eğitim çağının başlarında çocuk, dini düşünce ve davranışlarını sonuçlarına göre değerlendirir. Yapılan davranış sonucunda mükâfat ya da yarar varsa davranış doğru, ceza ya da zarar varsa davranış yanlıştır. Dönemin sonlarına doğru ise çocuk diğer davranışlarında olduğu gibi dinî davranışlarını da çevrenin beklenti ve tepkisine göre değerlendirir. Çocuk, anne babası, öğretmeni ve arkadaşlarının kendisinden beklediği gibi davranırsa onların takdirini ve sevgisini kazanacağı düşünür. Çocuğun dinî ve ahlaki gelişimiyle ilgilenen kişilerin bu durumu dikkate alması çok önemlidir. Bu çalışmada çocukların dinî ve ahlaki gelişiminde anne, babanın ve diğer bazı değişkenlerin etkisi ele alınmaktadır. Araştırma çerçevesinde İzmir ve Sakarya’da yaşayan 6-12 yaşları arasındaki çocuklara amaçlı örnekleme yapılarak anket uygulanmıştır. Uygulanan anketlerden uygun şekilde doldurulan 405 adeti değerlendirmeye alınmıştır. Veriler SPSS programı ile analiz edilmiştir. Araştırmada elde edilen sonuçlara göre yaş arttıkça inanç gelişimi de artmaktadır. Annenin genç olması, anne ve babanın çocuklarına dinî ve ahlaki eğitim vermeleri de etkili faktörler arasındadır. Bunun yanında Sakarya’da yaşayan çocukların ortalamaları İzmir’de yaşayan çocuklardan daha yüksektir. Yerleşim yeri büyüdükçe inanç gelişimi de artmaktadır. Son olarak dede ve nineden dinî bilgi alan çocukların inanç gelişimi en yüksek, öğretmenden alanların ise en düşüktür. İbadet gelişimi ile ilgili sonuçlar büyük oranda inanç gelişiminden elde edilen verilerle örtüşmektedir. Aradaki fark, çocuğun yaşının ibadet gelişiminde anlamlı bir etkisinin olmaması ve babanın okuryazar olmamasının ibadet gelişimini olumsuz etkilemesidir. Çocukların ahlaki gelişimi ile değişkenler arasındaki ilişkilere bakıldığında diğer gelişimlere benzer şekilde Sakarya’da yaşayan çocukların ortalamalarının İzmir’de yaşayan çocuklardan yüksek olduğu ve yerleşim yeri büyüdükçe ahlaki gelişimlerinin de arttığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında ebeveynin çocuğuna verdiği eğitim ile çocuğun ahlaki gelişimi arasında yüksek düzeyde bir ilişki tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre çocuğun dinî ve ahlaki gelişiminde en etkili faktör anne ve babadır. Bunun yanında anne ve babanın yaşının genç olması ve eğitim düzeyinin yüksek olması da çocuğun dinî ve ahlaki gelişimi açısından olumlu etkiye sahiptir.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Çocukluk dönemi • Dinsel gelişim
Ahlaki gelişim • Anne ve baba etkisi

Abstract

At the beginning of the basic education period, a child evaluates religious thoughts and behaviors according to their results. If he/she receives a reward or obtains a benefit from that behaviour he/she reckons it as correct, if he/she faces a punishment or gets harmed, then the behaviour is considered to be wrong. Towards the end of the period, the child evaluates his/her religious behaviors as well as others according to the expectations and reactions of the environment, if the child behaves as expected of him/her by his/her parents, teacher and friends, he/she thinks that he/she will be appreciated and loved. It is very crucial that the people who study religious and moral development take this situation into account. In this study, the effect of parents and some other variables on religious and moral development in children is discussed. Within the framework of this research, a questionnaire, through a purposeful sampling, was applied to the children between the ages of 6-12 who live in Izmir and Sakarya. 405 of the questionnaires that were filled out appropriately were evaluated. The data were analysed in SPSS. According to the results obtained in the research, the development of faith is fortified as age increases. Young age in mothers, and religious and moral education of children phased by mother and father are among the influential factors. Besides, the average of children living in Sakarya is higher than children living in Izmir. The bigger the settlement is, the more the faith develops. Finally, the faith development in children who receive religious information from grandparents is the highest while the faith development in children who receive religious information from a teacher is the lowest. The results on the development of worship largely coincide with the data deduced from the development of faith. The difference is that the child's age doesn't have any meaningful impact on the development of worship, and that the father's illiteracy affects the development of worship negatively. When the relationship between children's moral development and the variables were examined it is found out that the average of children living in Sakarya is higher than the children living in İzmir and the moral development increases as the settlement gets bigger. In addition, a high level of correlation was determined between the education provided by the parent for the child and child's moral development. According to these results, the most effective factor in the religious and moral development of the child is the parents. In addition, the younger the parents are, and the higher their education levels are, the more affected the child positively in the religious and moral development.

Keywords

Psychology of religion • Childhood • Religious development
Moral development • Mother and father effect

Giriş

Her anne baba çocuğunu en güzel şekilde yetiştirmek ve terbiye etmek ister. Ancak bunu istemek tek başına yeterli değildir. Çünkü çocuğun kişilik ve gelişim özelliklerini yeterince bilmeden verilen eğitim, bilinmeyen bir yere haritasız gitmeye benzer. Elbette birçok ebeveyn öncelikle kendi annesi, babası ve çevresinden öğrendiği kadarıyla birçok açıdan çocuğunu doğru bir şekilde yetiştirebilir. Ancak bu her zaman yeterli olmayabilir. Nitekim çevremizdeki birçok anne babanın, çocuklarını istedikleri gibi yetiştirememekten şikâyetçi olduklarını ve “Biz hep-sine aynı şekilde davrandık, bu çocuğun niye böyle olduğunu anlamadık.” gibi ifadeler kullandıklarını görmekteyiz. Bu durumun sebebi çocuğun gelişim özelliklerini bilmemek olabileceği gibi çocuklar arasında bireysel farklılıklar olabileceğini düşünmemek de olabilir. Bundan dolayı fiziksel ve ruhsal sağlığı yerinde, doğru bir din anlayışına sahip ve iyi ahlaklı bir çocuğa sahip olmak isteyen her anne ve babanın çocuğunun gelişim özelliklerini iyi bilmesi, çocuğunu iyi bir şekilde tanıması gerekmektedir. Bundan dolayı bu çalışmada 6-12 yaş arası (temel eğitim çağı) çocukların dinin inanç, ibadet, ahlak boyutlarındaki gelişimlerinin çeşitli değişkenlere göre gelişimi ve bu gelişimde anne ve babanın etkisi konu edinilmiştir.

Çocuk eğitiminde en önemli kurum ailedir. Eğitimcilerin ve psikologların çoğu çocuğun eğitiminin anne karnında başladığını söylemektedir. Hatta bazıları bunu anne ve baba adaylarının eş seçimine kadar götürmektedir (Özyılmaz, 2003: 39). Bir toplumun iyi bir geleceğe sahip olması için öncelikle geleceğin yetişkinleri olan çocuklar iyi yetiştirilmelidir. Elbette bu kadar önemli bir konuyla pek çok araştırmacı ilgilenmiş ve bu konuda çok sayıda kitap yazılmıştır. Bu kitapların bir kısmı çocukları muhatap alarak yazılmış, (bkz. Gazali, 2001) diğer bir kısmı ise annelere tavsiye niteliğinde kaleme alınmıştır. (bkz. Aydın, 2007).

Bu çalışma, dinî ve ahlaki gelişim alanıyla, anket uygulanan yaş grubuyla, ankette yer alan sorularla, anketin uygulandığı örneklem grubuyla, anketin uygulandığı mekân ve zamanla sınırlıdır.

a. Teorik Çerçeve

a.a. *Gelişim*: En genel anlamıyla gelişim, “insanın bedensel, duygusal, sosyal ve zihinsel özellikler bakımından düzenli bir biçimde büyümesi, değişmesi ve istenilen görevleri yapabilecek bir duruma gelmesi” şeklinde tanımlanabilir (İnanç & Bilgin & Atıcı, 2005: 79). İnsanın gelişimi, yaşam sürecinin belirli dönemlerinde birbirini izleyerek gelişen bir

dizi değişiklikten oluşur. Gelişimde kalıtım ve çevre birlikte etkilidir. Gelişimin bazı yönlerinde kalıtım daha etkiliyken bazı yönlerinde çevrenin etkisi daha fazladır. Gelişim sürekli bir oluşumdur ve aşamalar hâlinde gerçekleşir. Yaşamın değişik dönemlerinde farklı türden gelişimler önem kazanır. Gelişim bedensel, devinsel, bilişsel, sosyal, vb. alanlara bölünebilmekle birlikte bütünlük içinde gerçekleşir. Gelişimde bireysel farklılıklar vardır (Aydın, 2004; Bacanlı, 2001; Akbaş ve ark., 2004; Yavuzer, 2005). Çalışma 6-12 yaş çocuklarının gelişimleriyle ilgili olduğundan bu başlıkta sadece çocukluk dönemi dinî ve ahlaki gelişimi ve bunlarla ilgili olduğu düşünülen kişilik gelişimi, bilişsel, sosyal ve duygusal gelişim hakkında bilgi verilecektir.

a.b. *Çocukluk Döneminde Kişilik Gelişimi*: “Kişilik, bireyi diğer bireylerden ayıran, tutarlı olarak sergilenen, bireye özgü özellikler bütünüdür. Kişilik gelişimi bireyin sosyal ve fiziksel çevresi içinde tutarlı olarak gösterdiği kişilik özelliklerinin oluşumunu betimler” (Can, 2004: 111). Kişilik gelişimi konusunda en kapsamlı çalışmaları Sigmund Freud ve Eric Erikson yapmıştır. Freud’un topografik, yapısal ve psikoseksüel kişilik kuramları ile Erikson’un psikososyal gelişim kuramı bu alandaki en önemli kuramlardır (Can, 2004: 110-118; Bacanlı, 2001: 84-86).

Freud’un gizil (latent) dönem olarak adlandırdığı bu dönemde çocuk kendi cinsiyetiyle ilgili toplumsal rolünü güçlendirmektedir. Çocuğun kişilik gelişiminde anne babanın rolü dönemin sonlarına doğru azalırken, diğer yetişkinlerin (öğretmen, sanatçı) ve özellikle de akran gruplarının etkisi artmaktadır. Akademik başarı ve sosyal ilişkiler kişilik gelişiminde çok önemlidir (Gardiner & Gander, 1995).

a.c. *Çocukluk Döneminde Bilişsel Gelişim*: “Bireydeki akıl yürütme, düşünme, bellek ve dildeki değişimleri kapsar” (Külahoğlu, 2004: 16). Bu nedenle bilişsel gelişim, incelenmesi en zor gelişim alanlarından biridir. Jean Piaget’nin bilişsel gelişim kuramı ve Naom Chomsky’nin dil gelişimi ile ilgili kuramı bilişsel gelişimin en popüler kuramlarındandır.

Piaget’nin somut işlemler dönemi adını verdiği 7–12 yaş çocukları, somut nesne ve olaylar üzerinde mantıksal düşünebilirler. “Bu dönemde ileriye ve geriye doğru düşünebilme, kütlenin değişmezliği, maddeleri sınıflandırma, düş ve gerçek ayrımı ve dönüşebilirlik özelliklerini kazanırlar. Dönemin sonlarına doğru ise soyut düşünme becerisi gelişir” (Başaran, 1998: 84-85; Bacanlı 2001: 66-68).

a.d. *Çocukluk Döneminde Sosyal / Toplumsal Gelişim*: “Bireyin toplumsal gelişimi, toplumun bütünlüğü içindeki ilişkileri ve yaşantılarında

olumlu değişimleri ifade eder” (Akbaş ve ark., 2004: 63). “Başka bir ifadeyle toplumsal gelişim, kişinin sosyal uyarıcıya, özellikle grup yaşamının baskı ve zorluklarına karşı duyarlılık geliştirmesi, grubunda ya da kültüründe başkalarıyla geçinebilmesi, onlar gibi davranabilmesidir” (Yavuzer, 2005: 46). Çocuğun toplumsal gelişimi bedensel, bilişsel, duygusal ve törel gelişimine paralel olarak gelişir. Toplumsal gelişimde en etkili faktör ailedir. Ailenin aşırı hoşgörülü, aşırı otoriter veya demokratik olması, çocuğun toplumsal gelişimini şekillendirmede etkilidir. Aileden sonra çocuk üzerinde etkili olan diğer bir faktör arkadaş çevresidir. Yaş ilerledikçe ailenin etkisi azalmakta, arkadaş çevresinin etkisi artmaktadır.

Temel eğitimle birlikte okula başlayıp, yeni bir sosyal çevre edinen çocuğun, bu dönemde aileye bağımlılığı azalmakta, çocuk bağımsız bir birey olarak akran grubuna katılmaktadır. Bu dönemin sonlarında, ailenin onayından ziyade öğretmen ve arkadaşların onayı çocuk için daha önemli hâle gelmektedir. Akran grubu içerisinde çocuğun, karşıt görüş geliştirme, rekabet ve sorumluluk bilinci gibi toplumsal tutumları gelişir (Yavuzer, 2005: 46-51; İnanç ve ark., 2005: 245-283; Başaran, 1998: 130-136).

a.e. *Çocukluk Döneminde Duygusal Gelişim*: “Çocukların duygusal gelişimi, onların çeşitli duyguları nasıl kazandıklarını ve bu duyguları kendilerine, anne babalarına, diğerlerine nasıl ifade ettiklerini belirlemektedir” (İnanç ve ark., 2005: 219). Duygusal gelişim, özellikle bilişsel gelişim ve dil gelişimiyle yakından ilişkilidir.

Temel eğitim çağının başında çocuğun duygu dünyasını etkileyen en önemli olay aileden ayrılma ve yeni bir sosyal çevreye dâhil olmasıdır. Aşırı hoşgörülü bir ailede yetişen çocuk anne babaya aşırı bağımlık göstermekte ve yeni sosyal çevrenin kurallarına uyum sağlamakta zorlanmaktadır. Aşırı otoriter ailede yetişen çocuk ise ya çevresine karşı sert ve saldırgan bir tutum içine girmekte ya da pasif ve çekingen bir tavır sergilemektedir. Çocuğun bu yeni sosyal çevre içerisinde sağlıklı bir etkileşim içine girebilmesinde demokratik bir aile içerisinde yetişmesinin olumlu etkisi vardır.

a.f. *Çocukluk Döneminde Dinî Gelişim*: Dinî gelişim konusunu gelişim psikologlarının çoğu müstakil bir gelişim alanı olarak ele almamış; bu konuyu ahlaki gelişim, duygusal gelişim ya da sosyal gelişimin içinde değerlendirmiştir (İnanç ve ark., 2005).

Dindarlık seviyesi veya dindarlaşma denilen olgunun bazı dışsal özellikleri olmasına rağmen temelde içsel bir olgu olması sebebiyle herkesin kabul edebileceği genel sonuçlara ulaşmak neredeyse imkânsızdır.

Dinî gelişimi incelemenin diğer bir zorluğu da dindarların yaşadıkları dinî duyguları anlatmak istememeleri ya da tam olarak ifade edememeleridir. Mesela mutasavvıflar dinî gelişim sürecinin en üst boyutu gördükleri fenafillah –Allah'ta yok olma- makamında dünyevi bütün duygu ve düşüncelerden arındıklarını ve kendilerinden geçtiklerini söylemekte fakat o anı anlatmanın imkânsız olduğunu ifade etmektedirler. Tarihte ve günümüzde pek çok farklı dinin olması dinî gelişim konusunu inceleyen araştırmacıların işlerini zorlaştıran diğer bir etkidir. Bütün bu zorluklara rağmen bazı araştırmacılar dindarların dışsal özelliklerini gözlemleyerek, içsel özelliklerini ise onlara sordukları bazı sorular yardımıyla ortaya çıkarmaya çalışmış ve böylece dinî gelişimi anlama çabasına girmişlerdir. Bu çabalar sonucunda çeşitli dinî gelişim teorileri geliştirilmiştir. Bu teorilerden bazıları şunlardır:

a.f.a. *Genetik Teoriler*: Bu teorilerde tartışılan nokta insanın fitratında dindarlaşma yeteneği olup olmadığı; böyle bir yetenek varsa bu yeteneğin zamana bağlı olarak kendiliğinden mi olgunlaştığı yoksa var olan potansiyelin ancak eğitimle mi ortaya çıkabildiğidir. Psikologların birçoğu dinî gelişimde genetik faktörlerin etkili olduğunu kabul etmekle birlikte bunun derecesi hakkında ayrılmaktadırlar. Hz. Muhammed'in "Her çocuk fitrat üzere doğar. Daha sonra da ebeveyni onu Yahudileştirir, Hristiyanlaştırır ya da Mecusileştirir" (Buhari, t.y.: Cenaiz: 80; Müslim, t.y.: Kader: 22) sözü dinî gelişimde hem kalıtımın hem de çevrenin etkisini vurgulayan güzel bir örnektir. Allport, Birey ve Dinî adlı çalışmasında, hiçbir dinî inanca sahip olmayan bir çocuğun, şahsiyetinin bir parçası olarak bir din müntesibi hâline nasıl geldiğini incelemiştir. Doğuştan dindarlığı kabul edenlerin aksine, dinin biyolojik olarak tevarüs edilmediğini düşünen Allport, dindarlığın sonradan kazanıldığını öne sürmüştür" (Allport, 1950: 25-35).

a.f.b. *Evre Teorileri*: Bu alandaki teoriler dinî gelişimin iç içe girmiş bir takım evrelerden oluştuğu düşüncesinden yola çıkmışlardır. Evre teorilerinin popüler olması büyük oranda Piaget'nin Bilişsel Gelişim Teorisi'nin gelişim psikolojisi alanındaki ününden kaynaklanmaktadır. Evre teorilerinden biri olan Harms'ın Dinî Gelişim Modeli üç evreden oluşmaktadır: (i) *Peri Masalları Evresi (3-6 yaş)*: Diğer evrelere kıyasla daha tekdüze olan bu evrede Tanrı'yla ilgili düşünceler; devler, konuşan hayvanlar, hayaletler, kanatlı melekler ve Noel Baba'yla ilgili hikâyeler seviyesinde algılanmaktadır. (ii) *Gerçekçi Evre (7-12 yaş)*: "Çocuklar bu evrede, dinî kavramları somutlaştırma eğilimindedirler. Tanrı ve melekler, gerçek insanlar olarak düşünülmektedir. Onlar insanüstüdürler ancak eski Yunan Tanrılarında olduğu gibi dünyada meydana gelen olaylardan etkilenmektedirler. (iii) *Bireysel Evre*: Tanrı'ya karşı, kişiden kişiye değişen

son derece farklı kavramlaştırmada sonuçlanan ve daha bireyselleşmiş bir yaklaşım sergilenen evre, büyük oranda çeşitlilik ile karakterize edilmektedir (Harms, 1944: 112-122).

Evre teorilerinden biri de Piaget'nin bilişsel gelişim teorisini dinî gelişime uyarlayan Elkind'in teorisidir. Goldman, Baldwin ve Tamminen'in de evre teorileri içinde değerlendirilebilecek dinî gelişimle ilgili çalışmaları mevcuttur.

Ömür boyu dinî gelişimi savunan teoriler de evre teorileri içerisinde değerlendirilebilir. Bunların başlıcaları şunlardır: Fowler'ın İnanç Gelişim Teorisi; Oser ve Gümünder'in Dinî Yargı Gelişim Teorisi; Meadow ve Kahoe'nın teorisi. Bu teoriler dinî gelişimi açıklarken oldukça farklı gelişim aşamaları ileri sürmelerine rağmen hepsinde ortak olan özellik dinî gelişimi belirli bir yaşla sınırlandırmamaları ve hepsinin dinî gelişimi dışı bağlı inançtan özerkliğe doğru bir gelişim olarak değerlendirmeleridir. Bunların en sade ve anlaşılır olanı Meadow ve Kahoe'nin teorisi olduğu için burada sadece onunla ilgili bilgi verilecektir.

Meadow ve Kahoe'nin teorisinde dinî gelişim dört aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşama dış güdümlü inanç evresidir. Bu evredeki kişiler dinî inancı çevresindeki insanların, özellikle de en yakınlarının etkisinde yaşamaktadır. Bu evrede inanç sorgulanmamakta, çevredekilerin dediği her şey doğru kabul edilmektedir. İkinci evreye, Meadow ve Kahoe dinî uygulama-geleneksel inanç ismini verirler. Bu evrede inanç yavaş yavaş sorgulanmaya başlamakla beraber hâlâ geleneksel inanç geçerli kabul edilmekte, çevrede görülen dinî pratikler uygulanmaktadır. Teorinin üçüncü aşaması olan iç güdümlü inanç aşamasında kişi inancını sırf doğru kabul ettiği için yaşamakta ve din bir amaç olarak telakki edilmektedir. Bu evredeki kişiler diğer insanların dinî inanç ve yaşayışları konusunda da önceki inanç seviyesindekilerden daha hoşgörülüdürler. Meadow ve Kahoe'nin teorisinde dördüncü aşama özerk inanç aşamasıdır. Bu aşamadaki kişiler tüm dinlere karşı oldukça hoşgörülüdür. Meadow ve Kahoe'ye göre daha kurumsallaşmış dinler karakteristik olarak iç güdümlü dindarlığı tavsiye etmelerine rağmen, tamamen özerk bir inanca yükselmeyi pek fazla desteklemezler. Zira düşünce ve davranışlarda bu tür bağımsızlık durumları, genellikle organize olmuş dinlerin ortaya koyduğu din anlayışıyla zıtlık arz etmektedir (Meadow & Kahoe, 1984: 122-123).

a.f.c. *Psikanalitik Teoriler*: Psikanalizin kurucusu olan Freud'un müstakil bir dinî gelişim teorisi yoktur. Freud'un din hakkındaki görüşleri, onun nevrotik hastalar üzerinde yaptığı gözlemler sonucunda ortaya

koyduğu psikanalitik (psikoseksüel) gelişim teorisinin içerisinde yer almaktadır. Freud'a göre din, insanın bilinçdışı ve bastırılmış arzularından kaynaklanmaktadır. Dini bir nevroz olarak gören Freud'a göre din, insanı geriye götürmekte, gelişimini engellemektedir (Yavuz, 1987: 19; Freud, 1984; Freud 1999). Freud, tanrı inancını şu şekilde açıklamaktadır: "Psikanaliz bize Tanrı inancı ile baba kompleksi arasındaki yakın ilişkiyi öğretmiştir. Ayrıca o bize, Tanrı'nın yüceltilmiş bir babadan başka bir şey olmadığını, birçok gencin baba otoritesinden kurtulur kurtulmaz dinî inançlarını kaybettiklerini göstermiştir. Onun sayesinde din ihtiyacının kökeninde çocukluk döneminde yaşanan kompleksler olduğunu öğrendik. Yine onun sayesinde artık kadir-i mutlak tanrı ve tabiat ana imajlarının çocuklukta tecrübe edilen baba ve anne imgelerinin yüceltilerek tekrar canlandırılmasından başka bir şey olmadığını biliyoruz" (Freud, 1990; 216-217). Freud, kişilik teorisinin soyut kavramlar üzerine kurulu olması, zaman zaman keyfi spekülasyonlar yapması, istatistik yöntemini kullanmaması, sonucu elindeki verilerden doğurtmaya çalışması, cinsellik üzerinde fazla yoğunlaşması, sağlıklı olmayan bir denek grubundan elde ettiği verileri evrenselleştirmesi gibi sebeplerle eleştirilmiştir (Köse, 2000; Fromm, 1991; Fromm 1993; Yavuz, 1987).

Erikson'un psiko-sosyal gelişim teorisi de psikanalitik gelişim teorilerden biri olarak görülebilir. Erikson, Freud'un insan gelişimini ergenliğin sonunda noktalamasını eleştirmiş; insan gelişiminin, ölüme kadar devam eden bir süreç olduğunu ileri sürmüştür. Erikson, kuramında insan gelişimini 8 evreye ayırmış, bu evrelerin her birinde kazanılması gereken bazı özellikler olduğunu, kazanılmazsa ortaya bazı olumsuz durumların çıkacağını belirtmiştir (Akbaş ve ark., 2004; Aydın, 2004; Bacanlı, 2001; İnanç ve ark., 2005). Temelde bir dinî gelişim teorisi olmamakla beraber Erikson teorisini dinî gelişime de uyarlamıştır. O, teorisini Martin Luther üzerine yazdığı biyografik kitapla delillendirmeye çalışmıştır (bkz. Erikson, 1993).

Jung'un dinî gelişim teorisi bireyleşme adını verdiği bir kişisel gelişim modeliyle iç içedir. Jung'a göre dinî gelişim üç evreye ayrılmaktadır. Baba safhası ismini verdiği birinci evreye göre Tanrı, tabiat ve baba özdeşdir; bireyleşmenin henüz başlamadığı çocukluk dönemine tekabül eder. Oğul safhası olarak ifade edilen ikinci evre bireyleşmenin ortaya çıktığı, egonun özgür olmaya çalıştığı bir evredir. Bu özgürlük çabası aile ve tanrı kavramlarının sorgulanmasını da beraberinde getirmektedir. Jung'un Kutsal Ruh aşaması olarak isimlendirdiği üçüncü evre bireyleşme sürecinin son evresini teşkil etmektedir. Birey bu evrede kendisini toplumla ve Tanrı'yla bütünleşerek olgun bir kişiliğe sahip olmaktadır (Jung, 1982; Jung, 2002). Her ne kadar Jung, teorisini psikolojik bir süreç

olarak ifade edip manevi gelişimle bir ilgisi olmadığını söylese de, Jung'un teorisinin tasavvufla örtüşen pek çok yönü olduğu belirtilmektedir (bkz. Tweedie, 1997).

a.f.d. *Kirkpatrick ve Bağlanma Teorisi*: “En temel hâliyle bağlanma teorisi, insanların kendileri için önemli olan başka kişilerle güçlü duygusal bağlar kurma eğiliminin nedenlerini açıklayan bir yaklaşımdır” (Hayta, 2006: 30). Kirkpatrick, bağlanma teorisini dinî gelişime uyarlamış ve çocuk ile anne babası arasındaki bağlanma stiline, gelecekte çocuğun tanrı ile ilişkisini belirleyeceğini ifade etmiştir. Eğer çocuk anne babasıyla güven veren ilişki kurduysa tanrı hakkındaki düşünceleri de olumludur, tanrıya bağlıdır. Eğer anne baba çocuğa karşı mesafeli veya reddedici bir tutum takınıyorsa çocuk tanrının da kendisine karşı ilgisiz olduğunu düşünür. Anne babalarının kararsız bir tutum sergilediği çocukların ise tanrı imgeleri de tutarsızdır. Bazen tanrının kendilerini sevdiğini ve ilgilendiğini düşünürken, bazen de duyarsız, ilgisiz davrandığını düşünmektedirler. Bu şekilde büyüyen çocuklar bazen aşırı dindar bazen ise dinden tamamen uzak yaşamaktadır (Kirkpatrick, 1992: 3-28).

İslam dininde de bağlanma teorisine uygun, teoriyi destekleyen bazı özellikler bulunmaktadır. Hz. Muhammed'in “Vallahi! Allah kullarına karşı annenin çocuğuna merhamet edişinden daha çok merhametlidir.” (Buhari, t.y. Edep 18; Müslim, t.y. Tevbe 22) sözü de anne-çocuk ilişkisini, Allah çocuk ilişkisiyle karşılaştırarak Allah ile insan arasındaki ilişkinin yoğunluğunu gösteren güzel bir örnektir. Bağlanma teorisyenlerinin vurguladığı annenin, çocuğun tehlike anında sığınacağı, onu koruyan, çekinmeden tehlikeleri savuşturan, besleyen ve sınırsız sevgi gösteren özellikleri İslâm'ın Allah kavramına yüklediği sıfatlarla benzerlik göstermektedir (Hayta, 2006: 48).

a.g. *Çocukluk Döneminde Ahlaki Gelişim*: “Çocukta ahlak duygusal, sosyal ve zihinsel olmak üzere çok yönlü ve karmaşık bir süreç olarak gelişir ve yapılır. Ahlak gelişiminin özelliklerini, ancak bu değişik boyutların her birini dikkate alarak, doğru bir şekilde tanımak mümkün görünmektedir” (Hökeleki, 1998b: 185). “Çocuk gelişimcileri, ahlaki gelişim terimiyle çocukların sosyal dünyaya ayak uydurabilmeleri için gerekli kuralları öğrenme ve anlamalarını kastetmektedirler” (Özeri, 2004: 76). Ahlak gelişimi; kişilik gelişimi, toplumsal gelişim ve duygusal gelişim ile çok yakından ilişkilidir. Bu nedenle bazı gelişim kuramcıları ahlaki gelişimi, kişilik gelişiminin ya da toplumsal gelişimin içinde incelemiştir.

Ahlaki gelişim konusunda ilk kuramlardan birini Freud geliştirmiştir. Freud'un yapısalcı kişilik kuramına göre kişilik üç sistemden oluş-

maktadır: id, ego, süperego. İd, kişiliğin ilkel yönünü oluşturmakta, da-
ima haz ilkesine göre hareket etmektedir. Ego, kişilik yapısının gerçeklik
ilkesine göre hareket eden ve kısmen de olsa bilinçli olan bölümdür.
Kişiliğin üçüncü bölümünü oluşturan süperego, kişiliğin ahlaki yönünü
temsil eder. Yapısalcı kişilik kuramındaki üç sistemden en geç gelişen
süper egodur. Süper ego, çocuğun ana babasından özümsemiş olduğu
toplumsal kurallarla geleneklere, göreneklere ve ahlak kurallarına göre
şekillenir (Can, 2004: 114)

Freud'dan sonra Piaget ve Kohlberg de ahlaki gelişim konusunda
çalışmalar yapmışlar ve ahlaki gelişimi, insanın bilişsel gelişimine paralel
olarak açıklayan kuramlar geliştirmişlerdir. Piaget'nin kuramına göre ah-
laki gelişim; ahlak öncesi evre, dışa bağımlı evre ve özerk evre olmak
üzere üç evreden oluşmaktadır. "Piaget'nin kuramını geliştiren Kohl-
berg, ahlaki gelişimi 6 evreden oluşan 3 düzey şeklinde açıklamıştır. "Her
düzey, bireyin benliği ile toplumun kuralları ve beklentileri arasındaki
farklı ilişki türünü yansıtır" (Özeri, 2004: 80). 1. Düzey gelenek öncesi:
Başkalarınca geliştirilmiş kuralların varlığının tam olarak kavranmadığı
10 yaşlara kadar süren, benmerkezci ahlak yaklaşımı. 2. Düzey gelenek-
sel: Başkalarının beklentilerine ve toplumsal göreneklere uygun davra-
nışlar göstermeye dayalı bir ahlak anlayışı. 3. Düzey gelenek ötesi: Top-
lumsal düzene ilişkin kuralların ve yasaların da ötesinde, evrensel insani
değerlere uygun davranışlar gösterebilmeye ilişkin, ilkeli bir ahlak anla-
yışı (Can, 2004: 129).

Temel eğitim çağının başlarında çocuk davranışlarını sonuçlarına
göre değerlendirir. Davranışın sonucunda mükâfat ya da yarar varsa dav-
ranış doğru, ceza ya da zarar varsa davranış yanlıştır. Çocuğun davranış-
larını yönlendiren kişisel ihtiyaçlarıdır. Bu dönemde çocuklar için kural-
lar değiştirilemez gerçeklerdir ve her şart ve koşulda herkesin kurallara
uyması gerekir. Dönemin sonlarına doğru ise çocuk davranışını çevrenin
onay ya da kınamasına göre değerlendirir. "Çocuk kendisinden beklenen
davranışı göstermenin doğru olduğu yargısındadır. Anne babası, öğret-
meni ve arkadaşlarının kendisinden beklediği gibi davranırsa onların sev-
gisini kazanabileceği, onlar tarafından takdir edilerek kabul göreceği dü-
şüncesindedir" (Can, 2004: 130).

Çağımızda dinî gelişimle ilgili çalışmalar daha çok Batılı araştırma-
cılar tarafından yapılmıştır. Bu araştırmacıların bazıları zaman zaman İslamiyet ve diğer dinler hakkında araştırma yapmış fakat teorilerini yine de Yahudi-Hristiyan temeline dayandırmaktan kurtulamamışlardır. "Dinî gelişimle ilgili kültürler arası araştırmalara olan ihtiyaca da işaret eden Paloutzian, dinî gelişim konusunda geliştirilen teorilerin daha çok

içinde geliştirildikleri Yahudi-Hristiyan kültüründe geçerli olduğunu, bu tür modellerin uygulanabilirliğini keşfetmek için Batı çevresi dışındaki dinleri de içine alacak araştırmalara şiddetle ihtiyaç duyulduğunu bildirmiştir” (Paloutzian, 1996: 124).

a.h. *Çocuğun Dinî ve Ahlakî Gelişiminde Anne ve Babanın Rolü*: “Ahlaki gelişim ile sosyal gelişme ve toplumsallaşma arasında çok yakın bir ilişki bulunmaktadır. Çocuğun kültürel norm ve standartlara uymayı öğrenmesi, birçok ahlaki davranışın temelini oluşturur. Gerçekte, birçok sosyal davranışın ahlaki içeriği vardır. Mesela, yardımlaşma, büyüklere saygı ve itaat gibi” (Hökekleli, 1998b: 186).

Kültürel norm ve değerlerin çocuğa aktarıldığı ilk kurum ailedir. “Aile, yüz yüze ilişkilerin en güçlü, en yoğun olduğu birincil bir gruptur” (Özeri, 1998: 221). “Aile, grubun kültürünü çocuğa aktaran birimdir. Ev ortamı kültürün ahlaki değerleri için bir eğitim merkezi konumundadır. Ebeveynler, davranışlarını taklit eden çocuk için model olmaktadır” (Doğan & Tosun, 2003: 46). “Olumlu çocuk yetiştirme için ilk şartı, olumlu anne baba olmaktır. Ne ise onu veririz. Çocuk birçok şeyi yaşayarak veya çevresinden görerek öğrenir” (Gül, 2005: 16). “Ebeveynler çocuklarını sadece taklit yoluyla etkilemezler. “Ayrıca ebeveynler ödül ya da kınama yolu ile çocuğa sosyal olarak beğenilen özelliklere göre davranmasını da öğretmektedirler” (Doğan & Tosun, 2003: 46). “Aile türü, aile üye sayısı, ailenin sosyoekonomik durumu, anne ve babanın kendi iş ve sosyal yaşantıları, ailenin kültürel tercihleri, yaşanan yerin büyük ve küçüklüğü gibi faktörler toplumsallaşmada söz sahibi faktörlerdir” (İnanç ve ark., 2005: 260; Hökekleli, 1998a: 196; Yavuzer, 2005: 130). Aile üyelerinin tümü çocuğu aynı derecede etkilemez. Aile üyesinin etkili olabilmesi, çocukla arasındaki duygusal ilişkinin varlığına bağlıdır. Çocuğun davranışlarını ailenin etkileyişinde, çocuğun sahip olduğu kişilik özellikleriyle yaş büyük rol oynar. Çocuğun yaş küçük olduğu oranda, aile üyelerinin daha etkili olmalarına karşılık, yaş büyüdükçe, aile dışı bireylerin ve arkadaşların etkisi giderek artmakta, aile üyelerinin etkisi ise azalmaktadır.

Ailenin eğitim ortamını kendine özgü yapan başka bir değişken dizisi de anne babanın aileyi yönetim biçimi; ailenin yapısı, geçimi, çocuğun aile içindeki konumu; ana babanın çocuğa karşı tutumudur. “Her anne baba, geleneklerine, gördüklerine, gelişimlerine, öğrenimlerine göre kendilerine özgü bir çocuk yetiştirme düzeni kurar” (Başaran, 1998: 179). “Anne baba çocuk ilişkisi, çocuk yetiştirme ve ona uygulanan disiplin yöntemiyle yakından ilgilidir” (Yavuzer, 2005: 137). “Disiplin aile içindeki denge ve düzenin oluşturulmasında büyük bir önem taşır”

(İnanç ve ark., 2005: 269).

Çocuğun ahlaki ve toplumsal gelişiminde anne babanın dışında kardeşler ve aynı çatı altında yaşayan diğer bireyler de etkilidir. Bazı durumlarda aynı evde aile fertleri dışında yakınlar bulunabilmektedir. Diğer akrabaların tutumları anne ve babaların tutumlarıyla uyumlu olursa çocuk istenilen davranışı daha hızlı ve kolay kazanabilir. Çocuğun dinî ve ahlaki gelişiminde yakın çevrenin etkisi olduğu kadar çocuğun bireysel özelliklerinin de etkisi vardır. Çocuğun gelişim sürecini daha iyi anlamak için bu özellikleri de göz önüne almak gerekir.

“Temel eğitimde öğrenci oyuncak, şekerleme gibi ödüllerin yerine, övülmeye daha çok değer verir. Temel eğitim öğrencisi ana babanın ve öğretmenin vereceği cezaya, ödüle ve yapacakları yermeye, övmeye karşı çok duyarlıdır. Dinsel kavramların pek çoğu öğrencilerin somut düşünme aşamasından soyut düşünme aşamasına geçememeleri yüzünden temel eğitim öğrencilerince anlaşılabilir. Öğrenciler dinsel görevleri ancak başkalarını öykünerek yapabilirler. Öğrenciler ussal inançlardan daha çok duygusal inançlar geliştirebilirler. Çocukluk evrelerinde öğrenciler, koşullanma yoluyla dinsel görevleri yapabilirler ama dinsel bilince henüz ulaşamazlar” (Başaran, 1998: 152-153). Temel eğitim döneminin sonlarına doğru ise öğrenciler, soyut düşünme yetenekleri geliştiği için davranışlarının nedenlerini sorgulamaya başlarlar. Bu nedenle bu dönemdeki öğrencilerin ahlaki kavramları geliştirmeleri için yaptıkları davranışların neden iyi neden kötü olduğunun onlara açıklanması gerekir. İçten ve sevecen bir yaklaşımın hâkim olduğu demokratik bir aile ortamında, uygun bir model teşkil edilerek yetiştirilen çocuğa, gelişim özelliklerine dikkat edilerek verilen dinî ve ahlaki eğitim onun dinî ve ahlaki hassasiyetlerinin yerleşmesinde etkili olacaktır. Bu ahlaki hassasiyetlere sahip bireylerin oluşturduğu toplumda ise huzur ve güven ortamı oluşacaktır.

b. Yöntem

Bu çalışmada nicel yöntem yaklaşımıyla çıkarımsal istatistik kullanılmıştır. Araştırmanın teorik kısmı hazırlanırken konu hakkında yazılmış süreli ve süresiz yayınlar imkânlar ölçüsünde incelenmiştir. Özellikle psikoloji, gelişim psikolojisi, din eğitimi, dinî ve ahlaki konularla ilgili eserler yararlanılan başlıca kaynakları oluşturmuştur. Bu kaynaklar, yeri geldikçe konu içinde gösterilmiş ve kaynakçada toplu olarak verilmiştir.

b.a. Örneklem

Çalışmanın evrenini İzmir ve Sakarya illerinde yaşayan 6-12 yaş

arası temel eğitim çağındaki çocuklar oluşturmaktadır. Adı geçen yerlerin evren olarak seçilmesinin nedeni; bu iki ilin farklı coğrafi bölgelerde bulunmaları ve il, ilçe ve köy olarak farklı demografik özellikler taşımalarıdır. Evrenden örneklem seçiminde amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Çalışmaya uygun olacak şekilde adı geçen ilçelerin taşıma merkezi olan köyleri seçilmiştir. İl ve ilçelerde ise çevre özellikleri itibarıyla farklı sosyo-ekonomik seviyeye sahip mahallelerdeki okullarda okuyan öğrenciler seçilmiştir. Bu aşamada okullarda uygulanacak anketler için Sakarya ve İzmir il milli eğitim müdürlüklerinden izinler alınarak öğrenciler üzerinde anketler uygulanmıştır. Bunun yanında çalışmanın yapıldığı bahar aylarında Kıraz ölçesinin köylerinde öğrencilerin devamsızlığı fazla olması sebebiyle Kaymakamlıktan izin alınarak bazı öğrencilere evlerinde anket uygulanmıştır. Uygulanan anketleri 405 öğrencinin uygun şekilde doldurduğu tespit edilmiş ve çalışmada bunlar esas alınmıştır. Dolayısıyla çalışmanın örneklemini bu 405 çocuk oluşturmuştur (bkz. Tablo-1).

Tablo-1:
Örneklemin demografik özellikleri

Özellikler	n	%	
Yaş	6-10	125	30,9
	11-12	280	69,1
Cinsiyet	Erkek	210	51,9
	Kız	195	48,1
Anne yaşı	25-40	341	84,2
	40 üzeri	64	15,8
Baba yaşı	25-40	262	64,7
	40 üzeri	143	35,3
Şehir	İzmir	242	59,8
	Sakarya	163	40,2
Yerleşim yeri	İl	50	12,3
	İlçe	225	55,6
	Köy	130	32,1
Kardeş sayısı	1	20	4,9
	2	179	44,2
	3	138	34,1
	4	40	9,9
	5	28	6,9
Kardeş sırası	1.	155	38,3
	2.	160	39,5
	3.	61	15,1
	4.	17	4,2
	5.	12	3,0
Annenin eğitim düzeyi	Okuma-yazma (-)	36	8,9
	İlkokul	259	64

	Ortaokul	61	15,1
	Lise	33	8,1
	Üniversite	16	4
Babanın eğitim düzeyi	Okuma-yazma (-)	10	2,5
	İlkokul	203	50,1
	Ortaokul	96	23,7
	Lise	65	16
	Üniversite	31	7,7
Büyük anne-babayla yaşama	Var	80	19,8
	Yok	325	80,2
En çok dinî bilgi alınan kişi	Anne	118	29,1
	Baba	67	16,5
	Dede-nine	54	13,3
	İmam	79	19,5
	Öğretmen	87	21,5

b.b. Veri Toplama Aracının Geliştirilmesi ve Verilerin Toplanması

Veri toplamak için çocukların dinî ve ahlaki yaşantılarını içeren bir ölçek hazırlanmıştır. Ölçek hazırlanırken bu alanda yapılmış olan ve dini inanç, ibadet/davranış, ahlak, bilgi, etki, gibi boyutlara ayırarak ölçen çalışmalar incelenmiş ve konuyla ilgili geniş bir literatür taraması yapılmıştır (bkz. Kula, 2001: 191-197; Sağlam, 2003: 297-315; Ay, 2005: 235-249). Bu kapsamda özellikle Uysal'ın (1995) İslami Dindarlık Ölçeği, Kaya'nın (1998) Dinî Tutum Ölçeği, Kula'nın (2001) Dindarlık Ölçeği, Kayıklık'ın Dinsel Yaşayış Ölçeği ve Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Bilim Dalı öğretim elemanları tarafından geliştirilen Dinî Hayat Ölçeği (Yıldız, 2006) gözden geçirilmiş ve bu ölçeklerde yer alan ifadeler uzmanların da yardımıyla çocuklara uygun hâle getirilmiş ve İzmir'in Kiraz ilçesindeki çeşitli ilköğretim okullarında pilot uygulama gerçekleştirilmiştir. Pilot uygulama sırasında özellikle çocukların olumsuz olarak değerlendirdikleri bazı sorulara cevap vermekten kaçındıkları görülmüş ve bu maddeler ölçekten çıkarılmıştır. Sonuçta 50 soruluk bir ölçek geliştirilmiştir.

Anket iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm kişisel bilgileri ve dinî ve ahlaki gelişimde etkili olacağı düşünülen değişkenleri içermektedir. İkinci bölüm tarafımızdan geliştirilen, adayların dinî ve ahlaki durumlarını ölçen 50 soruluk bir ölçekten oluşmaktadır. Geliştirilen bu ölçek kendi içinde 5 alt bölüme ayrılmaktadır: annenin çocuğuna dinî ve ahlaki eğitim verme durumu, babanın çocuğuna dinî ve ahlaki eğitim verme durumu, çocuğun inanç gelişimi, çocuğun ibadet gelişimi ve ço-

cuğun ahlak gelişimi. Çocuğun dinî ve ahlaki gelişimi alt boyutlara ayrılırken Glock'un dini 5 boyutta ele alan tanımı esas alınmıştır. Glock'a göre dinin alt boyutları şunlardır: inanç, ibadet bilgi, duygu ve etki (Glock & Stark, 1971: 253-261; Kula, 2001: 49). Bu boyutlardan inanç müstakil olarak değerlendirmeye alınmış, ibadet ve bilgi boyutları bu dönemde birbirinden çok ayrılmadığı için ibadet gelişimi altında birlikte değerlendirilmiş, duygu ve etki boyutu ise ahlaki gelişimin altında ele alınmıştır.

Anketin ikinci bölümünün kendi içinde tutarlılığını ölçmek için iç tutarlılık kontrolü yapılmıştır. Çalışmamızın iç tutarlılık sonuçlarını gösteren alfa sayıları şu şekildedir: Annenin çocuğuna dinî ve ahlaki eğitim verme alt boyutu 78,59; babanın çocuğuna dinî ve ahlaki eğitim verme alt boyutu 82,10; çocukların ahlaki gelişimlerini ölçen alt boyut, 62,17; çocukların inanç gelişimlerini ölçen alt boyut, 73,01; çocukların ibadet gelişimlerini ölçen alt boyut, 67,63 çıkmıştır. Bu ortalamalar ölçekte yer alan maddelerin birbiriyle tutarlı olduğunu, yani iç tutarlılığa sahip olduğunu göstermektedir.

b.c. Verilerin Çözümlemesi

Anketlerle elde edilen veriler SPSS paket programıyla bilgisayara girilmiştir. Anketlerin değerlendirilmesinde yan dağılımlarda frekans ve yüzdelerden, iki grup arasındaki ortalamanın fark testlerinde “t testi”nden, ikiden fazla grup arasındaki fark testlerinde tek yönlü varyans analizinden (ANOVA), varsa farklılaşmanın hangi gruplar arasında olduğunu görmek için Tukey HSD yönteminden faydalanılmıştır. $p < ,05$ anlamlılık düzeyi olarak kabul edilmiştir

c. Bulgular

c.a. Çocukların İnanç Gelişimlerine İlişkin Bulgular

İnanç gelişimi, soyut düşünme becerisi gerektirdiğinden gelişimin diğer alanlarına göre daha geç gelişim göstermektedir. Temel eğitimin ilk dönemlerinde oldukça somut düşünen çocuklar dönemin sonlarına doğru soyut düşünmeye adım atmaktadırlar. Bu nedenle inanç gelişiminin yaşa etkisinin göz önüne alınması gereklidir. 6-10 yaş arası çocukların inanç gelişimi puanlarının ortalamaları 4,68; 11-12 yaş arası çocukların ortalamaları ise 4,79'dur. İstatistiksel olarak t testi ile yapılan analiz sonucunda aradaki fark anlamlı çıkmıştır. Yani temel eğitimin sonlarındaki çocukların inanç gelişimleri temel eğitimin başlarındaki çocuklara göre anlamlı derecede yüksektir. Daha önce belirtildiği gibi bu durum temel eğitimin sonlarında soyut düşünme becerisinin gelişmesi ve böylece inançla ilgili konuların daha iyi anlaşılmasından kaynaklanmaktadır.

Erkek ve kız çocukların inanç gelişimi puanlarının ortalamaları birbirine oldukça yakındır. Bu da temel eğitim çağındaki çocuklarda inanç gelişimi açısından cinsiyetin etkili bir faktör olmadığını göstermektedir.

25-40 yaş arası annelerin çocuklarının inanç gelişiminden aldıkları puanların ortalaması 4,78; yaşı kırkın üzerinde olan annelerin çocuklarının ise 4,68'dir. Yapılan t testi sonuçlarına göre aradaki fark anlamlıdır. Annesi yaşlı olan çocukların inanç gelişimi açısından, annesi genç olanlardan daha düşük puan almalarının, genç annelerin çocuklarıyla daha iyi ilgilenmelerinden kaynaklandığı söylenebilir.

Babanın yaşı ile inanç gelişimi arasında neredeyse hiç ilişki yoktur. Bu da babanın yaşlı olmasının çocuğun inanç gelişimine olumlu ya da olumsuz bir etki yapmadığını göstermektedir.

İzmir'de yaşayan çocukların inanç gelişimi puanlarının ortalamaları 4,64; Sakarya'da yaşayan çocukların ortalamaları 4,94'tür. t testi ile yapılan analizde Sakarya-İzmir arasındaki fark anlamlı çıkmıştır. Bu durum Sakarya ve İzmir ilinde yaptığımız gözlemlerle de örtüşmektedir. Sakarya'da günlük hayatta dinin etkisi açıkça görülmektedir. Örneğin Müslümanların toplu olarak kıldığı cuma namazı ve teravih namazı gibi ibadetlerin yapıldığı saatlerde şehirdeki hareket azalmakta, iftar saatinde ise caddeler oldukça tenhalaşmaktadır. Bu durum insanların, ibadetlerini yapsınlar ya da yapmasınlar, günlük hayatlarında dinin etkili olduğunu göstermektedir. Sakarya'da kültürün üzerinde dinin etkisi oldukça fazla olduğu için çocuklar çevreden de dinle ilgili pek çok şey öğrenmektedirler.

Yaşanılan yerleşim yeri ile çocuğun inanç gelişimi arasındaki ilişkiye bakıldığında köyde yaşayanların inanç gelişiminden aldıkları puanların ortalamaları 4,58; ilçede yaşayanların 4,82; ilde yaşayanların 4,97'dir. Tek yönlü varyans analizine göre aradaki fark anlamlıdır. Farkın hangi yerleşim birimlerinde olduğunu görebilmek amacıyla Tukey HSD testi uygulanmıştır. Testten elde edilen verilere göre yerleşim yeri büyüdükçe çocukların inanç gelişiminden aldıkları puanların ortalamaları da artmaktadır. Yerleşim yerinin büyük olması çocukların yaşantı zenginliğini artırmaktadır. Bu da çocukların bilgilerini artırdığı gibi düşünce gücüne de olumlu etki yapmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta bu yaşlarda inanç gelişiminin yerleşim yeri ve düşünce gelişiminden olumlu etkilenmesinin ilerleyen yaşlarda devam etmeyebileceğidir. Zira temel eğitimin sonlarındaki çocuklar henüz soyut düşünmeye yavaş yavaş adım atmakta, ergenliğin her şeyi sorgulayan soyut düşünce seviyesine ulaşmamaktadır. Bu nedenle soyut düşüncenin iyice gelişmesi ile

ergenler inanç konularını da sorgulamaya başlamakta ve inanç ortalamaları temel eğitim çağındakilere göre düşebilmektedir. Bu çalışmanın, evren olarak belirlenen 6-12 yaş grubu çocuklarla sınırlı olduğu unutulmamalıdır.

Çocuğun kardeş sayısı ile inanç gelişimi arasındaki ilişki incelendiğinde inanç gelişiminden alınan puanların ortalamalarının birbirine oldukça yakın olduğu görülmektedir. Yapılan analizlerde aradaki fark anlamlı çıkmamıştır.

Yapılan analizlere göre çocuğun kaçıncı kardeş olduğu ile inanç gelişimi arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır.

Çalışmanın verilerine göre annenin eğitim seviyesi ile çocuğun inanç gelişimi arasındaki ilişki anlamlılık seviyesinde değildir.

Okuryazar olmayan babaların çocukları inanç gelişiminde en düşük ortalamayı almakla birlikte aradaki fark anlamlı değildir. Bu da babanın eğitim seviyesinin çocuğun inanç gelişimine etkisinin sınırlı olduğunu göstermektedir.

Dede veya büyükanne ile birlikte yaşamayan çocuğun inanç gelişimine etkisiyle ilgili sonuçlara göre büyüklerle aynı evde yaşayan çocukların inanç gelişiminden aldıkları puanların ortalamaları 4,79; diğerlerinin 4,75'tir. Büyükleriyle birlikte yaşayanların ortalamaları biraz daha yüksek olmakla birlikte fark çok azdır ve anlamlılık seviyesinde çıkmamıştır. Buna göre büyüklerin çocuğun inanç gelişimine önemli bir etkisinin olmadığı söylenebilir.

Yapılan analizlere göre dinî bilgiyi en çok dede ve nineden alanların ortalamaları en yüksektir. Ardından anne ve imam gelmektedir. Onları ise baba ve son olarak da öğretmen takip etmektedir. En çok dinî bilgiyi dede-nine, anne ve imamdan alanlar ile öğretmenden alanların ortalamaları arasındaki fark anlamlıdır. Bütün çocuklar yaklaşık olarak öğretmenden aynı seviyede bilgi almaktadır. Öğretmenden alanların en düşük çıkması diğerlerinin öğretmenin yanında diğer kişilerden de daha fazla bilgi almalarıyla alakalıdır.

Annenin dinî ve ahlaki eğitim vermesi arttıkça çocukların inanç gelişiminden aldıkları puanların ortalamaları da artmaktadır ve aradaki ilişki anlamlılık seviyesindedir. Annenin dinî ve ahlaki eğitim vermesinin çocuğun dinî gelişiminde doğrudan etkili olduğu ve anne ne kadar dinî ve ahlaki eğitim verirse çocuğun gelişiminin o kadar arttığı anlaşılmaktadır.

Yapılan analizlere göre babanın dinî ve ahlaki eğitim vermesi arttıkça çocuğun inanç gelişim düzeyi de artmaktadır. Bu sonuçlar anne ile benzerdir. Buna göre çocuğun inanç gelişiminde anne ve babanın dinî ve ahlaki eğitim vermelerinin önemli bir etken olduğu anlaşılmaktadır.

Araştırmadan elde edilen diğer bir sonuç ise babaların çocuğuna dinî ve ahlaki gelişimi verme ortalamalarının annelerinki kadar yüksek olmadığıdır. Bu, annelerin evde daha uzun süre geçirmelerinden ve çocuklarıyla, babalardan daha fazla ilgilenmelerinden kaynaklanmaktadır. Elde edilen sonuçlardan açıkça anlaşılmaktadır ki, anne ve babanın dinî ve ahlaki eğitim vermesi ile çocuğun dinî gelişimi arasında tamamen olumlu bir ilişki vardır. Anne ve baba çocuğuna ne kadar dinî ve ahlaki eğitim vermeye gayret gösterirse çocuğun dinî gelişimi de o kadar iyi olmaktadır (bkz. Tablo-2). Bu sonuçlar anne ve babanın çocuğun dinî ve ahlaki gelişiminde ne kadar etkili olduğunu göstermektedir (ayrıntılı bilgi için bkz. Abanoz, 2008).

Tablo-2:

Çocukların inanç gelişimine ilişkin tüm değişkenler

Değişkenler	p	Anlamli fark	Yüksek grup	Düşük grup
Yaş	,007	Var	11-12 yaş	6-10 yaş
Cinsiyet	,457	Yok	-	-
Anne yaşı	,046	Var	25-40 yaş	40 üstü
Baba yaşı	,827	Yok	-	-
Yerleşim yeri	,001	Var	İl	Köy
Şehir	,001	Var	Sakarya	İzmir
Kardeş sayısı	,617	Yok	-	-
Kardeş sırası	,938	Yok	-	-
Anne eğitimi	,283	Yok	-	-
Baba eğitimi	,188	Yok	-	-
Büyük anne-ba- bayla yaşama	,458	Yok	-	-
Dinî bilgi veren	,018	Var	Dede-nine	Öğretmen
Annenin dinî bilgi vermesi	,001	Var	Pozitif ilişki var	
Babanın dinî bilgi vermesi	,001	Var	Pozitif ilişki var	

c.b. Çocukların İbadet Gelişimlerine İlişkin Bulgular

6-10 yaş arası çocukların ibadet gelişiminden aldıkları puanların ortalamaları 4,67; 11-12 yaş grubu çocukların aldıkları puanların ortalamaları 4,73 çıkmıştır. Yapılan analiz sonucunda aradaki fark anlamlı çıkmamıştır. Bu da göstermektedir ki ibadet gelişimi açısından temel eğitim çağının sonundaki çocuklarla temel eğitim çağının başlarındaki çocuklar

arasında önemli bir fark yoktur.

Erkek ve kızların ibadet gelişimi ortalamaları birbirine oldukça yakındır. Bu verilere göre ibadet gelişimi açısından cinsiyetin etkili bir faktör olmadığı söylenebilir.

Annenin yaşıyla çocuğun inanç gelişimi arasındaki ilişki aynı şekilde annenin yaşıyla çocuğun ibadet gelişimi arasında da vardır. t testi sonucuna göre aradaki fark anlamlıdır. Annenin yaşı arttıkça çocuğun gelişimi bundan olumsuz etkilenmektedir. Aradaki farkın anlamlı çıkması, çocukla anne arasındaki yaş farkının çocuğun ibadet ve inanç gelişimine olumsuz etkisi olduğunu göstermektedir.

Babanın yaşının çocuğun ibadet gelişimine etkisi anlamlılık düzeyinde değildir. Başka bir ifadeyle babanın yaşı çocuğun ibadet gelişiminde etkili bir faktör değildir. Annenin yaşıyla çocuğun ibadet gelişimi arasında daha belirgin bir ilişki varken baba ile çocuk arasında bu kadar yoğun bir ilişki yoktur. Çocukların daha çok anneleriyle vakit geçirmeleri sebebiyle, annelerinden daha fazla etkilenmeleri normaldir.

İzmir'de yaşayan çocukların ibadet gelişimi puanlarının ortalamaları 4,59; Sakarya'da yaşayanların 4,90'dır. Aradaki fark oldukça anlamlıdır. İnanç gelişiminde belirttiğimiz gibi Sakarya'da dinin günlük hayatta etkisinin fazla hissedilmesi çocukların ibadet gelişim ortalamalarının yükselmesini sağlamıştır.

Yapılan analizlerde köyde yaşayan çocukların ibadet gelişimi puanlarının ortalamaları 4,54; ilçede yaşayanların 4,76; ilde yaşayanların 4,93'tür. Aradaki fark anlamlı çıkmıştır. Yerleşim yeri büyüdükçe çocuğun ibadet gelişiminden aldıkları puanlar da yükselmiştir. Temel eğitim çağındaki çocuklar henüz ibadet yapma zorunluluğu olmadığından bu puanlar çocukların ibadet yapma isteklerini ve ibadetleri bilme düzeylerini göstermektedir. Buna göre yerleşim yeri büyüdükçe çocuklar, ibadetler hakkında daha olumlu bir tutum sergilemektedir.

Analizlere bakıldığında kardeş sayısına göre inanç gelişiminden alınan puanların ortalamalarının birbirine oldukça yakın olduğu görülmektedir. Buna göre kardeş sayısının ibadet gelişiminde etkili bir faktör olmadığı söylenebilir. Ayrıca kaçınıcı kardeş olduğunun da ibadet gelişimine önemli bir etkisinin olmadığı anlaşılmaktadır.

Yapılan istatistik sonuçlarına göre annelerin eğitim seviyeleri ile çocukların ibadet gelişimleri arasındaki ilişki şu şekildedir: Okuryazar olmayan annelerin çocuklarının puanları 4,72; ilkokul mezunu olanların

4,70; ortaokul mezunu olanların 4,78; lise mezunu olanların 4,76; yüksek okul mezunu olanların 4,57'dir. Aradaki farkın oldukça düşük olması sebebiyle yapılan analizlerde aradaki fark anlamlı çıkmamıştır. Buna göre annenin eğitim seviyesinin çocuğun ibadet gelişiminde belirgin bir etkisinin olmadığı söylenebilir.

Analiz sonuçlarına göre babanın eğitim seviyesi ile çocuğun ibadet gelişimi arasında anlamlı bir fark vardır. Babanın okuma yazma bilmesiyle diğer tüm eğitim seviyeleri arasında anlamlı bir fark vardır. Okuma yazma bilmeyen babaların çocukları ibadet gelişimi açısından en düşük ortalamalara sahiptir. Annenin eğitim seviyesinin bu kadar etkilememesine rağmen babanın bu kadar etkilemesi, babanın eğitim seviyesi düşüktüğü annenin de eğitim seviyesinin düşmesiyle açıklanabilir. Dolayısıyla hem anne hem de baba okuryazar olmadığına çocuğun dinî bilgi alma ve ibadetleri öğrenme ihtimali iyice azalmaktadır.

Evde dede ve büyükannesi ile birlikte yaşayan çocukların ibadet gelişiminden aldıkları ortalamalar 4,77; olmayanların 4,70 çıkmıştır. Buna göre dede ve büyükannenin, anne ve babaya ilave olarak çocuğun ibadet gelişimine olumlu etki yaptığı söylenebilir. Ancak bu etki anlamlılık seviyesinde değildir.

Analizlere göre dinî bilgiyi dede ve ninesinden alanların ortalamaları en yüksek çıkmıştır. Bunun sebebi olarak dede ve nineden bilgi alan çocukların anne ve babalarına ilaveten dede ve nineden aldığı bu nedenle en yüksek çıktığı söylenebilir. İkinci sırada anne çıkmıştır. Çünkü çocukla en uzun süre vakit geçiren ve onun ibadet gelişimine en fazla etki yapan kişi annedir. Dolayısıyla en çok anneden eğitim alan çocukların ortalamaları yüksektir. En düşük ortalamalar dinî bilgiyi en çok öğretmenden alan çocuklara aittir. Bu durumun sebebi, -öğretmenin her çocuğa aynı miktarda bilgi verdiği düşünülürken- en çok bilgiyi öğretmenden alan çocukların diğer kişilerden yeterince bilgi almamaları olabilir. Bu sonuçlar çocuğun ibadet gelişiminde en çok evde tecrübeli bir büyüğün ve annenin önemli olduğunu, öğretmenin tek başına bu konuda yeterli olamadığını göstermektedir.

Annenin dinî ve ahlaki eğitim vermesi arttıkça çocuğun ibadet gelişiminden aldığı ortalama da bariz bir şekilde yükselmektedir ve aradaki fark anlamlıdır. Yani annenin dinî ve ahlaki eğitim vermesi ile çocuğun ibadet gelişimi arasında pozitif bir ilişki vardır.

Yapılan çalışmaya göre babanın dinî ve ahlaki eğitim verme ortalamaları yükseldikçe çocukların ibadet gelişimi ortalamaları da yüksel-

mektedir ve aradaki ilişki anlamlılık seviyesindedir (bkz. Tablo-3; ayrıntılı bilgi için bkz. Abanoz, 2008).

Tablo-3:
Çocukların ibadet gelişimine ilişkin tüm değişkenler

Değişkenler	p	Anlamlı fark	Yüksek grup	Düşük grup
Yaş	,106	Yok	-	-
Cinsiyet	,231	Yok	-	-
Anne yaşı	,049	Var	25-40 yaş	40 üstü
Baba yaşı	,810	Yok	-	-
Yerleşim yeri	,001	Var	İl	Köy
Şehir	,001	Var	Sakarya	İzmir
Kardeş sayısı	,610	Yok	-	-
Kardeş sırası	,616	Yok	-	-
Anne eğitimi	,261	Yok	-	-
Baba eğitimi	,011	Var	Lise	Okuryazar değil
Büyük anne-ba- bayla yaşama	,129	Yok	-	-
Dini bilgi veren	,003	Var	Dede-nine	Öğretmen
Annenin dini bilgi vermesi	,001	Var	Pozitif ilişki var	
Babanın dini bilgi vermesi	,001	Var	Pozitif ilişki var	

c.c. Çocukların Ahlaki Gelişimlerine İlişkin Bulgular

Analizlere göre 6-10 yaş grubu çocukların ortalamaları 4,71; 11-12 yaş grubu çocukların ortalamaları 4,73'tür. Aradaki fark oldukça azdır ve anlamlılık seviyesine ulaşmamıştır. Buna göre yaş arttıkça çocuğun soyut düşünme ve bilişsel gelişimine bağlı olarak inanç gelişiminin arttığı ancak bu dönemdeki çocukların ibadet ve ahlak gelişimlerinde yaşın önemli bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Elde edilen verilere göre çocuğun cinsiyeti ahlaki gelişim puanlarının ortalamalarında anlamlı bir farklılığa sebep olmamaktadır. Yani temel eğitim çağında cinsiyet, ahlaki gelişimde ayırıcı bir etken değildir. Bu durum ibadet ve inanç gelişimi sonuçlarıyla da uyum içindedir.

Annenin yaşının çocuğun ibadet ve inanç gelişimine etkisi olduğu daha önce dile getirilmiştir. Buna göre genç annelerin çocuklarının ibadet ve inanç gelişiminden aldıkları ortalamalar diğerlerine göre daha yüksekti. Analizlere göre ahlaki gelişimde 25-40 yaş arasında olan annelerin çocuklarının ortalamaları 4,74; yaşı 40'ın üzeri olanların ise 4,66'dır. Annesi genç olan çocukların ortalamaları daha yüksek olmakla birlikte aradaki fark anlamlılık seviyesinde çıkmamıştır. Buna göre, çocuğun inanç ve ibadet gelişimiyle karşılaştırdığımızda sonuçlar benzerlik göstermekte

fakat fark azalmaktadır.

Önceki sayfalarda babanın yaşının çocuğun inanç ve ibadet gelişiminde etkisinin olmadığı tespit edilmişti. Yapılan analizlere göre inanç ve ibadet gelişiminde olduğu gibi çocuğun ahlaki gelişiminde de etkili olmadığı ortaya çıkmıştır. Bu sonuçlara göre annenin yaşının fazla olmasının çocuğa belirgin bir şekilde olumsuz etkisi olmakta babada ise böyle bu durum söz konusu olmamaktadır.

Sakarya'da yaşayan çocukların ahlaki gelişim ortalamaları 4,89; İzmir'de yaşayanların 4,62'dir. t testi sonuçlarına göre aradaki fark anlamlıdır. Çocuğun ahlaki gelişiminin Sakarya'da yüksek çıkması, hem bu şehrin kültüründe dinin daha etkin bir yere sahip olmasından hem de Sakarya'da yaşayan anne-babaların dinî ve ahlaki konularda çocuklarına daha çok eğitim vermelerinden kaynaklanmaktadır.

Yapılan analizlerde yaşanan yerleşim yeri ile çocuğun ahlaki gelişimi arasındaki puanların ortalamalarının birbirlerinden oldukça farklı olduğu, yerleşim yeri büyüdükçe ahlaki gelişimden alınan ortalamaların da yükseldiği ve aradaki farkın anlamlılık seviyesinde olduğu görülmektedir. Ahlaki gelişimin zihinsel gelişimle alakalı olduğu daha önce ifade edilmişti. Dolayısıyla yerleşim yeri büyüdükçe çocuğun yaşantı zenginliği ve zihinsel gelişiminin artmasına paralel olarak ahlaki gelişiminin de arttığı söylenebilir.

İnanç ve ibadet gelişiminde olduğu gibi ahlaki gelişimde de çocuğun kardeş sayısının artmasının az da olsa olumlu etkisinin olduğu ancak bunun anlamlılık seviyesinde olmadığı analizlerden anlaşılmaktadır. Aynı şekilde çocuğun doğum sırasının da inanç ve ibadet gelişiminde olduğu gibi ahlaki gelişiminde de etkisinin olmadığı yapılan analizlerde görülmüştür.

Annenin eğitim seviyesi ile çocuğun ahlaki gelişimi arasındaki ilişkiyi gösteren ortalamalar birbirine oldukça yakındır. Dolayısıyla aradaki fark anlamlılık seviyesinde değildir.

Yapılan analizlere göre ahlaki gelişim ortalamaları en düşük olan çocuklar okuryazar olmayan babaların çocuklarıdır. Bunun en önemli sebebi okuryazar olmayan babaların eşlerinin de genellikle okuryazar olmamasıdır. Sadece annenin okuma yazma bilmediği ailelerde, babanın eğitilmiş olması çocuğun en azından bir kaynaktan daha iyi eğitim almasını mümkün kılmaktadır. İbadet gelişiminde okuryazar olmayan babaların çocuklarının ortalamaları anlamlı oranda daha düşük olmasına rağmen ahlakta farkın anlamlı çıkmaması, babanın okuma yazma bilmesi de çocuğuna temel bir ahlaki eğitim verebileceğini göstermektedir.

Evde kalan herkes az ya da çok çocuğun gelişimine bir etki yapar. Bu etki anne-babayı desteklerse olumlu; anne-babaya muhalefet ederse olumsuz olur. Dedesi ve büyükannesiyle birlikte yaşayan çocukların ortalamaları, diğerlerinden biraz yüksektir. Bu durum inanç ve ibadet gelişiminden elde edilen verilerle uyum içindedir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi dede ve büyükanne genellikle olumlu etki yapmaktadır. Ancak inanç ve ibadet gelişiminde olduğu gibi ahlaki gelişimde de bu etki oldukça sınırlıdır.

Analizlere göre en yüksek ahlaki gelişim ortalaması en çok dinî bilgiyi annesinden alan çocuklara, en düşük ortalama öğretmenden alan çocuklara aittir. Bu durum çocuğun ahlaki gelişiminde en etkili olan kişinin anne olduğunu ve birinci sırada annenin olması gerektiğini, eğer anne en çok bilgi veren kişi değilse diğer kişilerin annenin yerine geçemeyeceğini göstermektedir. Analizlere göre annenin dinî ve ahlaki eğitim vermesi ne kadar fazla ise çocuğun ahlaki gelişimden aldığı puan ortalaması da o kadar yüksektir. Yani çocuğun ahlaki gelişimi ile annenin dinî ve ahlaki eğitim vermesi arasında doğru orantı vardır. Annenin dinî ve ahlaki eğitim vermesiyle çocuğun ahlaki gelişimi arasındaki ilişki ibadet ve inanç gelişimindeki ilişkiyle uyum içindedir. Baba ile ilgili analizlere bakıldığında babanın dinî ve ahlaki eğitim verme oranı arttıkça çocuğun ahlaki gelişiminin de yükseldiği görülmektedir. Ortalamaların arasındaki farkın yüksek olduğu ve anlamlılık seviyesinde olduğu görülmektedir. Bu veriler ibadet ve inanç gelişiminden elde edilen verilerle ve annenin verileriyle de paralellik arz etmektedir (bkz. Tablo-4; ayrıntılı bilgi için bkz. Abanoz, 2008).

Tablo-4:
Çocukların ahlak gelişimine ilişkin tüm değişkenler

Değişkenler	p	Anlamlı fark	Yüksek grup	Düşük grup
Yaş	,565	Yok	-	-
Cinsiyet	,494	Yok	-	-
Anne yaşı	,139	Yok	-	-
Baba yaşı	,706	Yok	-	-
Yerleşim yeri	,001	Var	İl	Köy
Şehir	,001	Var	Sakarya	İzmir
Kardeş sayısı	,839	Yok	-	-
Kardeş sırası	,671	Yok	-	-
Anne eğitimi	,307	Yok	-	-
Baba eğitimi	,399	Yok	-	-
Büyük anne-babayla yaşama	,219	Yok	-	-
Dinî bilgi veren	,401	Yok	-	-
Annenin dinî bilgi vermesi	,001	Var	Pozitif ilişki var	

Babanın dinî bilgi vermesi	,001	Var	Pozitif ilişki var
----------------------------	------	-----	--------------------

c.d. Anne-Babanın Çocuğuna Dinî ve Ahlaki Eğitim Verme Durumlarına İlişkin Bulgular

Daha önce Sakarya’da yaşayan çocukların inanç ve ibadet gelişimlerinin İzmir’de yaşayanlardan fazla olduğunu gördük. Bu durumun ortaya çıkmasında ailelerin ne kadar etkili olduğu başka bir deyişle Sakarya’daki ailelerin daha fazla dinî ve ahlaki eğitim verip vermediği bu başlık altında ele alınmıştır. İzmir’deki annelerin çocuklarına dinî ve ahlaki eğitim verme ortalamaları 4,39; Sakarya’dakilerin 4,84 çıkmıştır. Bu durum, Sakarya ve İzmir’de yaşayan çocukların ibadet ve inanç gelişimi puanlarının ortalaması arasındaki farkta annenin önemli bir etkisinin olduğunu göstermektedir. İzmir’de yaşayan babaların, çocuğuna dinî ve ahlaki eğitim vermesiyle ilgili sorulardan aldıkları puanların ortalamaları 4,34; Sakarya’dakilerin 4,78’dir. Bu sonuçlar annelerin ortalamalarıyla da örtüşmektedir. Yani Sakarya’da yaşayan anneler gibi babaların da çocuklarına dinî ve ahlaki eğitim verme oranı İzmir’dekilerden oldukça yüksektir.

Annenin eğitim seviyesi ile çocuğuna dinî ve ahlaki eğitim vermesi arasındaki ilişkiyle ilgili analizlerde en düşük ortalamalar okuryazar olmayan annelerde görüldü. Bu durum annelerin okuma yazma bilmemelerinin çocuklarına dinî eğitim vermelerini de olumsuz etkilediğini göstermektedir. Önceki konularda okuma yazma bilmeyen annelerin çocuklarının ibadet gelişimlerinin düşük olduğunu görmüştük. Dolayısıyla annenin okuma yazma bilmemesinin, çocuğuna yeterince dinî eğitim vermemesine, böylece çocuğun ibadet gelişiminin de olumsuz etkilenmesine sebep olduğu anlaşılmaktadır.

Yapılan analizlere göre okuryazar olmayan babaların, çocuklarına dinî ve ahlaki eğitim verme puanlarının ortalamaları 3,95; ilkökul mezunu olanların 4,47; ortaokul mezunu olanların 4,56; lise mezunu olanların 4,63 ve üniversite mezunu olanların ise 4,61’dir. Bu durum babanın eğitim seviyesi yükseldikçe dinî ve ahlaki eğitim vermesinde de artış olduğunu açıkça göstermektedir.

Analiz sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde anne-babanın yaş ve eğitim durumlarının çocuğun ahlaki gelişimlerine etkisinin daha az olduğu; ancak anne ve babanın dinî ve ahlaki eğitim vermesinin çocuğun gelişiminin her alanında çok etkili olduğu görülmektedir. Buradan, temel eğitim çağındaki çocuğun dinî ve ahlaki gelişiminde anne ba-

banın çok etkili olduğu, okul, çevre ve diğer yetişkinlerin de etkisi olmakla birlikte hâlâ en etkili faktörün anne ve baba olduğu sonucu çıkmaktadır (ayrıntılı bilgi için bkz. Abanoz, 2008).

S o n u ç

Bu çalışmada çocukların kişisel özellikleri, yerleşim yeri ve ailelerinin, dinî ve ahlaki gelişimlerine etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Cinsiyete göre, çocukların inanç, ibadet ve ahlak gelişimi ortalamaları birbirlerine oldukça yakındır.

Çocuklarının yaşları ile gelişimleri arasındaki ilişkiye bakıldığında yaşın olumlu etkisinin olduğu görülmüştür. 11-12 yaş grubu çocukların inanç gelişimi ortalamaları, 6-10 yaş grubu çocuklara göre anlamlı derecede yüksek çıkmış, ibadet ve ahlak gelişiminde ise yüksek çıkmakla birlikte fark anlamlılık seviyesinde çıkmamıştır. İslamiyet'e göre eğitim çağındaki çocukların ibadet yapmak zorunda olmamaları ve ahlak gelişiminde yaş farkına dikkat edilmeden benzer öğütlerle karşılaşmaları ibadet ve ahlak gelişimi ortalamalarının birbirine yaklaşmasına ve aradaki farkın anlamlılık seviyesinde çıkmamasına sebep olmuş olabilir.

Annenin ve babanın genç olmasının, çocuğun inanç, ibadet ve ahlak gelişimine olumlu etkisi olduğu, ancak aradaki farkın sadece inanç gelişiminde anlamlılık seviyesinde olduğu ortaya çıkmıştır.

Yaşanılan yerleşim yerinin büyüklüğünün çocuğun inanç, ibadet ve ahlak gelişimine olumlu etkisinin olduğu yerleşim yeri büyüdükçe çocuğun inanç, ibadet ve ahlak gelişiminin anlamlı ölçüde arttığı görülmektedir. Bu yaşlardaki çocuklar öğrenmeye oldukça açık ve çevrelerinden duyduklarını kabul etmeye hazırdırlar. Bu nedenle dinî ve ahlaki konularda da çocuklar, çevrelerinden ne kadar bilgi alırlarsa dinî ve ahlaki gelişimleri de o oranda artmıştır.

Kardeşi olmayan çocukların ortalamaları her ne kadar diğerlerinden bir miktar düşük olsa da kardeş sayısının ve kaçınıcı çocuk olduğunun çocuğun inanç, ibadet ve ahlak gelişiminde belirgin bir etkisinin olmadığı görülmektedir.

Anne ve babanın eğitim seviyesinin çocuğun inanç, ibadet ve ahlak gelişimi ile ilişkisine bakıldığında okuryazar olmayan ebeveynlerin çocuklarının gelişimlerinin daha düşük olduğu ancak sadece ibadet gelişiminde okuryazar olmayan baba ile diğer eğitim seviyelerindeki babalar arasındaki farkın anlamlılık seviyesine ulaştığı tespit edilmiştir.

Anne ve babanın çocuğuna dinî ve ahlaki eğitim vermesinin çocuğun inanç, ibadet ve ahlak gelişimine olumlu etkisi olduğu ve bunun

her aşamada anlamlılık seviyesine ulaştığı tespit edilmiştir. Buna göre çocuğun gelişimi üzerinde en önemli etkiye anne ve babanın sahip olduğu, özellikle de anne ve babanın verdiği eğitimin çocuğun gelişiminde diğer faktörlerden daha etkili olduğu görülmektedir.

Bu çalışma, temel eğitim çağındaki çocuğun -aile dışındaki kişilerin etkilerinin giderek artmasına rağmen- dinî ve ahlaki gelişiminde hâlâ en önemli faktörün anne-baba olduğunu, çevreden ne kadar bilgi alırsa alsın anne ve babanın yerini hiç kimsenin tutmayacağını göstermektedir. Bu çalışmadan elde edilen veriler sadece çocuklarına iyi bir dinî ve ahlaki eğitim vermek isteyen anne ve babalara değil, aynı zamanda öğrencilerini iyi bir şekilde yetiştirmek isteyen din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenlerine ve öğretimin yanında eğitim ve terbiyeyi de önemseyen tüm eğitimcilere kaynak niteliği taşımaktadır.

Kaynaklar

Abanoz, S. (2008). *6-12 yaş arası çocukların dini ve ahlaki gelişimlerinde anne ve babaların rolü (İzmir ve Sakarya örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akbaş, B. ve ark. (2004). *Gelişim ve öğrenme psikolojisi*. (içinde). *Öğretmen adayları için KPSS*. İstanbul: Güvender Yayınları.

Allport, G. W. (1950). *The Individual and his religion*. New York: The Macmillan Company.

Altuntaş, H. & Şahin, M. (2011). *Kur'an-ı Kerim mealî*. (12. Baskı). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Ay, M. E. (2000). *Çocuklarımıza Allah'ı nasıl anlatalım*. (11. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.

Ay, M. E. (2005). *Din eğitiminde mükâfat ve ceza*. (3. Baskı). İstanbul: Düşünce Kitabevi.

Aydın, B. (2004). *Gelişimin doğası*. (içinde). *Gelişim ve öğrenme psikolojisi* (ss. 27-50). Ed. B. Yeşilyaprak. (6. Baskı). Ankara: Pegem Yayıncılık.

Aydın, M. Z. (2007). *Ailede çocuğun ahlak eğitimi*. (8. Baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Bacanlı, H. (2001). *Gelişim ve öğrenme*. (4. Baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Başaran, İ. E. (1998). *Eğitim psikolojisi*. (16. Baskı). İstanbul: Akçağ Kitabevi.

Buhari, M. b. İ. (t.y.). *es-Sahib*. İstanbul: el-Mektebet'ül-İslamiyye.

Can, G. (2004). Kişilik gelişimi. (içinde). *Gelişim ve öğrenme psikolojisi*. (ss. 109-140). Ed. Binnur Yeşilyaprak. (6. Baskı). Ankara: PegemA Yayıncılık.

Doğan, R. & Tosun, C. (2003). *İlköğretim 4. ve 5. sınıflar için din kültürü ve ahlak bilgisi öğretimi*. (2. Baskı). Ankara: Pegem A Yayıncılık.

Eraydın, S. (1990). *Tasavvuf ve tarikatler*. İstanbul: Marifet Yayınları.

Erikson, E. H. (1993). *Young man Luther: A Study in psychoanalysis and history*. (17. Baskı). New York: Norton Company.

Freud, S. (1984). *Totem ve tabu*. (Çev. K. Sahir Sel). İstanbul: Sosyal Yayınları.

Freud, S. (1990). *Art and literature*. New York: Penguin Books.

Freud, S. (1999). *Sanat ve edebiyat*. (Çev. E. Kapkın & A. T. Kapkın). İstanbul: Payel Yayınları.

Fromm, E. (1991). *Sahip olmak ya da olmak*. (Çev. A. Arıtan). (3. Baskı). İstanbul: Arıtan Yayınları.

Fromm, E. (1993). *Psikanaliz ve din*. (Çev. A. Arıtan). (3. Baskı). İstanbul: Arıtan Yayınları.

Gardiner, H. W. & Mary, J. G. (1995). *Çocuk ve ergen gelişimi*. (Çev. B. Onur). Ankara: İmge Kitabevi.

Gazali, İ. (2001). *Ey oğul "Eyyübe'l-veled"*. (Çev. M. Ş. Eygi). İstanbul: Bedir Yayınları.

Glock, C. Y. & Stark, R. (1971). Dimensions of religious commitment. (içinde) *Sociology of Religion*. (ss. 253-261). Ed. R. Robertson. Victoria: Penguin Books.

Gül, E. (2005). *Çocuk eğitiminde anne-babanın sorumlulukları*. İstanbul: Çıra Yayınları.

Harms, E. (1944). *The Development of religious experience in children*. *American Journal of Sociology*. 50 (2), 112-122.

Hayta, A. (2006). Anneden Allah'a: Bağlanma teorisi ve İslam'da Allah tasavvuru. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 4 (12), 29-63.

Hökekleli, H. (1998a). *Din psikolojisi*. (3. Baskı). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Hökekleli, H. (1998b). Çocukta ahlak gelişimi ve eğitimi. (içinde). *Çocuk gelişimi ve eğitimi*. (ss. 185-216). Ed. H. Ayhan. İstanbul: Ensar Neşriyat.

İnanç, B. Y. ve ark. (2005). *Gelişim psikolojisi çocuk ve ergen gelişimi*. (2. Baskı). Adana: Nobel Kitabevi.

Jung, C. G. (1982). *Analitik psikolojinin temel ilkeleri*. (Çev. K. Şipal). İstanbul: Bozak Yayınları.

Jung, C. G. (2002). *Anılar, düşler düşünceler*. (Çev. İ. Kantemir). (2. Baskı). İstanbul: Can Yayınları.

Karaca, F. (2007). *Dini gelişim teorileri*. İstanbul: Dem Yayınları.

Kaya, M. (1998). *Din eğitimi ve iletişim ve dini tutum*. Samsun: Etüt Yayınları.

Kayıklık, H. (2000). *Dini yaşayış biçimleri: Psikolojik temelleri açısından bir değerlendirme*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kirkpatrick, L. A. (1992). An attachment-theory approach to the psychology of religion. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 2 (1), 3-28.

Köse, A. (2000). *Freud ve din*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Kula, M. N. (2001). *Kimlik ve din*. (3. Baskı). İstanbul: Ayışığı Kitapları.

Külahoğlu, Ş. (2004). Gelişim ve öğrenme psikolojisine giriş. (içinde). *Gelişim ve öğrenme psikolojisi*. (ss. 1-26). Ed. B. Yeşilyaprak. (6. Baskı). Ankara: PegemA Yayıncılık.

Meadow, M. J. & Kahoe, R. D. (1984). *Psychology of religion*. New York: Harpercollins College Publishers.

Müslim, en-N. (t.y.). *es-Sahih*. tah. M. F. Abdülbaki. İstanbul: el-Mektebet'ül-İslamiyye.

Özeri, Z. N. (1998). Anne tutumlarının çocuğun ahlak ve adalet gelişimine etkisi. (içinde). *Çocuk gelişimi ve eğitimi*. (ss. 217-238). Ed. H. Ayhan. İstanbul: Ensar Neşriyat.

Özeri, Z. N. (2004). *Okul öncesi din ve ahlak eğitimi*. İstanbul: Dem Yayıncılık.

Özyılmaz, Ö. (2003). *Çocukluk ve gençlik çağında İslami eğitim ve psikolojik temelleri*. İstanbul: Pınar Yayınları.

Paloutzian, R. F. (1996). *Invitation to the psychology of religion*. London: Allyn and Bacon.

Sağlam, İ. (2003). *Çocuk ve ibadet*. İstanbul: Düşünce Kitabevi.

Selçuk, Z. (2005). *Gelişim ve öğrenme eğitimi psikolojisi*. (9. Baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Tweedie, I. (1997). Manevi sufi eğitimi sonsuzluğa açılan bireyleşme sürecidir. (içinde). *Jung psikolojisi ve tasavvuf*. (ss. 95-109). Ed. J. M. Spiegelman & V. İ. Han & T. Fernandez. (Çev. K. Yazıcı & R. Kutlu). (2. Baskı). İstanbul: İnsan Yayınları.

Uysal, V. (1995). İslami Dindarlık Ölçeği üzerine bir pilot çalışma. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 8 (3-4), 263-271.

- Ülken, H. Z. (1946). *Tasavvuf psikolojisi*. İstanbul: Kenan Matbaası.
- Yavuz, K. (1987). *Psikanalizde ilk dinî gelişmelerin değeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.
- Yavuzer, H. (2005). *Çocuk psikolojisi*. (28. Baskı). İstanbul: Remzi Yayınları.
- Yıldız, M. (2006). *Ölüm kaygısı ve dindarlık*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 1 • Haziran 2020 • 149-179
Issue: 1 • June 2020 • 149-179

Cinayet Suçu İşleyen Kadın Hükümlülerde Din Algısı: Ankara Kadın Kapalı Ceza İnfaz Kurumu Örneği

Perception of Religion in Women Prisoners who Committed
Murder: Example of Ankara Women's Prison

Belgizar Özbek

Doktora Öğrencisi
Ankara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: ozbekbelgizar@gmail.com
Orcid: 0000-0002-6269-1834
Ankara / Türkiye

PhD Student
Ankara University
Institute of Social Sciences
E-mail: ozbekbelgizar@gmail.com
Orcid: 0000-0002-6269-1834
Ankara / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type	Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received	24 Nisan 2020 • 24 April 2020
Kabul Tarihi • Accepted	10 Haziran 2020 • 10 June 2020

* Bu makale, yazarın *Cinayet işleyen kadınlarda din algısı: Ankara Kadın Kapalı Cezaevi örneği* başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Ö z e t

İnanç, soyut bir kavramdır. Birey bu kavramı, kendi kültürü, sosyal hayatı ve psikolojik yapısı ile harmanlayarak kendi dünyasına alır. Bu çalışma, öldürme suçu işleyen bireyin manevi değerler çerçevesinde oluşturduğu din algısını konu etmektedir. Bireyin din algısının, çocukluğundan itibaren yetişkinlik dönemine kadar hangi temeller üzerine inşa edildiği, din algısı ve suç ilişkisinin anlaşılmasında büyük bir öneme sahiptir. Araştırma, adam öldürme suçundan hüküm giymiş olan 38 kadının katılımıyla nitel çalışma yöntemi kullanılarak yapılmıştır. Çalışma 2009 yılında Ankara Kadın Kapalı Ceza İnfaz Kurumu'ndaki adam öldürme suçundan hükümlü yetişkin kadınlarla sınırlıdır. Mülakat tekniğinde yarı yapılandırılmış sorularla bu hükümlülerin mensubu olduklarını ifade ettikleri dine, dini değerlere ve pratiklere yaklaşımı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Çalışmamıza katılan hükümlü kadınların kendini Müslüman ve dindar olarak tanımlamaları önemlidir. Araştırmamızda ortaya çıkarılmak istenen temel problem, İslam dininde büyük günahlar arasında kabul edilen “cinayet-öldürme” suçunu işleyen Müslüman kadınların, zihin dünyasında nasıl bir din algısı olduğu, bu algıyı oluşturan ve destekleyen temel noktaların neler olduğudur. İlk olarak kadın hükümlülerin demografik özellikleri belirlenmiştir. Daha sonra hükümlülerin çocukluk döneminden itibaren dini bilgi kaynakları ortaya çıkarılmak için sorular yöneltilmiş, dini kavramlara, dini ritüellere yaklaşımlarının anlaşılmasını sağlayacak sorularla derinlemesine mülakat yapılarak çalışma tamamlanmıştır. Katılımcıların ifadelerinde kişisel hayat öyküleri ve bireysel deneyimleri de onların suçla ilişkisi açısından önemle kaydedilmiştir. Mülakat soruları kadın hükümlülerin anlatım akışı bozulmadan sorulmuş, çalışma sonunda bulgular ortak temalara göre gruplandırılmış ve kuramsal-psikolojik yaklaşımlar çerçevesinde değerlendirilmiştir. Kadınlar tarafından işlenen cinayetlerin genellikle “hırpalanmış kadın sendromu” sonucu olduğu bulgularla ortaya çıkan sonuçlar arasındadır. Toplumumuzda eşe ve aileye itaatin bireyler üzerinde ne kadar etkili olduğu açıktır. Bu etki sonucunda anlaşmazlıkları çözemeyen ve gereken desteği bulamayan kadınlar kendilerine veya en yakınına zarar verecek bir hale gelmektedir. Bu durumun yaşanmasında dinin kadına verdiği önem ve problem çözmede gösterdiği metotlar konusunda kadın hükümlülerin doğru bir rehberlik almadığı ifadelerinden anlaşılmaktadır. Sonuç ve öneriler kısmında araştırmacının yaklaşık üç yıl boyunca ceza infaz kurumundaki gözlemlerine de yer verilerek değerlendirmeler yapılmıştır. Araştırma sonunda yapılan değerlendirme ve önerilerin kadınlar açısından özellikle öldürme suçunu önleyici tedbirler alınmasında katkı sağlaması umulmaktadır.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Din • Din algısı • Suç • Kadın suçluluğu

Abstract

Faith is an abstract concept. Individuals blend their personal values, their psychological make-up, social values and internalize them as faith. This study focuses on the perception of religion in the frame of spiritual values created by an individual who committed murder in his/her past. It is very important to understand what the basis of an individual's perception of religion was built on from childhood to adulthood in order to comprehend the relation between perception of religion, and crime. The research was conducted via qualitative method interviewing thirty-eight female prisoners convicted of murder. The study is limited to adult women who were at the Ankara Penitentiary for Women in 2009. Applying the semi-structured questions of the interview technique, our aim was to reveal the approach to the religion, religious values and practices that the prisoners embraced. It was important that the subjects who participated in our study defined themselves as religious. The main problem that was desired to be revealed in our research is how Muslim women, who committed the crime of "murder/killing" which is accepted to be of the grave sins in religion of Islam, perceive religion, and what are the main points that make up and support this perception. First, the female prisoners' demographic characteristics were determined, then questions were raised to reveal sources of religious information from their childhood, and in-depth interviews were completed with questions that would reveal their approach to religious concepts and religious rituals. Personal life stories and individual experiences were also recorded. The findings were grouped according to common themes, and evaluated in accordance with the theoretical-psychological approaches. The fact that murders committed by women are generally a result of "the battered woman syndrome" is among the findings. It is clear that the society implies that women should obey their spouses and families. As a result of this effect, women who cannot resolve disputes and cannot receive the necessary support become detrimental to themselves and/or those closest to them. It is understood from their statements that the women do not receive proper guidance regarding the importance given to them in religion, and the methods in problem solving. As a conclusion, evaluations were made based on the researcher's experience interacting with and observing the female convicts in prison over three years. It is hoped that the evaluations and suggestions will contribute to any measures in favor of women especially for preventing them from committing murder.

Keywords

Psychology of religion • Religion • Perception of religion
Crime • Criminality of women

Giriş

Herhangi bir dine mensup olmak, kişi tarafından bu dinin inanç esaslarının bilinmesi, kabul edilmesi ve bağlanması anlamına gelmektedir. Bu ise inançlarımızın hem bilişsel ve duygusal hem de iradi olduğunu göstermektedir. Dini inanç insanı tüm yönleriyle etkiler. Bireyin psikolojik yapısında (bilinç ve bilinçaltı), sosyal ilişkilerinde, hayata dair kendini konumlandırmasında ve olayları anlamlandırmasında dini inancın etkisi büyüktür. Sosyal sistem içinde var olan her dini inanç, değerler, pratikler sosyal-kültürel hayatımızla birebir ilişki içindedir (Tatlıoğlu, 2013: 894).

Bu ilişkiler ağı zaten karmaşık bir yapısı olan kişinin psikolojik dünyasında anlamlandırılmaya muhtaçtır. Din tam da bu bağlamda, psikolojik gerilimleri ve eğilimleri dengede tutan bir güven ilişkisi olarak önemli bir fonksiyonu yerine getirmektedir (Hökekleli, 2010: 168). Peck (2015), danışanlarına yaklaşımda onun inançlarını bilmenin önemine şu sözleriyle vurgu yapmaktadır: ‘Her insan -ne denli sınırlı, ilkel ya da gerçek dışı- olursa olsun bir dünya görüşüne, bir anlayışa sahip olduğuna göre her insanın bir dini var demektir. Bu gerçek son derece önemlidir. Bir terapistin hastasının nasıl bir dünya görüşüne sahip olduğunu öğrenmesi gerekir. Çünkü bir hastanın dünya görüşü aslında onun sorunlarının önemli bir bölümüdür ve hastanın tedavisi için bu görüşün önemi büyüktür. Peck (2015) meslektaşlarına “hastanız dinsiz olduğunu söylese de onun hangi dine mensup olduğunu bulun” şeklinde önemli bir tavsiyede bulunmuştur (Peck, 2015: 195).

Dini inanç ve pratikler, atalarından devraldığı normlar ve yaşadığı kültürel ve sosyal normlar arasında kalan ve her ikisine de uyum sağlama çabasında olan bireylere önemli katkılar sağlamaktadır (Armaner, 1980: 129).

İnsanı tanıma ve onunla ilgili problemleri çözümede bireyin inançlarının etkisi kabul edilen bir gerçekliktir. Araştırmamızda ortaya çıkarılmak istenen temel problem de İslam dininde büyük günahlar arasında kabul edilen öldürme suçunu işleyen Müslüman kadınların zihin dünyasında nasıl bir din algısı olduğu ve bu algıyı oluşturan, destekleyen temel noktaların neler olduğudur.

a. Kavramsal Çerçeve

a.a. *Din*: Allah’ın peygamber aracılığı ile gönderdiği ve her konuda insanları, akıl, irade ve istekleri doğrultusunda dünya ve ahirette hayırlı olan şeylere ulaştıracak bir sistemdir. İnananın tabiatüstü özelliklere sahip olarak kabul ettiği Yaratan ile kurduğu ruhsal ve manevi ilişkisidir.

Öte yandan din hem bireyi hem de toplumları etkileyen sosyo-kültürel bir kurumdur (Armaner, 1980: 75).

Dünyadaki varlığını, ölüm ve ölümden sonrasını anlamlandırmak için bireyin inanma ihtiyacı vardır. İnsan inanma ihtiyacını kutsal ve her şeye kadir olan bir güce teslim olarak gidermekte ve anlam arayışlarına cevap bulabilmektedir (Tarhan, 2009: 155). Bu cevap arayışları sonucunda tatmin olmak, insanın kendisini saygın ve varlığını anlamlı hissetmesi demektir. Kişinin, kendi varlığının değerini kavrayamaması, kendisi ile yabancılaşması aslında Yaratıcısı ile yabancılaşması anlamına gelmektedir (Özdoğan, 2007: 197). Semavi dinlerin sonuncusu olan İslam dini evrensel bir dindir ve insanın kendisiyle barışık, huzurlu bir hayat sürmesi için gereken tüm kuralları da evrensel bir ahlak sistemi olarak ortaya koymuştur. Onun “Sana yapılmasını istemediğin şeyi başkasına yapma” felsefesi tüm insanlığı kuşatıcı ve huzuru sağlayan ana düsturudur (Özdoğan, 2009: 115). Bu düşünce ile hareket eden bireyler kendi davranışlarını bir iç disiplin ile kontrol ederler. Kontrol edemedikleri durumlarda ise aşkın bir gücün kontrolünün varlığına olan inançları hayatlarını gerginlikten ve aşırı kaygıdan uzak tutar.

Kaplan (2011: 65) dinin insan üzerindeki olumlu etkisine vurgu yaparken şunları söylemektedir: “Dini inançlar, olayların tesadüfi olmayıp ilahi bir planın parçası olduğunu, olumsuz olayların olumlu bir yanında olabileceği ve her şeyin bir Yüce Tanrının kontrolünde gerçekleştiği şeklindeki öğretileriyle insanlara yaşadıkları olumsuz olaylarla başa çıkmada yardımcı olmakta, onlara kendi kontrolleri dışında olan olayların kontrol dâhilinde olduğu izlenimi vermekte ve rahatlatmaktadır. Bir başka ifadeyle, dini inanç sistemleri insan doğasında var olan varoluşsal kaygıları teskin eden, insanın anlam, ahenk, düzen ve en önemlisi adalet duygusuna hitap eden unsurlar içermektedir.”

Sosyal bir varlık olan insanın davranışlarını ve olaylara yaklaşımları elbette ki içinde yaşadığı kültürün ve kabul ettiği dinin değerlerinden bağımsız düşünülemez. İçinde doğup büyüdüğü kültür ve din, onun hayatını dünyaya gelişinden itibaren şekillendiren bir dinamizmdir. Bu dinamizm her bireyi farklı ölçüde etkilemektedir. Bu yüzden bireylerin hayatındaki din ve dindarlık kavramlarının yansımalarını genel ifadelerle açıklamak oldukça zordur (Yapıcı, 2007:101).

a.b. *Din Algısı*: Topçu'ya (2014: 138) göre algı; zihnin, duyumun nesnel unsurunu belirterek, onu meydana getirmiş olan şeye bağlama hareketidir ve dış dünya ancak algı ile tanımlanabilir. Dış dünya ile iletişimde olan şuurumuz, aldığı duyumları diğer bilgi ve duyumlarla örüntüleyerek

algı haline getirir ve onu tanımamızı sağlar. Kişinin çevresi ve olaylarla ilişkisinde kendi bilgisini de buna dâhil etmesi bize algılama sürecinin aslında insanın olayları yorumlama ve anlamlandırma süreci olduğunu göstermektedir (Golstein, 2019).

Kişinin algısını etkileyen en önemli faktör kültürel etmenlerdir. Birey inancını algımlarken kendi kültüründen etkilenmektedir. Aynı şekilde bireylerin dünyaya gelişlerinden itibaren onlara hayatı öğrenme ve uyum sağlamada rehberlik eden ailesi, onun din anlayışını şekillendirirken, dini nasıl algıladılar ve anlamlandırdıysa bireyin ilk öğrenme kaynakları olarak ona bu aktarımı yapacaklardır. Dini sabiteler zamanla aynı olsa da ona inanan bireylerin bu sabitelere yükledikleri anlamlar birbirinden farklı hale gelmektedir. Buradan hareketle dini algılarımızı ve davranışlarımızı etkileyen faktörler arasında aile, akran grupları, dini eğitim, cinsiyet, sosyal ve ekonomik faktörler, fiziksel ve psikolojik olgunlaşma, dini gelenekler ve yerleşim yerlerimiz olduğunu ifade etmek mümkündür (Cirhinlioğlu, 2010: 27-34).

Gestalt psikolojisine göre bir parçayı ait olduğu bütünden soyutlayıp incelemek hatalıdır. Çünkü bir bütün kendisini meydana getiren şeylerin toplamı değil, bu toplamın çok daha ötesinde bir şeydir (Cüceoğlu, 2006: 63-65). İnsanın iç dünyası, çevresi ve algılarını bu şekilde değerlendirmek gerekir. Ancak bu şekilde değerlendirildiğinde insana ve davranışlarına doğru bir yaklaşım sergilemek mümkün olabilir. Anne-baba sevgisinin direk etkileri olan değerli veya değersiz hissetme, hayata bu perspektiften bakma, insanı kendi iç disiplini yakalaması demektir ki bunu yetişkinlikte sağlamak oldukça zordur (Peck, 2003: 20). Bu disiplin ise toplum kurallarına, mensup olunan inancın kurallarına uymak ile orantılıdır. İnsanın gerçekte ihtiyaç duyduğu şey, stres ve gerilimden uzak bir hayat sürmek değil, uğruna çaba harcamaya değer bir hedef, anlamlı bir mücadele içinde hayatını devam ettirmektir (Frankl, 2006: 105). Anlamlı mücadele için anlık hazlara değil, anlamlı hedeflere yoğunlaşmak gereklidir.

Garafola (1977) genellikle suç işleyenlerin anlık haz ve mutluluklar, kısa duygusal tatminler peşinde olduğuna vurgu yaparak onların yarısını hesaplama yetisinin yeterince gelişmediğini belirtir (Garafola, 1977: 147' den akt. Peker, 1990: 17). Sadece bugüne odaklananlar için ahiret algısı elbette ki yönlendirici bir güç olmaktan uzaktır.

a.c. *Suç ve Kadın Suçluluğu*: Suç; genel anlamıyla toplumdaki hukuki, dini, ahlaki kuralları bozmak ve tersine hareket etmek anlamına gelmektedir (İçli, 2007: 21-26). Suç kavram olarak evrensel olmasına rağmen hangi davranışın suç sayıldığı veya sayılmadığı toplumlara ve zamana

göre değişiklikler gösterebilir. Çalışmamızda Semavi dinler, özellikle de İslam dininde suç sayılan ve suç olma özelliği, zamana veya toplumlara göre değişmeyen öldürme suçu (Kur'an-ı Kerim, Nisa Suresi / 92-93) konu edilecektir. Dini literatürde suç kavramı “günah” olarak ifade edilmektedir. Bir dine mensup olan kişilerin belirli kuralları içselleştirmiş olması ve otokontrol yoluyla kendi hayatında uygulaması, günahtan uzak durmaya çalışması beklenmektedir (Cirhinlioğlu, 2010: 21).

Hukuki ve dini kurallar her ne kadar iki ayrı disiplini ilgilendiriyor gibi görünseler de birbirleriyle sıkı bir ilişki içindedirler. Nitekim kriminoloji araştırmalarında hukuk alanındaki suçları engelleyici değişkenler arasında da din önemli bir yer tutmaktadır (İçli, 2007: 54).

Kur'an-ı Kerim insanın şer ve olumsuz gördüğü pek çok olayın içinde saklı hikmet ve iyilikler olduğundan bahseder (Kur'an-ı Kerim, Bakara, 216). Bu öğreti inanan insan için motive edici bir durumdur. Stres ve paniğin azalması ise psikolojik iyi oluşu sağlayarak insanı olumlu yönde motive eder. Psikolojik olarak iyi oluş, Yaraticının kontrolünün devamlı hissedilmesi ve bu kontrol sayesinde belirsizliklerin sebep olacağı gerginliğin, kontrolsüz davranışların, öfke patlamalarının engellenmesi demektir ki bu dinin ve inancın birey üzerindeki en önemli olumlu etkisidir (Karaca, 2010: 83). İnsan doğası gereği belirsizlik ve belirsizliklerin beraberinde getirdiği gerginliklerden uzak, güvende bir hayat sürmek ister. Kişinin inancı aslında bu yönde bireyi desteklemektedir. Fakat bu destek kişinin din ile arasındaki iletişimin niteliği ile de ilgilidir. Bireyin edindiği dini bilgi ve kültürün teskin edici olması için olumlu algılara dayanması gerekir. Olumsuz algıların kaynaklık ettiği bir din anlayışı, bireyi teskin etmek ve problem çözmekten ziyade, kişiyi psikolojik olarak huzursuz hissettiren ve problem üreten bir mekanizma haline gelebilmektedir. Aslında dinin çatışma/ problem kaynağı olarak görülmesinin asıl nedeni, din görüntüsü altında gerçekte din dışındaki başka dinamiklerin -siyasi, iktisadi, coğrafi güç ve imtiyaz paylaşımı vb.- din gibi algılanmasıdır (Hökelekli, 2010: 155). Din gibi algılanan faktörler ve bireyi nasıl yönlendirdiği önemli bir problem olarak araştırmalara konu edilmektedir. Psikologlar suçu engellemeye çalışırken suçluyu iyi analiz etmeye ve onu suça götüren temel noktalara odaklanmaya çalışmışlardır (İçli, 2007: 146).

Genel suçlar arasında, adam öldürme suçu ve kadın suçluluğu ayrı bir başlık olarak incelenmektedir (örnek çalışmalar için bkz. Kenevir, 2017; Kızmaz, 2005; Gülüdoğan, 2010; Özbek, 2011). Bu başlık altında kadının yapısı, psikolojisi, inancı ile öldürme eylemi arasındaki dinamik-

ler önemle değerlendirilmesi gereken noktalardır. Kadınların olayları yorumlaması, dini hassasiyetleri, durağanlığı ve tepkileri kendine özgü farklılıklar göstermektedir (Tarhan, 2005). Eğer bir kadın ailesi tarafından özgürlüğüne, davranışlarına, diline yönelik çok sert kısıtlamalar getirilerek büyütülmüşse muhtemelen bunları hatırlatan duyuşsal tetikleyiciler yüzünden tepkileri normal seyrin çok üstünde olacaktır (Estes, 2019: 388). Problemlere güç yetiremeyen, psikolojik olarak yıpranmış insanların karşılaşılan zorluklarla baş etme mücadelesinin en genel belirtileri arasında toplumdaki kendini soyutlama ve psikolojik olarak da gerileme görülmektedir (Bedel, 2011). Sorunlarla başa çıkamayan kişilerde, özellikle kadınlarda yalnızlık hissi baskın hale gelmektedir. Kendini mağdur hisseden kişide yok etme psikolojisi gelişebilir ve bu bazen kendini yok etme/ intihar, bazen de muhababı yok etme/ cinayet olarak vuku bulur (İçli, 2007: 146-148). Yapılan araştırmalarda kadınların bastırılan öfke ve intikam duygularının işledikleri cinayet suçunda etken olduğu sonucuna varılmıştır (İçli, 2007: 143). Failin farkında olarak veya olmaksızın yaşadığı intikam duygusunun ne derece kuvvetli olduğu, Ankara Kadın Kapalı Ceza İnfaz Kurumundaki bir hükümlünün şu ifadesinde kendini göstermektedir;

“Ben hiç arı öldüremezdim, arılara çok acırdım. Ama biri beni sokunca o gün beş tane birden öldürdüm. O bana acı verirse o da acı çeker.”

Yukarıdaki açıklamaların ışığında kadın mahkûmun duyduğu merhamet ve şefkat hissini öfke durumunda nasıl perdelendiği, köreldiği görülmektedir. Hayatın seyrini içinde kendi hayatına, varlığına bir anlam atfedememiş, değerli olduğunu hissedememiş kendini Müslüman/dindar olarak tanımlayan (Araştırmaya katılan hükümlülerden kendini dinde uzak/dinsiz olarak tanımlayan olmamıştır.) bu kadın hükümlülerin din algısının onları pozitif olarak desteklemesi ve suçtan uzak tutması mümkün görünmemektedir.

b. Yöntem

Nitel araştırmalarda hedeflenen amaç genel sonuçlardan ziyade detaylara inmek ve ayrıntılardaki bilgileri toplayarak bireye ait olan öznel yaklaşımı yakalamaya çalışmaktır. Din psikolojisi bilimi, bireyi ve onun içsel duygu durumunu konu edinir. Din psikolojisi, bulguları normatif bir bilgi olarak değerlendirmez. Olanın, birey üzerindeki etkileriyle ve yansımalarıyla ilgilenir. Bu yaklaşımdan dolayı çalışmamıza katılanların

demografik özellikleri dinamik değişkenler olarak dikkatle kayda alınmıştır.

Çalışmaya katılan kadın hükümlülerle yarı yapılandırılmış sorular ile derinlemesine mülakat tekniği kullanılarak görüşmeler yapılmış ve bu görüşmelerden elde edilen bulgular tematik gruplandırmalarla betimlenmiştir.

b.a. Çalışma Grubu

Mülakata 38 kadın hükümlü katılmıştır. Araştırmamıza katılan hükümlülerin doğum tarihleri açısından bulgular şu şekildedir.

Mahkûmların %28,9'u 1945-1965; %31,5'i 1966-1980; %39,4'ü 1980-1991 doğumludur. Katılımcıların en küçük olanı 1991, en büyük olanı ise 1945 doğumludur. Araştırmaya katılanların ortalama olarak doğum tarihinin 1973 olduğunu ifade edebiliriz. 1980-1991 yılları arasında doğanlar daha fazladır.

Katılımcıları doğum yeri bakımından incelediğimizde Ankara, Kırıkkale, Konya ve Çorum illeri yoğunluktadır. Adana, Balıkesir, Bursa, Çankırı, Erzurum, Gaziantep, İzmit, Kars, Kayseri, Mersin, Nevşehir, Ordu, Samsun, Sivas, Trabzon illerinin oranı %2,6; Yozgat %7,9; Ankara %13,2; Çorum %10,5; İstanbul %5,3; Kırıkkale %10,5; Konya %13,2 yüzdelik oranları ile bulgularımız arasındadır.

Araştırmaya katılanlardan bir kişi hariç tüm katılımcıların kardeşi bulunmaktadır. Kardeş sayısının ortalama 3-4 olduğu görülmektedir. Araştırmada 31 kişi kardeşleri ile iyi anlaştığını ifade ederken, 2 kişi de kardeşleri ile anlaşamadıklarını ifade etmişlerdir. Yüzdelik olarak kardeşi ile anlaştığını söyleyen hükümlü oranı %83,78'dir.

Araştırmaya katılan bireylerin eğitim durumu da %52,6 ile ilkököl olarak gözlenmektedir. Araştırmaya katılan hükümlülerin anne ve babalarının eğitim durumları da benzer şekildedir. Kadın hükümlülerin babalarının eğitim durumu (%44,7) genel olarak ilkökoldür. Okuma yazması olmayan baba oranı da %28,9 ile hayli yüksektir. Hükümlü annelerinin eğitim durumunda %52,6 ile okuma yazması olmayanlar en yüksek rakama ulaşırken, ilkököl mezunu olanların oranı %34,2'dir.

Suç işleme anında katılımcıların %71,05'i evli bulunmaktadır. Araştırmadaki katılımcıların %47,37'i eşini ailesinin seçtiğini ifade etmiştir. Yine katılımcılar %71,05 oranı ile çocuk sahibidir.

Araştırmaya katılan bireylerin "Eşiniz ya da ailenizden biri bağımlılık yapan maddelerden kullandı mı?" sorusuna verdiği cevaplara baktığımızda; evet diyenler %84,2 iken hayır diyenler %10,5'tir. Ayrıca bu

soruya cevap vermeyen 2 kişi bulunmaktadır.

Araştırmaya katılan bireylere “Siz (uyuşturucu, alkol, sigara vb) bağımlılık yapan maddelerden kullandınız mı?” sorusuna verilen cevap yönünden incelediğimizde; katılımcıların %73,7’si kullandığını ifade ederken, %26,32’si kullanmadığını söylemiştir.

Katılımcılar ile maktullerin yakınlık ilişkisi tespit edildiğinde %36,84 ile eş birinci sıradadır. Yakın akraba ve komşular da maktul olarak önemli bir yekûn teşkil etmektedir. Bunu yabancı şahıslar %18,4 ile takip etmektedir. Maktul yabancı olduğunda cinayetin genelde mahkûm tarafından bilfiil işlenmeyip olaya bilerek veya bilmeyerek karışma durumu söz konusudur

b.b. Veri Toplama Aracı

Çalışmada yarı yapılandırılmış sorularla derinlemesine mülakat tekniği kullanılmıştır. Cinayet mahkûmu kadın katılımcıların hassasiyetleri ceza infaz kurumu psikoloğu ile belli görüşmeler yapılarak dikkate alınmıştır. Mülakat esnasında katılımcıların kendilerini olabildiğince rahat ifade edebilmeleri için açık uçlu soru tekniği kullanılmış ve her söyledikleri yazıya dökülmeye çalışılmıştır. Ceza infaz kurumuna ses kaydı için cihaz alınmaması ve not tutmak için ikinci bir kişiye iznin verilmesi araştırma için bazı zorluklar getirmiş olsa da katılımcılarla yapılan birebir görüşmenin kendilerini samimi ve güvenilir bir ortamda hissetmelerini sağladığı gözlemlenmiştir.

b.c. Verilerin Toplanması

Araştırmaya katılan kadın hükümlülerin dine bakışları ve onların dünyasında yankı bulan dinin fonksiyonları ortaya çıkarılmak istenen sonuçtur. Kişiyi harekete geçiren ya da geçiremeyen nokta onun din anlayışıyla yakından ilgilidir. Araştırmacı yaklaşık 3 yıl boyunca Ankara Kadın Kapalı Ceza İnfaz Kurumunda din görevlisi olarak mahkûm kadınlarla birebir çalışmıştır. Bu durum uzun süreli gözlem yapma imkânı sağladığından dolayı çalışmanın güvenilirliği açısından önemlidir. Hükümlülerle birebir görüşme yapılabilmesi için gerekli dilekçe ile başvurulmuş, Adalet Bakanlığı tarafından 09.06.2009- 31.08.2009 tarihleri arasında mülakat yapılmasına onay verilmiş, fakat Tanrı Algısı Ölçeği, Günahkârlık Ölçeği ve Kısa Semptom Envanteri’nin uygulanmasına izin verilmiştir.

b.d. Verilerin Çözülmesi

Araştırmamızda elde edilen verilerin içerik analizi belirli tematik

kategoriler oluşturularak yapılmıştır. Bu kategoriler şu şekildedir:

- Hükümlülerin dini bilgi kaynakları (çocukluk döneminde ve yetişkinlikte)
- Hükümlülerin ailelerine (eş ve çocuklarına) yönelik din-dindarlık algıları
- Hükümlülerin dini ritüeller/ibadetlerle ilişkileri
- Hükümlülerin bazı dini kavramları ve değerleri yorumlamaları
- Hükümlülerin rüyalarındaki dini motifler ve kendi yorumları

c. Bulgular

c.a. Mahkûmların Dini Bilgi Kaynakları

Hükümlülerin dini bilgileri ilk olarak nasıl ve ne şekilde edindikleri önemli bir konudur. Kişinin algılarını şekillendiren onun öğrenme biçimi ve kaynağıdır. Bu soru kendi içinde din eğitimi aldığını söyleyenler ve herhangi bir din eğitimi almadığını söyleyenler olarak iki grupta ele alınmıştır.

c.a.a. Hükümlülerin Çocukluk Dönemi Dini Bilgi Kaynakları

Soru: *İlk dini bilgilerinizi ve intibalarınızı kimlerden, hangi kurumlardan ve hangi yöntemlerle almıştınız?*

Tablo-1:

Hükümlülerin din eğitimi alıp-almamaları		
	n	%
Din eğitimi alan	31	81,6
Din eğitimi almayan	6	15,8
Toplam	37	97,4
Kayıp veri sayısı	1	2,6
Toplam	38	100,0

Katılımcıların %81,6'sı din eğitimi almışken %15,8'i din eğitimi almamıştır. Bir kişi soruya cevap vermemiştir.

Tablo-2:

Din eğitimi alan hükümlülerin bilgi kaynakları		
	n	%
Ailesinden alan	11	35,5
Kurumdan (cami, Kur'an kursu vb.) alan	7	22,6
Ailesinden ve kurumdan alan	12	38,7
Kendi çabasıyla öğrenen	1	3,2
Toplam	31	100,0

Din eğitimi alan kişilerden %38,7'si hem ailesinden hem de bir kurumdan eğitim görmüşken, sadece ailesinden eğitim alan %35,5, sadece kurumdan eğitim alan ise %22,6'dır. Ayrıca kendi gayretiyle öğrenenler de din eğitimi alan kişilerin %3,2'sini oluşturmaktadır.

c.a.b. Hükümlülerin Yetişkinlik Dönemi Dini Bilgi Kaynakları

Soru: *Merak ettiğiniz dini içerikli bir soruyu/ konuyu hali hazırda kime ya da kime soruyorsunuz?*

Tablo-3:

Hükümlülerin dini içerikli soru sorup-sormamaları		
	n	%
Dini içerikli sorular soran	28	73,7
Dini içerikli sorular sormayan	10	26,3
Toplam	38	100,0

Araştırmamıza katılanların %73,7'si dini içerikli soru sorduğunu ifade ederken, %26,3'ü dini içerikli soru sormadığını belirtmiştir.

Dini soru sormayanların ifadelerinden bazı örnekler şu şekildedir:

“Kimseye soru sormuyorum. Benden daha bilgili olan kimse yok koşta.”

“Dini soru sormam.”

“Ben burada kimseye bir şey sormuyorum. Risale-i Nurla büyüdüğüm için her şeyi biliyorum zaten”.

“Kimseye bir şey sormam. Zaten koşta herkes dine karşı.”

“Soru sormuyorum. Yeteri kadar biliyorum”

“Merak ettiğim bir şey olmuyor. Zaten çoğu şeyi biliyorum.”

Tablo-4:

Hükümlülerin kime soru sordukları		
	n	%
Din görevlisine	6	21,4
Ailesine	2	7,1
Mahkûm arkadaşına	8	28,6
Dini vecibeleri (namaz kılma, başörtülü olma vb.) yerine getirenlere	6	21,4
Kitaplardan araştıranlar	6	21,4
Toplam	28	100,0

Dini konuda soru soran 28 katılımcının %28,6'sı mahkûm arkadaşlarına danışırken, %21,4'ü din görevlisine, %21,4'ü dini vecibelerini (namaz kılma, Dini konuda soru soran 28 katılımcının %28,6'sı mahkûm

arkadaşlarına danışırken, %21,4'ü din görevlisine, %21,4'ü dini vecibelerini (namaz kılma, başörtülü olma vb.) yerine getirenlere, %7,1'i de ailesine soru sormayı tercih etmektedir. Soruları için kitaplara başvuranların oranı ise %21,4'tür.

Din, ülkemizde hakkında herkesin konuşabildiği ve fikrini beyan edebildiği bir olgudur. Hükümlülerin dini algılamaları ve bilgileri onları bu bilgiye götüren araçlarla yakından ilişkilidir. Kişilerin ne bildiği kadar bildiğini neden o şekilde bildiği de önemlidir. Bu soru ile mahkûmları bilgilerine götüren araçlar öğrenilmek istenmiştir.

c.b. Hükümlülerin Ailelerine İlişkin Din/darlık Algıları

Soru: Çocuklarınıza eğitim verirken dini referansları kullandınız mı? Onlar dini bilgilerini kim/kimlerden nasıl aldılar?

Bu soruya sadece 26 çocuklu kadın hükümlü cevap vermiştir. On bir hükümlünün çocuğu yoktur. Bir hükümlü ise bu soruya cevap vermek istememiştir.

Hükümlüleri “çocuğunuza din eğitimi verdiniz mi?” sorusuna verdikleri cevap yönünden incelediğimizde aşağıdaki verilere ulaşılmıştır:

Dini bilgilerini hem ailesinden, -çok kısa süreli yaz kursları şeklinde de olsa- hem de cami veya Kur'an Kursuna giderek yaygın eğitim şeklinde edinenlerin yüzdelik oranı %38,7; sadece yaygın eğitim şeklinde kurumsal bir eğitim alanların oranı ise %22,6'dır.

Bilindiği gibi yaygın din eğitimi, halkı din konusunda aydınlatmak, ortak dinî ve millî değerler aşılacak, dinin özellikle kardeşlik, özveri, hoşgörü gibi ilkelerini bireylere kazandırmak ve dinî pratiklerin usulüne uygun olarak yerine getirilmesine yardımcı olmak üzere yapılan etkinliklerin tümüdür (Yılmaz, 2001: 512). Hükümlülerin ifadelerinden, yeterli ve düzenli bir şekilde bu eğitime devam edemedikleri anlaşılmaktadır. Örgün veya yaygın din eğitimi bireylerin dinle ilişkisini pozitif veya negatif olarak belirleyen önemli kaynaklardır. Örneğin din dersi aldığı kişiyle (öğretmeni veya cami görevlisi) problem yaşayan bazı katılımcıların din ile aralarına devamlı mesafe koyduklarını ifade etmeleri oldukça anlamlıdır.

Dini eğitim almadığını belirten katılımcı sayısı oldukça düşük olmasına karşın, din eğitimi aldığını ifade eden hükümlülerin din eğitimine yükledikleri anlamın dini ritüelleri yerine getirmek için gerekli olan ilmi-hal bilgileri olduğu anlaşılmaktadır.

Hükümlülerin yetişkinlik döneminde dini kaynaklara ve referanslara başvurma ihtiyacı duymadıkları da önemlidir. Dini içerikli

soru sormak için bildiklerinin yetersiz olduğunu anlamak ve daha çok öğrenme azminde olmak gerekir. “Soru sormam” diye cevap verenlerin ifadelerinden kendilerini yeterli gördükleri anlaşılmaktadır. “Soru sorarım” diyen katılımcıların ise sorularını kimlere sormayı tercih ettikleri, aynı zamanda güven duydukları kişileri göstermektedir. Din görevlisine soru sormayı tercih eden katılımcılar bu kişilerin aldıkları din eğitimi sebebiyle yetkinliklerine güvendiklerini beyan etmişlerdir.

Ailesinden güven duyduğu kişiye sorular ise onların dindarduklarına vurgu yapmışlardır. Örneğin bir hükümlü bu soruya şu şekilde cevap vermiştir:

“Genelde dayıma sorarım merak ettiklerimi. Dayım emekli imamdır. Onun söyledikleri beni tatmin eder. Sorularım ibadetle ilgili olur. Mesela toplu koğuşta kaldığımda fuhuş ve hırsızlıktan içeri girenlerden bir şey yemek istemezdim. Onlar da bana küserdi. Dayıma sordum. Oda bana besmelesiz yememi söyledi.”

Benzer şekilde dini sorularını bir arkadaşına sormayı tercih eden hükümlülerin tercih sebebi de soru sordukları kişinin dindar/ibadetleri konusunda hassas olan kişilerdir. Örneğin bir katılımcı, sorularını Kur’an okuduğuna şahit olduğu bir diğer mahkûma sorduğunu şöyle ifade etmektedir:

“Koğuşta olanlardan Kur’an okuyan yarım hocamız var. Ona soruyorum. O da kendi kendine gayret edip öğrenmiş.”

Kitaplara güvenenler ise hocaların da kitaplara bakarak cevap verdiklerinin altını çizmişlerdir:

“Sorularım için kitaplara bakarım. Çünkü size de sorsam kitaptaki cevabı vereceksiniz. En önemli sorum cinayet suçunun affı ile ilgili.”

Bu soruya bir hükümlü cevap vermemiş, yedi hükümlü ise farklı sebeplerden ötürü kimseye bir şey sormadığına vurgu yapmıştır. Bunlar “kendini yeterli görme”, “dini konularla ilgilenmeme”, “herkesi dine karşı görme” ya da “doğru cevap alacağına güven duymama” gibi sebeplerdir. İki hükümlü ise rüyalar dışında kalan konuları zaten bildiğini ve bunları bilmek için Kur’an ve kitap okumaya gerek olmadığını belirtmiştir. Hükümlülerin özellikle “her şeyi sorabilirim” ya da “hiçbir şeyi sormam” gibi genelleme yapmaları dikkat çekicidir.

Tablo-5:
Hükümlülerin çocuklarına din eğitimi vermeleri

	n	%
Din eğitimi veren	22	57,9
Din eğitimi vermeyen	4	10,5

Çocuğu yok	11	28,9
Toplam	37	97,4
Kayıp veri sayısı	1	2,6
Toplam	38	100,0

Katılımcıların %57,9'u çocuğuna dini eğitim verdiklerini ifade ederken, %10,5'i de çocuğuna dini eğitim vermemiştir. %28,9'u çocuğunun olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca bir kişi de bu soruyu cevapsız bırakmıştır.

Soru: Evli iseniz ya da daha önce evlilik yaptıysanız eşinizi ya da eski eşinizi dini bakımdan nasıl değerlendiriyorsunuz?

Yukarıdaki soru hükümlülere sorulmuş, sadece evli olan ya da ba-sından evlilik geçmiş bulunanlar soruyu cevaplandırmıştır.

Çalışmamıza katılan hükümlülerin eşlerini dini açıdan nasıl gördükleri ve tarif ettikleri incelendiğinde eşlerinin dindar olduğunu söyleyenlerin özellikle ibadetlere -Cuma namazı vb.- vurgu yaptıkları görülmektedir. Dindar olmadığını söyleyenlerin ise eşine karşı öfkeli tutumu dikkat çekicidir. Genellikle bu katılımcıların eşlerinden şiddet ve benzeri kötü davranışlar gördüğü tespit edilmektedir.

Katılımcıların eşlerini dini açıdan değerlendirmeleri kendi değer yargıları ile yakından ilgilidir. “Kadın satıcısı” olan eşini cuma namazı kıldığı için dindar olarak tanımlayan bir mahkûm olduğu gibi, sadece loto vb. şans oyunları oynadığı ya da yalan söylediği için eşini dindar olarak tanımlamayan katılımcılar da bulunmaktadır.

Hükümlülerin eşlerini dindarlık kavramı açısından değerlendirmeleri incelendiğinde objektif yargılarda bulunamadıklarını görmekteyiz. Kocasını ile iyi anlaşılan, ona öfke ve kin beslemeyen hükümlüler, kocasının yaptığı hata ve günahları fazla önemsemeyen onu dindar olarak nitelendirmektedirler. Bu hataların kadın satıcılığı yapma, alkol ve kumar alışkanlığı gibi büyük günahlar olması bile onların dindar olarak tanımlanmasına engel olmamaktadır. Verilen cevaplara bakıldığında erkeklerde dindarlık ölçüsü olarak inançlı olması ve Cuma namazına gitmesi genel olarak yeterli görülmüştür.

Bu durumun tersine olarak örneğin “kadınlarla tokalaşan”, “namaz kılmayan”, “şans oyunları oynayan” kocaları dindar olarak tanımlanmamıştır. Bu tanımları yapan hükümlü kadınlar eşlerine kızgınlık ve öfke duyan kadınlardır. Eşlerine duydukları öfkenin ve halk nazarındaki dindarlık anlayışının bu tanımlarda etkili olduğu açıktır.

Birçok araştırmacı insan davranışının temelinde tutarlı olma güdüsünün bulunduğunu savunmuştur. Yapılan çalışmalar sonucu ortaya çıkan denge ve uygunluk kuramı kişinin duygusal tercihlerine göre bilişlerini değiştirmeye başladığını bize göstermektedir. Kişi tutarsız bir durumla karşılaştığında psikolojik olarak uyuma geçmek için çaba sarf etmektedir. Bu çaba kişinin hayatına devam edebilmesi için şarttır (Gençöz, 1998: 1-8).

Aynı şekilde hükümlülerin çocukları konusundaki dini hassasiyetinin anlaşılması için çocuklarına verilen eğitim ve dini referanslar soru olarak yöneltilmiştir.

Eğitim vermeye çalıştığını söyleyenler, özellikle küçük yaştaki çocuklarına yaratıcıyı tanıtmaya çalışan (Allah bir dedirtmek vb.) bazı deneyimlerde bulunmuşlardır. Ahlaki değerleri öne çıkarmaya ve özellikle de kendi ibadetlerini çocuklarının görmesine önem verdiklerini belirtmişlerdir. Çocukları ile kendi ilgilenemeyenler ise ailelerinin bu konuda yardımcı olduğunu açıklamışlardır. Eğitim vermediğini söyleyenler ise yaptıkları fuhuş gibi işleri veya vakit bulamadıklarını sebep olarak göstermektedirler.

Hükümlülerin çocuklarına nasıl din eğitimi verdiği onların din kavramından ne anladığı ile çok yakın ilişkilendirilebilir. Hükümlülerin geneli çocuklarına din eğitimi vermeye çalıştıklarını beyan etmişlerdir. Bu din eğitimi “Kur’an ve namaz öğretmek”, “belirli duaları ezberletmek” şeklinde açıklamakta, ayrıca çoğunlukla bu eğitim için yaygın din eğitimi kurumları (cami, Kur’an Kursu) tercih edilmektedir.

Bu konuyla ilgili hükümlülerin bazı ifadeleri şu şekildedir:

“Çocuklarım dini bilgilerini sadece okuldan aldıkları din dersinde öğrendiler. Başka bir şekilde din eğitimi vermedik.”

“Çocuklarıma yemek duasını, elif cüzünü, bazı sureleri öğrettim. Yazları da camiye yollardım.”

Az sayıda hükümlü dinin ahlaki yönüne vurgu yapmış, yalan söylememek vb. erdemler üzerinde durmuştur.

Ayrıca çocuklarına din eğitimi vermeyen bazı hükümlüler bunun sebebi olarak uygunsuz işlerde çalışmalarını göstermişlerdir:

“Fuhuş işinde çalıştığım için dini eğitim veremedim çocuklarıma.”

Verilen cevaplar genel olarak hükümlülerin çocuklarına bilinçli bir din eğitimi vermediklerini göstermektedir.

c.c. Adanmışlık

Kadınlar duygusal yapıları itibarıyla din ile kurdukları ilişkide kuvvetli bağlar geliştirmekte ve bunu dini ritüeller olarak dışa vurmaktadır. Yapıcı, kadınların dine ve dini ritüellere yaklaşımını şöyle açıklamaktadır:

“Namaz, oruç, nafile ibadetler ve Kur’an okuma gibi geleneksel-kurumsal dindarlık, hem dua gibi geleneksel-bireysel dindarlık, hem de popüler halk dindarlığında kadınların erkeklerden daha dindar bir görüntü arz etmesi dikkat çekicidir. Bu durum kadınların hem dindar hem de daha maneviyatçı oldukları anlamına gelmektedir (2016: 154)”.

Bu ritüellerin yerine getiriliş amacı ise onların dindarlıklarının boyutu ile ilgilidir. Dış güdümlü/ olgunlaşmamış ve iç güdümlü/olgunlaşmış dindarlık olarak iki boyutta incelenen dindarlık, öldürme suçunu işlemiş olan kadınlarda genel olarak ihtiyaç halinde devreye giren bir din anlayışı olarak kendini göstermektedir ve dış güdümlü/olgunlaşmamış dindarlık tipolojisine uygun görünmektedir. (Kayıklık, 2003: 121-138). Bu durumda iyi bir din eğitimi almadan, dini bilgilere rastgele kaynaklardan sahip olmanın etkisi büyüktür. Ahlaki olarak içselleştirilmeden ihtiyaca binaen kendini gösteren bir din anlayışı/algısı, bireyin hayatındadır. Araştırmamıza katılan kadın hükümlülerin dini ritüelleri ile ilgili bazı sorular yöneltilmiştir.

Soru: *Kur’an-ı Kerim ya da dua okur musunuz? Arapça metninden mi yoksa mealini mi okursunuz? Hangi sıklıkla okuyorsunuz? Okuduğunuzda nasıl hissedersiniz?*

Tablo-6:

Hükümlülerin kutsal metinleri okumaları		
	n	%
Kur’an okuyan	27	71,1
Kur’an okumayan	6	15,8
Bazı duaları (kenzul-arş, salat-ı terficiye vb.) okuyan	5	13,2
Toplam	38	100,0

Katılımcıların %71,1’i Arapça veya Latin harfleriyle yazılı Kur’an metnini okumaktadır. Kur’an okumayanların oranı %15,8’dir. Katılımcıların %13,2’si Kur’an okumayı bilmediğini, onun yerine bazı duaları (kenzul-arş, salat-ı terficiye vb.) okuduğunu belirtmiştir.

Kur’an-ı Kerim’i okumak, verdiği mesajı öğrenme ve öğretilerini uygulama niyetiyle olmaktan ziyade sevap kazanmak ve vefat eden yakınlarına hediye etmek niyeti taşımaktadır. Ayrıca mahkemelerinin iyi geçmesi ya da cezaevinden çıkmaya vesile olması da okunma niyetleri

arasında belirtilmiştir. Hükümlülerin Kur'an okuma niyetleri dış güdümlü, olgunlaşmamış bir dindarlık anlayışına sahip oldukları şeklinde yorumlanabilir (Kayıklık, 2003: 121-138).

Soru: *Size göre din ve dindar tanımı nasıldır? Kendinizi dindar olarak tanımlıyor musunuz? Dindarsanız bunun hayatınıza yansımaları nasıldır?*

Hükümlülerin bu soruya cevabı onların zihin dünyasında nasıl bir din algısı olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. 1952 yılında Festinger tarafından geliştirilen kurama göre kişiler kendileriyle tutarlı olma eğilimindedirler. Festinger'in bilişsel çelişki kuramına göre kişinin sahip olduğu bilgi ya da tutum, onun sahip olduğu başka bir bilgi, tutumla çelişirse bu durum kişiyi sıkıntıya sokacağından güdülenme meydana gelecektir (Festinger, 1957). Bu güdülenme sonucu kişi bilgi ve tutumlarından birini değiştirmek veya iki zıt durumu açıklayacak bir anlayışı kabullenmek durumunda kalacaktır. Mahkûmların din ve dindar kavramına yüklediği anlamlardan onların kendi durumlarını onaylama ve dini olarak da onaylanma ihtiyacı içinde oldukları anlaşılmaktadır (Mehmedoğlu, 2004: 41).

Hükümlüler, din ve dindar kavramlarını tanımlarken kendi durumlarını, yaşadıkları sıkıntıyı ve öfkeyi de dillendirmişlerdir. Katılımcıların bazı ifadelerinden örnekler şöyledir:

“Kendini bilen, Allaha güvenen insan dindardır. Bence ibadetsiz dindar olunmaz. Ben bütün ibadetlerimi tam yaparım. Eğer namaz kılmazsam rahat edemem.”

“Din bir çıkış kapısı. Dindar; kalbi ile Allah'la konuşan kişidir. İbadet gerekmez. İçimdeki öfkeden dolayı kalbimi tamamen Allah'a açamıyorum.”

“Allah'ın emirlerini yerine getiren kişi dindardır. Ben de elimden geldiğince yerine getirmeye çalışıyorum. Beş vakit namazımı kılarım, Kur'an okurum, oruç tutarım, dua ederim, gece namazı kılarım. Üç aylarda da oruçlarımı tuttum. Mesela 3 ay kadar alçı ile yatmışım. O zaman bile tuğla ile teyemmüm yapıp namazlarımı gözümle kıldım. İbadetten zevk alırım.”

“Din deyince çok iyi ölçmek lazım. Din kutsal bir emanettir. İki rekât namazla ya da başını örtmekle olmaz. Dindar insan dedikodu etmez, ağırbaşlı olur, verici olur, alıcı olmaz. Ben ibadet eden biri değilim ama psikolojim düzelince tam yapacağım. Herkes bir yapıyor bir yapmıyor.”

“Din ahlaktır bence. Dindar insan Allah'tan korkar, kimseye zarar vermez. Ben dindarım ama tam manasıyla da yerine getiremiyorum. Secdede bir türlü huzurlu olamıyorum.”

“Sadece ibadet edene dindar denmez. Dindar insan yaptığı iyiliği başa kakmayan insandır. Din Allah’a yakın olmaktır. Ben dindar bir insanım. Asla yalan söylemem. Ben yanlışları yalansız söylerim. O yüzden bu koşušta beni pek sevmezler.”

“Sadece ibadet etmekle olmaz. Allah için ölmek ve öldürmek gerekir.”

İbadet eden hükümlüleri, dindarlık için ibadetin şart olduğunu vurgularken, ibadet etmeyenleri ibadetin çok önemli olmadığını, fesatlık yapmamak gerektiğini belirtmişlerdir. Genel olarak her katılımcı Kur’an ve dua okurken rahatladığını söylerken sadece bir kişi okurken korku duyduğunu belirtmiştir. Okumayanlar ise sebep olarak bilemediklerini söylemişlerdir. Bilmemek ve bilememek arasındaki fark önemlidir. Bilememek de sorumluluğun onda olmadığı ve elinden bir şey gelmediği imaları barınmaktadır. Araştırma sonuçlarına göre de kadınlar psikolojik doğası gereği “aşkın” bir güce sığınma ihtiyacı içinde olurlar ve özellikle de çaresiz hissettiklerinde sığınma, tövbe, Kur’an okuma, ibadet ve dua etme gibi dini ritüellere daha sık başvururlar (Tarhan, 2005: 333; Yapıcı, 2007: 101).

c.d. Hükümlülerin Bazı Dini Kavramlara Yaklaşımı

Dinin tanımlanmasında her grubun ve bireyin kendi bakış açısı, bilgi kaynağı ve hedefleri önemlidir. Bundan dolayı da dinin tanımlanması ve algılanmasında terminolojik farklılıklar ve problemler bulunmaktadır (Fromm, 2004: 31). Dinin tanımlanmasında olduğu gibi dini kavramlarda da aynı farklılıklar kendini göstermekte, her bireyin kavramlara bakışı kendi algılarıyla paralel olarak kendini göstermektedir. Katılımcıların dini bazı kavramlarla ilişkisi incelenmeye çalışılmış, onların bu kavramlara yüklediği anlamlar sorularla ortaya çıkarılmak istenmiştir.

Soru: *Kişinin cezasını dünyada çekmesi onun ahiretteki cezasını etkiler mi?*

İslam dinindeki tövbe kavramını nasıl değerlendiriyorsunuz? Size göre af olmayan günah var mıdır? Varsa neleri sayabilirsiniz?

Tablo-7:

Hükümlülerin dünya ve ahiretteki cezaya bakışları	n	%
Hafifletir	17	44,7
Hafifletmez	18	47,4
Farklı cevap verenler	3	7,9
Toplam	38	100,0

Araştırmaya katılan bireyleri “Dünyadaki ceza ahirette ki cezayı hafifletir mi?” sorusuna verilen cevap yönünden incelediğimizde dünyada ceza çekilmesinin ahiretteki cezayı hafifleteceği ya da affettireceğine inanların oranı %44,7; hafifletmeyeceğine, asıl cezanın ahirette olacağına inanların oranı %47,4 olarak görülmektedir. %7,9 oranında katılımcı soruya direk cevap vermeyerek farklı yaklaşımlarda bulunmuşlardır.

“Kişinin cezasını dünyada çekmesi onun ahiretteki cezasını hafifletir” diyenler kendilerini şu şekilde ifade etmişlerdir.

“Cezaların günahlara kefarete oldığına inanıyorum. Buralar bedeldir... Tabi ki cezaevinden çıkan direk cennete gitmez. Ama burayı iyi değerlendirirse kefarete olur.”

“Din çok ince bir konu. Cezaevinde çok sıkıntı var. Buradakiler ahirette de ceza alacaksa Allah’ın merhameti nereye gitti o zaman.”

“Burada çekilen cezanın ancak sabredersek faydası olur. İsyan olursa faydası olmaz. Ben cezamı sabırla çektiğim için ahirete kalmaz.”

“Kişinin cezasını dünyada çekmesi onun ahiretteki cezasını hafifletmez” diye cevap verenlerin ise yorumları şu şekildedir:

“Burada ceza çekmekle suç af olmaz. Suçu olan ahirette devamlı ceza çekecektir.”

“Suçunu bile bile tövbe etmeyen ahirette de ceza çeker. Tövbe edenler ahirette çekmeyecek.”

“Ben de bunu çok merak ediyorum. Bunu sormak için Nihat Hatipoğlu’na mektup bile yazdım. Ama bana göre böyle olmalı.”

“Çok hassas bir konu bu. Ben kendi adıma bile düşündüğümde işin içinden çıkamıyorum. Bazıları kefarete olur ama bazı günahlar için kefarete olamaz. Çok fazla kul hakkı yedim. Çok yanlış yaptım. Benim cezam mutlaka vardır.”

“Burada ceza çeksek de orda da bir şeyler çekeceğiz. Çünkü kendimize hâkim olabilirdik. Hesaba çekileceğiz.”

“Burada, cezaevinde yatmak ahirete etki etmez. Çünkü burada yattıkça biz daha çok günah işliyoruz. Dedikodu, yalan, kul hakkı... Bazen yaptıklarımızı karşımıza başka iyilik ve kötülük olarak çıkar. Bu dünyanın adaleti ile ahiretinki çok farklı. Birbirini etkilemez.”

“Haksız yere yaparsan çekersin. Burada kanun için yatıyoruz. Asıl cezayı ahirette çekeceğiz. Buradaki ceza bile sayılmaz.”

“Bana göre ahirette de çeker. Buradaki ceza değil. Disiplinli bir hayat. Burada sadece özgürlük yok.”

“Kişinin dünyada çektikleri Onun suçunu ahirette hafifletmez. Ama isyan etmeyi önleyen bir düşüncedir bu. Bu yüzden zararlı değildir. Yaptıklarımızın cezası ahirettedir.”

Katılımcıların %7,9 u ise soruya direk cevap vermeyerek farklı yaklaşımlarda bulunmuşlardır:

“Kula kul ceza veremez. Kaderde yazıldığı için biz bunları yaşıyoruz. Sabredersek Allah affeder. Sabretmezsen cezayı çekersin.”

“Ben burada çektik, orda çektirme diye dua ediyorum. Ama korkuyorum da. Zaten herkes cehenneme gidecekmiş. Alnımızda da bir damga olacakmış.”

“İşlediği suça bağlı. Para için tetikçilik ya da fuhuş yapıyorsa ahirette faydası olmaz. Ama zor durumda suç işlemişse burada ceza çektiğinde kurtulmuş olabilir.”

Hükümlüler ceza infaz kurumunda bulunmalarının işledikleri suça kefaret olacağına inanma bakımından iki gruba ayrılmaktadır. Genel görüş bu cezanın kefaret olacağı yönündedir. Zaten çektikleri ağır sıkıntılar onları bu suça itmiş ve hayatlarını karartmıştır. Onlar için sadece kurtuluş ahirette umut ettikleri bir beklentidir.

Diğer kısım ise kulların ceza veremeyeceğini ve ceza infaz kurumunda sadece biraz daha disiplinli bir hayat yaşadıklarını, asıl cezanın ahirette olacağına belirtmişlerdir.

Af edilmeyen günahların başında ise hükümlüler tarafından şirk ve inançsızlık sayılmıştır. Bütün katılımcıların kendini Müslüman ve çoğunluğunun da dindar olarak tanımladığına dikkat edilirse bu cevap normaldir. Bunun dışında sayılan günahlar hükümlülerin kendi dünyalarıyla ilgili ipuçları vermektedir. Örneğin ensest ilişkiyi en büyük ve affedilmeyen günah olarak sayan mahkûmun baba katili olması önemlidir. Kendi çocuklarının özlemi içinde yaşayan bir hükümlü, çocuklara zarar vermesini en büyük günah olarak öncelemiştir. Sorumuzda günahların affı ve büyük günahlarla ilgili olarak düşünceleri incelenmek istenmiştir. Katılımcılar verdikleri cevaplarda büyük günahlar olarak şunları saymışlardır: Allah'ı inkâr etmek, ibadet etmemek, çocuklara yönelik işlenen suçlar-cinayet ve fuhuş, ensest ilişkiler ve zina, gereksiz yere adam öldürmek, hırsızlık, yalan, yuva yıkmak, kibir, kürtaj, lezbiyenlik.

Katılımcılar arasında iki kişi dışında çocuk katili yoktur ve genel olarak çocuklara karşı işlenen suçlara tepkili davranmaktadırlar. Bu iki kişiden biri ise bebeğini hata ile öldürmüştür. Katılımcılar tarafından sayılan suçların onların hayatında önemli etkileri olduğu ceza infaz kurumu yetkilileri tarafından belirtilmektedir.

c.d.a. Hükümlülerin Tövbe Kavramına Yaklaşımı

Soru: *İslam dininde tövbe sizce ne anlama gelir? Tövbe etme ihtiyacı duydu-
nuş mu ya da tövbe etmek gerekli midir?*

Hükümlülerin tövbe kavramı hakkında ne bildikleri öğrenilmek istenmiştir. Genel olarak verilen cevaplar incelendiğinde hükümlülerin tövbe ve af ile ilgili bilgiye sahip oldukları görülebilmektedir:

“Ne olursan ol yine de gel demiş Mevlâna. Ne suçun olursa olsun Allah affeder. Gazabından da azabından da Allaha sığınmak gerekir. Tövbe ediyorsan bir daha yapmayacaksın.”

“Tövbe etmek önemlidir elbette. Keşke etrafımda önceden sizin gibi (din görevlisi) biri olsaydı. Belki başıma bunlar gelmezdi”

“Gerçekten bilinçsiz yapıp pişman olanlarınkı tövbedir. Bilerek yapanların ki tövbe değildir. Ben bu çağda cahilliği kabul etmiyorum. Cinayetten dolayı pişmanım ama pişmanlığım Allah’ın yarattığı canı aldığı için. Yoksa eltime borçlu değilim.”

“Allah’ın günahları bağışlamasıdır tövbe. Bir daha yapmamaktır. Bebeğim için vicdan azabı duymuyorum. Çünkü onu ben öldürmek istemedim. Keşke onun yerine eltime tokat atsaydım. Beni çok kızdırmıştı. Bebeğime vurduğum için üzgünüm.”(Bebeğine attığı tokattan dolayı bebek ölmüştür)

“Tövbe yaptığın suçtan vazgeçmektir. Ben kötü hayattan-fuhuştan- vazgeçtim ve geri dönmedim. Döndürmeye çalışınsın da kurşunladım.”

“Ben sadece evlenmeden önce eşimle cinsel beraber olduğum için tövbe ettim, öldürdüğüm için değil. Çünkü isteyerek öldürmedim.”

“Tövbe yaptığından gerçekten çok pişmanlık duymaktır. İnsanın karnında bir delik açılır da gökdelenlerden aşağı düşüyor gibi olursun ya... Çok mahcuptur, çok utanıyordur. Mesela alkol: tövbe etmişsen iki elin kanda olsa bir daha içmezsin. Yoksa sigarayı bırakanlar gibi iki saat sonra dayanamamak tövbe değildir.”

İslam dinine göre tövbe, kişinin kendi hatalarını kınaması ve daha yüce bir hayat tarzını hedeflemesidir (Özdoğan, 2007: 144; Yapıcı, 1997: 49-61). Kur’an-ı Kerim herkesi istisnasız tövbeye davet etmekte (Nur, 24/31, Bakara, 2/159-160, Saffat, 37/86-88; En’am, 6/153, Tövbe, 9/3-5, 11) ve yapılan hatalardan vazgeçildiği, iyi bir insan olma gayreti içine girildiği takdirde Allah’ın mutlaka bağışlayıcı olduğuna da dikkat çekmektedir (İsra, 17/25). Tüm dünyadaki manevi değerler ve inanç sistemlerinde tövbe, affetme, affedilme kavramlarının insanlara iyi geldiği, bireylerin psikolojilerini olumlu yönde etkilediği görülmektedir (Kara,

2009: 251-270). Özellikle tövbe kavramı kişinin dönüşümünü sağlayan bir mekanizmadır.

Katılımcıların tövbe kavramına yönelik cevapları incelendiğinde “tövbe; pişmanlık ve bir daha yapmamak” olarak açıkladıkları görülmektedir. Katılımcılar bazı günahlarından dolayı tövbe ettiklerini de belirtmişlerdir. Fakat hükümlü oldukları öldürme suçundan dolayı tövbe eden hükümlü sayısı oldukça düşüktür. Bunun sebebinin haklılıklarına olan kuvvetli inançları olduğu anlaşılmaktadır. ‘Hırpalanmış kadın sendromu’ (Walker, 2009) olarak adlandırılan ve devamlı şiddet gören kadınlarda, bu durumdan kurtulmak için şiddet kaynağını yok etmek gerektiği algısı oluşmakta ve cinayet suçu bu suçlular tarafından tövbe gerektiren bir suç olarak görülmemektedir.

Ayrıca bazı katılımcılar günahlardan arınma için tövbenin yanında ibadetin çok önemli olduğunu vurgularken, diğer bir grup ibadetin önemli olmadığını altını çizmiş ve “günahlardan arınmak”, “temiz bir kalbe sahip olmak için fitne düşünmemek”, “yalan ve dedikodudan uzak durmak” gerektiğini söylemişlerdir. Katılımcıların durumu incelendiğinde her katılımcının ibadet etme durumuna paralel olarak fikir beyan ettiği görülmektedir. Bilişsel çelişki teorisine göre kişi iki zıt durum işine girdiğinde, tutumları ile davranışları çeliştiğinde tutarlı hale gelebilmek için çaba sarf eder (Kılınç-Torun, 2011: 1-14).

c.d.b. Hükümlülerin Ahiret-Cennet-Cehennem Kavramlarına Bakışı

Soru: *Ahiret-Cennet-Cehennem kavramlarının sizdeki etkisinden bahsedermisiniz?*

Bu soru ahiret ile ilgili dini kavramların hükümlüler tarafından nasıl yorumlandığını anlamak için sorulmuştur. Hükümlülerin ahiret ile ilgili düşüncelerinde genel anlamda olumlu olduklarını görmekteyiz. Dinin büyük bir günah işlemiş olmaları onları umutsuzluğa sevk etmemiştir. Bu durum bilişsel çelişki teorisi ile açıklanabilir. Adam öldürmenin büyük günah olduğunu hepsi kabul etmiş olmasına rağmen kendi haklı sebepleri olduğunun altını çizmekte ve affedilecekleri ümidini vurgulamaktadırlar:

“Benim için iki tarafta fark etmez. Kimin nereye gideceğine Allah karar verir. Ben cehenneme gidip bana acı çektirenlerin acı çektiğini görmek isterim.”

“Günahlarımızın bedelini ödeyeceğiz. Ben şu ana kadar kötü bir şey yapmadım. Evet, o an benden kaynaklanan bir şey oldu ama ben öldürmeseydim o beni öldürecekti.”

“Ben iyiyim demiyorum ama Allah affeder inşallah. Ben ümidimi koruyorum. Cennete girmek istiyorum. Allaha inancımı hiç yitirmedim.”

“Kurban olduğum Rabbim inşallah cennetine alır bizi. Cezaevinde o kadar çok münafık var ki insanlarla güler yüzle konuşuyor, sonra da ardından çekiştiriyorlar. İşte onlar cehennemlik.”

İslam’da ahiret gününe inanmak, imanın bir rüknü; akidenin, inancın bir parçasıdır. Bu nedenle ahirete inanmayan kişi gerçek mü’min olmaz. Nitekim Kur’an-ı Kerim’de mü’minlerin özellikleri sayılırken, ahirete kesinlikle inandıklarına vurgu yapılmıştır (Kur’an-ı Kerim, Bakara, 2/4). Dolayısıyla ahirete imanın bir parçası olan cennet ve cehennem varlığına inanma, tartışma götürmez bir konudur. Aynı zamanda bu inancın -kuvveti derecesinde- suçtan ve kötü işlerden alıkoyma özelliği de bulunmaktadır (Âl-i İmrân, 3/131; Nisa, 4/18; Tevbe, 9/89, 100; Ahzâb, 33/64; Fetih, 48/6, 13; Hadîd, 57/21; Mülk, 67/5.; 4/57; Nisa, 4/122; Maide, 5/119; A’raf, 7/36; Tevbe, 9/22; Teğabûn, 64/9; Beyyine, 98/8; Bakara, 2/24).

Verilen cevaplarda genel olarak katılımcıların cehennemden korktukları ama cennet ümidi içinde oldukları görülmüştür. İslam inancına uygun cevaplar veren katılımcılar içinde ahirete inanmadığını söyleyen mahkûm olmamıştır.

c.d.c. Adanmışlık

Soru: *Sizce göre Allah’ın rahmeti mi yoksa gazabı mı ağırlıktadır? Rahmeti ya da gazabı hak edenler kimlerdir?*

Bu soruya verilen cevaplar incelendiğinde rahmet ve gazap tanımlamalarından daha çok her hükümlünün bu kavramları kendi durumu ile ilişkilendirdiği görülmektedir. Özellikle öldürdükleri şahısların (çoğunlukla eşleri) gazabı hak ettiği açıklamasında bulunmuşlardır. Bazı hükümlüler net bir şekilde gazabı eşinin, rahmeti kendisinin hak ettiğini ifade etmiştir. Maktule duydukları öfke ve kendilerine olan acıma duyguları bu kavramlarla açıklanmaya çalışılmıştır.

Kaplan; toplumun bazı kesimlerinin belirli grupları kendi ahlak anlayışına ve ilahi adalet inancına göre kategorize ederek başlarına gelen şeylerin o insanlar için kaçınılmaz ve normal olduğunu söylemektedir (Kaplan, 2011: 90). Örneğin; ahlaksız davranışlar sergileyen bir kişinin başına tecavüz vs. gibi şeyler gelmesi normaldir. Bundan dolayı da mağdur kınanabilmektedir. İnsan fitratında var olan zihinsel ve duygusal eğilim, bu sosyo-kültürel faktörlerle beslenmektedir. Öldürme suçundan hükümlü olan bu kadınlar da maktul sebebiyle yaşadıkları mağduriyet ve acılardan hareketle maktulün ölümü hak ettiğini ve Allah’ın rahmetini

hak etmediğini düşünmektedirler. Bazı katılımcılar bu konuda şu ifadeleri kullanmışlardır:

“Günahı çok olan gazabı hak eder. Yani haksızlık yapanlar, haram yiyenler gazabı hak ederler. Rahmeti hak edenler ise yardıma muhtaç insanlara yardım edenlerdir. Bir bardak su vermek bile çok önemlidir. Ben işlettiğim büfemde birçok insana yardım ettim. Mağdur insan görürsem dayanmam.”

“Ben cennete giderim diye düşünüyorum. Allah her şeyi görüyor. Onun rahmeti ağırlıkta. İkinci eşim kızıma ve oğluma çok kötülük etti ama Allah herkesi affetsin istiyorum. Yoksa onun başını cehennemde beklemek zorunda kalacağım. Ben dayanamadım öldürdüm ama Allah her şeyi affetsin.”

“Gazabı kötü insanlar, iftira edenler, kavga edenler hak eder. Rahmetini bilemiyorum. İnşallah biz kavuşuruz rahmetine.”

“Eşim rahmeti hak etmiyor. Gazabı hak ediyor. Onun yaşam hakkını aldığım için de kendimi suçluyorum. Keşke belasını benden bulmasaydı.”

“Eşimi öldürdüğümünden dolayı hiç pişman değilim. Allah’ın da bana gazap etmeyeceğine eminim. Çünkü o bize çok azap çekti.”

“Size göre Allah’ın rahmeti mi yoksa gazabı mı ağırlıktadır? Rahmetini ya da gazabını hak edenler kimlerdir?” sorusu ile rahmet-gazap kavramlarına bakışları belirlenmek istenmiştir. Katılımcılar tarafından gazabı kötü insanların hak ettikleri vurgulanmıştır. Kötü insanların vasıflarını sayarken kul hakkına girenlere, çocuk katili ve tecavüzcülerine, kendilerine kötü davranan eşlerine özellikle vurgu yapmış olmaları dikkat çekicidir. Bu kişiler arasında çocuk katili ve tecavüzcüsü bulunmaması dikkat çeken bir durumdur. Hükümlülerin çocuklara karşı işlenen suçlara hassas ve öfkeli oldukları gözlemlenmiştir.

Kendilerine acı yaşattıkları için maktullerine karşı da öfke içindedirler. Bu sebepten dolayı rahmeti kendilerinin, gazabı ise maktullerinin hak ettiğine vurgu yapmaktadırlar. (Walker, 2009).

c.e. Hükümlülerin Rüyalarındaki Dini Motifler ve Yorumları

Soru: *Sizî etkileyen dinle ilgili bir rüyanızı anlatır mısınız? Rüyalarınızda en çok kimleri görürsünüz? Size göre bu rüyanın anlamı nedir?*

Hükümlülerin cevaplamakta en istekli davrandıkları soru rüyaları ile ilgili olan soru olmuştur. Bu soru hükümlülerin dini içerikli soru olarak rüyalarını sorduklarını ifade ettikleri ve rüyalarına çok önem verdik-

leri tespit edildiği için sorulmuştur. Ceza infaz kurumundaki hükümlüler, kendilerini düzenli olarak ziyaret eden din görevlisine rüyalarını anlatmak ve tabir ettirmek istemektedirler.

Rüyalar bir insanın duygularının, kaygılarının, umutlarının şifreleridir. Pek çok hükümlü ile rüyaları paylaşarak sıcak bir iletişim kurmak mümkün olmuştur. Onlar haklıklarını öldürdükleri şahıslara rüyalarında söylemiş, kızgınlıklarını rüyalarında yaşamışlardır.

Rüyaları aynı zamanda onların yaratıcı ile aralarındaki bağıdır. Dini bilgisi olmayan bazı hükümlülerin rüyalarında bazı sureleri okumaları veya okumalarının istenmesi onların ruh dünyalarında dine olan yakınlık ve ihtiyaçlarının göstergesidir:

“Ben rüyamda bir dede görüyorum. Bana senin yerin burası değil deyip beni cennete götürüyor. Herhalde ben cennete gideceğim.”

“Cezaevine girmeden önce Hz. Yusuf’u gördüm rüyamda. İki kişi koluna girmişti. Ben onun kim olduğunu sordum. Söylediler. O bir iftira yüzünden 7 sene yattı ve çıkınca Mısır’a sultan oldu. Ben de inşallah 7 sene yatıp çıkacağım”.

“Ben ceza aldığımında isyan etmiştim. Hak etmediğimi düşünüyordum. Bir gün rüyamda Hz. Ali’yi gördüm. Bana kılıcını verdi ve “Bu kılıçla çok güçlü olacaksın. Sabret” dedi. Bu rüyadan sonra kendimi daha iyi hissettim. Tekrar namaza başladım. Cezam onaylandığında Hz. Peygamberimizi gördüm rüyamda. “Sabret” dedi. Çoğu zaman kendimi suçlu hissetsem de aslında vicdanım rahat. Allah’ın affediciliğine inanıyorum.”

“Rüyamda hacca gittim. Kâbe’de deniz vardı.”

İfadelere bakacak olursak din belli şahıslar ve simgelerle özleştirilmiştir. Rüyada görülen hoca, beyaz sakallı dede, Kâbe, ya da bazı Peygamberler vesilesi ile kişi Yaratan ile kurduğu bağı ve duygusal ihtiyaçlarını, bilinçaltına ittiği duygularını yaşamaktadır. Hükümlülerin rüyalarına olan ilgisi, daha da önemlisi rüyalarını dini bir boyutta ele almaları onların dini anlama ve algılama biçimini tanımamıza olanak veren bir durumdur.

Katılımcılara etkilendikleri dini rüyaları sorulduğunda yedi hükümlü bu soruya cevap vermemiştir. Bunlardan ikisi cevap vermeme sebebi olarak özel rüyalar gördüklerini ve anlattıklarından dolayı bu rüyaların kesintiye uğradığını belirtmiştir. Rüyayı gizli tutma genellikle hükümlülerde ender rastlanan bir durumdur. Otuz bir hükümlü etkilendiği rüyayı anlatmış ve rüyalarına yorumlarda bulunmuşlardır. Bir rüyanın yorumlanması, yani ona bir anlam yüklenmesi bilinçli olarak harekete geçirdiğimiz zihinsel bir eylemdir.

Jung'a göre rüya gören rüyanın en önemli parçasıdır. Rüyalar şu anlamları içermektedir: Rüyalar kişiliğin bilinmeyen bir yönünü gösterecek gizli çelişkileri ortaya çıkarmakta, bazen gizli istekleri dile getirmekte, bazen çok önceden görülmüş okunmuş ya da duyulmuştur. Fakat sonradan unutulmuş deneyimleri tekrar hatıra getirmektedir ve iç ve dış koşulların rüya sahibince yönlerini sergilediği için analitik tedavide de çok değerlidirler (Fordham, 1996: 133-135).

Freud'un öğrencilerinden Alfred Adler'e göre rüya düşünce sürüsünün bir parçasıdır ve yaşama tarzına uygun olarak rüya görenin şimdiki yaşama bakışıyla gelecekteki amaçları ve onlara ulaşma planlarının bir birleşimidir (Yücesoy, 2001: 149).

Fromm ise rüyaları unutulmuş bir dil olarak kabul eder ve zihnin en önemli ifade kaynakları olarak görür (Holbeche, 1994: 91).

Bu yaklaşımlar çerçevesinde araştırmamızda özellikle vurgu yapmak istediğimiz nokta hükümlülerin rüyalarını dinle aralarındaki önemli bir bağ olarak görmeleridir. "Dini soru olarak" rüyalarını ifade eden hükümlü sayısının fazlalığı önemlidir.

Rüyada görülen dini motifler herkeste olduğu gibi bu kadınlar için de rahatlatıcı unsurlar ve şefkat yumağıdır. Bu hükümlülerin onaylanmaya, desteklenmeye umutlandırılmaya olan ihtiyaçları kanaatimizce rüyalarını hayatlarının en önemli parçası haline getirmektedir.

"Rüyanızda en çok kimi görürsünüz" sorusu ise iç dünyalarını ortaya çıkaran bir soru olmuştur. Bütün hayatları boyunca sıkıntı ve baskı içinde yaşamaları onları yoğun bir öfke içine sürüklemiştir. Kızgınlıklarını muhataplarını yok ederek de ortadan kaldıramamışlardır. Çünkü sonuna kadar haklı olduklarına inandıkları halde kimseden, en yakınlarından (anne, baba, çocuk) bile onay alamamışlardır. Rüyalarında hala bir hesaplaşma içindedirler. Rüyalarında maktulle hesaplaşmaya devam etmekte ve haklılıklarını onlara söyleterek vicdanlarını rahatlatmaya çalışmaktadırlar. Bu soruya verilen cevapları incelediğimizde öldürme suçundan hükümlü olan kadınların rüyalarında da en çok öldürdükleri şahıslarla meşgul olduklarını ve onaylanmama, tatmin olmama duygusunun hala devam ettiğini görmekteyiz. Bazı açıklamalarda öldürülen şahıs kadın hükümlüden af dilemekte ve aslında onun haklı olduğunu söylemektedir.

Bunun dışında kendisini koşulsuz sevdiğine inandığı şahısları rüyalarında gören hükümlüler korku, kaygı ve kızgınlıklarını gerek dini bir değerle gerekse sevdikleri yakınları ile rüyalarında paylaşmaktadırlar. Bazı hükümlüler öldürmüş bile olsalar eşlerine duydukları özlemi dile

getirmişler, bu sonuçtan üzgün olduklarını ifade etmişlerdir. Eşini rüyasında görmek istemeyen bir hükümlünün, sevgisinden ya da iyilik amacı gütmeyen sadece rüyasına giremesin diye onun için Kur'an okutması da ilgi çekici bir durumdur. Dört hükümlü bu soruya cevap vermek istememiştir.

S o n u ç

İslam dinini emir ve yasaklar bakımından incelediğimizde, insanların dünya ve ahiret huzurunu hedeflediğini görmekteyiz. Huzur içinde yaşamamız ise birbirimizin haklarına saygı göstermemizle mümkün olmaktadır. Saygı gösterilmesi gereken en önemli hak ise bireylerin yaşama hakkıdır. İslam dinine göre en büyük günah olarak işaret edilen, kişinin hayatına son verme yani öldürme fiili maalesef İslam dinine inanan ve gereklerini yerine getirmeye çalışan kişiler tarafından da işlenmektedir. Özellikle merhametli olarak yaratıldığı vurgulanan kadınların öldürme suçu işleyebilmesi de ayrıca önem taşımaktadır. Araştırmamızda elde ettiğimiz bulgulara göre öldürme suçu işleyen kadınların hayatlarında din ya bir bilgi ve etki alanı olarak yoktur ya da etkin bir yönlendirme gücünden mahrumdur.

Araştırmamızda katılımcı kadın hükümlülerin, dini bilgilerini genel olarak yeterli kaynak ve sürede elde etmedikleri sonucuna varılmıştır. Çünkü eğitim uzun bir süreçtir ve maalesef din gibi insan hayatını şekillendiren önemli bir olgu için yeterince bilgi edinme ihtiyacı duyulmamıştır. Bazı hükümlülerin yeterli din bilgisi verecek biriyle daha önce karşılaşmış olmak istemeleri oldukça önemlidir.

Çalışmamıza katılan ve dini bilgiyi aile ortamında edindiğini ifade eden kadın hükümlülerin din eğitiminden kasıtlarının yalnızca namaz surelerinin öğretilmesinden ibaret olduğu ortaya çıkan sonuçlar arasındadır. Kendi çocuklarına da aynı şekilde din eğitimi verdiklerini belirten söz konusu kadın hükümlülerin din algılarının "dış güdümlü" dindarlık tipolojisiyle örtüştüğü ulaşılan bulgular arasındadır.

Öldürme suçu işleyen kadınların büyük kısmının şiddet mağduru olduğu da kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır. Devamlı şiddet gören bu hükümlülerin evlerinde silah vb. bulunması ya da silaha ve kesici aletlere ulaşmalarının kolay olması da plansızca ve aniden öldürme suçu işlenmesini kolaylaştırmıştır.

Dindarlık olgusu kişinin hayata dair yaklaşımı, algısı ve anlamlandırmasına göre biçim kazanmaktadır. Mutlaka önemsenmeli ve kişiler manevi yönden sorularına tatminkâr cevaplar bulacak şekilde eğitim al-

malıdır. Örneğin İslam dinine göre kişilerin ceza verme yetkisi olmadığı halde bazı hükümlülerin günahkâr gördüğü ve düşmanlık beslediği muhatabı için -katlı vacipti- ifadesini kullanmış olması düşündürücüdür. En önemli noktalardan biri ise (bir hükümlü tarafından) dinin ‘Allah için ölmek ve öldürmek’ olduğuna vurgu yapılması, ibadet boyutunun anlamsızlığının ifade edilmesidir. Vacip, katlı vb. ifadeler dini terimlerdir. Yeterli din bilgisi ve ehliyeti olmayan kişilerce dinin yasakladığı bir suç için kullanılmış olması dini bilgilerdeki bozukluk ve tutarsızlığı göstermektedir.

Tövbe konusunda ise katılımcıların çoğunluğu Allah’ın pişmanlık duyan ve vazgeçen herkesi affedebileceğini düşünmelerine rağmen, işledikleri suçun tövbe gerektirdiğini algılayamadıkları anlaşılmaktadır. Bu durum kendi haklılıklarına olan inançlarının sonucudur. Hâlbuki haklılık ceza verme yetkisini kişilere vermez.

Katılımcıların din- din görevlisini rüyalarla özdeşleştirmeleri oldukça önemlidir. Ceza infaz kurumunda din görevlisi olarak çalışan araştırmacıya sık sık dini soru kapsamında rüyalarını anlatmaktadırlar. Anlatımlarında dinlenmeye ve anlaşılmaya ihtiyaç duydukları tespit edilmektedir. Ayrıca rüyalarında gördükleri dini simge ve din büyüklerini çok önemsemektedirler. Aslında bir bakıma bu onların Yaratıcı ile aralarındaki özel bağıdır ve kendilerine olan inançlarını perçinlemektedir.

Örgün veya yaygın eğitim çerçevesinde verilebilecek olan din eğitimi kişiler için elzemdır. İlk ve orta öğretimde kesinlikle mecburi tutulması gereken din derslerinin kapsamı genişletilmeli ve bu dersler çerçevesinde öğrencilere başvurabilecekleri dini kurum ve önemli kilit noktalar iyi öğretilmelidir. Kişi istediğinde bazı problemlerini paylaşabilmek ve dini danışmanlık alabilmek için nerelere başvurabileceğini iyi bilmelidir.

Din algısı üzerine yapılacak çalışmaların devamlılığı önemlidir. Dini kavramlar içi yetkin ve eğitilmiş kişilerce doldurulmadığı zaman bireylerin kendi kültür ve algılarına göre yorumlanabilir ve birçok olayı tektikleyebilir. Kur’an ve Hadis metinlerinden çıkarılan yorumlar kimi inanan bireylere sükûnet verirken, kimilerinin hem kendisine hem başkalarına zarar vermesine sebep olabilir.

Kaynaklar

Armaner, N. (1964). *İnanç ve hareket bütünlüğü bakımından din terbiyesi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Armaner, N. (1980). *Din psikolojisine giriş*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Bedel, A. (2011). *Kişilerarası sorun çözme becerileri eğitiminin ergenlerin sürekli öfke ve öfke ifade tarzlarına etkisinin incelenmesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Cirhinlioğlu, F. G. (2010). *Din psikolojisi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Cüceloğlu, D. (2006). *Varolmak, gelişmek, uzlaşmak*. İstanbul: Sistem Yayıncılık.

Estes, C. P. (2019). *Kurtlarla koşan kadınlar*. (Çev. H. Atalay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Festinger, L. (1957). *A Theory of cognitive dissonance*. Evanston: Row, Peters.

Fordham, F. (1996). *Jung psikolojisi*. İstanbul: Say Yayınları.

Frankl, V. E. (2006). *İnsanın anlam arayışı*. (Çev. S. Budak). İstanbul: Edesos Yayınevi.

Fromm, E. (2004). *Psikanaliz ve din*. (Çev. E. Erten). İstanbul: Arıtan Yayınevi.

Gençöz, F. (1998). Uyum psikolojisi. *Kriz Dergisi*, 6 (2), 1-7.

Golstein, E. B. (2019). *Duyum ve algı*. İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım.

Güldoğan, E. (2010). *Kadınları suça iten psikolojik nedenler: Adam öldürme suçu işlemiş kadınlar örneğinde bir inceleme*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Holbeche, S. (1994). *Rüyaların gücü*. (Çev. M. Harmancı). İstanbul: Say Yayınları.

Hökekleli, H. (2010). *Din psikolojisi*. (8. Basım). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

İçli, T. (2007). *Kriminoloji*. Ankara: Seçkin Yayınları.

Kaplan, H. (2011). *İlahi adalet psikolojisi*. İstanbul: Express Basımevi.

Kara, E. (2009). Dini ve psikolojik açıdan bağışlayıcılığın terapötik değeri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2 (8), 251-270.

Karaca, F. (2010). Dindarlığın etkileri. (Ed. H. Hökekleli). *Din psikolojisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Kayıklık, H. (2003). Allport'a göre dini yaşayışa gelişimsel bir açılım. *Dini Araştırmalar*, 5 (15), 121-138.

Kenevir, F. (2017). Hayata ve vücut dokunulmazlığına karşı işlenen suçlarda kadın suçluluğu ve dindarlık ilişkisi. *Journal of History Culture and Art Research*, 6 (3), 781-802.

Kılınç, S. & Torun, F. (2011). Adil dünya inancı. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 3 (1), 1-14.

Kızmaz, Z. (2005). Din ve suçluluk: Suç teorileri açısından kuramsal bir yaklaşım. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (1), 189–215.

Mehmedoğlu, A. U. (2004). *Kişilik ve din*. İstanbul: Dem Yayınları.

Özbek, B. (2011). *Cinayet işleyen kadınlarda din algısı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özdoğan, Ö. (2007). *İsimsiz hayatlar*. Ankara: Lotus Yayınları.

Özdoğan, Ö. (2009). *Aşkım yanımda maneviyat*. Ankara: Özdenöze Yayınları.

Peck, M. S. (2003). *Kötülüğün psikolojisi*. (Çev. G. Talay). İstanbul: Kuraldışı Yayınları.

Peck, M. S. (2015). *Az seçilen yol*. (Çev. S. Ayanbaşı). İstanbul: Akaşa Yayınları.

Peker, H. (1990). Suçlularda dini davranışlar. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, 93-123.

Tarhan, N. (2005). *Kadın psikolojisi*. İstanbul: Nesil Yayınları.

Tarhan, N. (2009). *İnanç psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Tatlıoğlu, K. (2013). Çatışma çözme, uzlaşma ve empati kültürünün kazanılmasında dini fenomenlerin etkisi: Sosyal psikolojik bir yaklaşım. *International Conference on Religious Tourism and Tolerance*. (Konya, 9-12 Mayıs 2013), (ss. 894-90). Konya: Avbil Yayınları.

Topçu, N. (20014). *Psikoloji*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Walker, L. E. A. (2009). *The battered woman syndrome*. Newyork: Springer Publishing.

Yapıcı, A. (1997). *İslam'da tövbe ve dini yaşayıştaki rolü*, İstanbul: Beyan Yayınları.

Yapıcı, A. (2007). *Ruh sağlığı ve din: Psiko-sosyal uyum ve dindarlık*. Adana: Karahan Yayınları.

Yapıcı, A. (2016). Cinsiyete göre farklılaşan dindarlıklar ve kadınlarda dinsel yaşamın farklı görüntüleri. *Dini Araştırmalar Dergisi Kadın Özel Sayısı*, 19 (49), 131-161.

Yılmaz, H. (2001). Yaygın din eğitimi kurumları ve toplumsal barış. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (2), 329-356.

Yücesoy, S. (2001). *Uykudaki bilgelik rüyalar*. İstanbul: Ruh ve Madde Yayıncılık.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 1 • Haziran 2020 • 181-218
Issue: 1 • June 2020 • 181-218

**Türk Din Psikolojisi Çalışmalarında
'Çocukluk Dönemi Dinsel Gelişimi' Literatürü
(1958-2020) Üzerine Bir Araştırma**

A Research on 'Religious Development in Childhood' Literature (1958-2020) in Turkish Psychology of Religion Studies

Kader Cansu Abay

Yüksek Lisans Öğrencisi
Balıkesir Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: dipakademi23@gmail.com
Orcid: 0000-0002-3625-9394
Balıkesir / Türkiye

MSc Student
Balıkesir University
Institute of Social Sciences
E-mail: dipakademi23@gmail.com
Orcid: 0000-0002-3625-9394
Balıkesir / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received 29 Mayıs 2020 • 29 May 2020
Kabul Tarihi • Accepted 10 Haziran 2020 • 10 June 2020

* Bu makale, yazarın *Çocukluk dönemi dinsel gelişimi (1958-2019) üzerine bibliyografik bir araştırma* başlıklı lisans tezinden üretilmiştir.

Ö z e t

Bu makalenin amacı, Türk din psikolojisi çalışmalarında çocukluk dönemi dinsel gelişimi üzerine bir literatür (1958-2020) taraması yapmaktır. Bu bağlamda makalede, 1958-2020 yılları arasında ‘çocukluk dönemi dinsel gelişimi’ konusunda yapılan ‘kitap, tez, makale, bildiri, çeviri ve ansiklopedi maddesi’ türündeki araştırmalar akademik ürün çeşitliliğine göre gruplanarak bir araya toplanmıştır. 1958-2020 yılları arasında bu çalışmalarda meydana gelen gelişim ve değişimi bir bütün olarak gözlemlene fırsatı da sunan bu makalede, metodolojik olarak literatür tarama modeli kullanılmıştır. Bu makalede Türkçe literatüre yer verilerek, dinsel gelişim dönemlerinden ‘çocukluk dönemi dinsel gelişimi’ üzerine araştırma yapmayı planlayan araştırmacıların kaynak tarama ihtiyacını gidermek de hedeflenmiştir. Bu hedefler doğrultusunda makalede sonuç olarak; akademik ürünlerin türlerine göre nicel dağılımlarına bakıldığında, taranan kaynakların % 4’ünü kitapların (n=12), % 55’ini tezlerin (n=177), % 27’sini makalelerin (n=85), % 11’ini bildirilerin (n=34) ve % 3’ünü ise çevirilerin (n=10) oluşturduğu görülmüştür. Konuyla ilgili yapılan taramalarda oldukça sınırlı düzeyde (n=1) ansiklopedi maddesi olduğu saptanmıştır. Tüm bu nicel ürün çeşitliliğine göre toplamda 319 adet kaynağın tarandığı tespit edilmiştir. Çocukluk dönemi dinsel gelişimi üzerine (1958-2020) yapılan literatür taraması sonucunda genel bir değerlendirme yapıldığında, söz konusu gelişim dönemi üzerine Türkiye’deki araştırmaların ağırlıklı olarak din pedagogları tarafından yapıldığı dikkati çekmektedir. Dolayısıyla çocukluk dönemi dinsel gelişimi üzerine oluşturulan din psikolojisi literatürünün din eğitimine göre nicel bir düşünüş gösterdiği söylenebilir. Türkiye’de din eğitimi alanında çalışan din pedagoglarının din psikologlarına oranla nicel fazlalığı bunun sebeplerinden biri olabilir. Ayrıca din psikolojisi alanında çalışan araştırmacılar için konuya ilişkin şu önerilerde bulunulabilir: (i)-Türk din psikolojisi literatürünü zenginleştirmek için her yıl düzenli olarak yapılan din psikologları toplantılarında, çocukluk dönemi dinsel gelişimi üzerine yapılacak tez çalışmaları ve yayınları özendirmek amaçlı bazı önerilerde bulunup prensip kararları alınmalıdır. (ii)-Ayrıca düzenli aralıklarla söz konusu gelişim döneminde yapılan çalışmaların güncellenebilmesi amacıyla bibliyografi ve literatür çalışmaları sürdürülmelidir. Böylece bu konu üzerine çalışacak din psikologlarının söz konusu kaynaklara erişimi ve literatür eksikliğine ilişkin problemleri daha kolay aşılabilir.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Çocukluk dönemi • Dinsel gelişim • Literatür
Bilim tarihi

Abstract

The purpose of this article is to produce a literature review (1958-2020) out of Turkish psychology of religion studies on religious development in childhood. In this context, researches on 'religious development in childhood' "books, theses, articles, papers, translations and encyclopaedia article" from 1958 to 2020, were grouped together according to the variety of academic products. In this article, which provides the opportunity to observe the development and change that occurred in these studies from 1958 to 2020 as a whole, the method of literature survey was made use of methodologically. Including the Turkish literature in this article, it is also aimed to eliminate the need for resource scanning for researchers who plan to conduct research on 'religious development in childhood' of religious development periods. In line with the aims, it was determined in the conclusion of the article that; considering the quantitative distribution of academic products by types, 4% of the scanned sources were books (n = 12), 55% of them were theses (n = 177), 27% of them were articles (n = 85), 11% of them were papers (n = 34) and 3% were found to be translations (n = 10). During the scanning on the subject it has been also determined that there is a very limited number of encyclopaedia articles (n = 1). According to all of this variety of quantitative products, it was determined that a total of 319 sources were scanned. When a general evaluation is made based on the literature review on religious development in childhood (1958-2020) upon such a period of development in question, it is notable that researches in Turkey are carried out mainly by pedagogues of religion. Therefore, it can be said that the psychology of religion literature created on the religious development in childhood shows a quantitative decrease compared to that of the religious education. It may be one of the reasons that the number of pedagogues of religion working in the field of religious education in Turkey is greater than that of psychologists of religion. In addition, the following suggestions can be made for researchers working in the field of psychology of religion: (i)-In order to enrich the Turkish psychology of religion literature, some suggestions and principle decisions should be made in annual psychologists of religion meetings to encourage the production of thesis, studies as well as publications on religious development in childhood. (ii)-Bibliography and literature studies should continue at regular intervals in order to update the studies in the aforementioned period of development. Thus, it may be easier for psychologists of religion to study on this subject to access the mentioned resources and overcome problems related to the lack of studies in literature.

Keywords

Psychology of religion • Childhood • Religious development
Literature • History of science

Giriş

Bir dargın bir barışık kardeşler olarak bilinen din ile psikoloji arasındaki ilişkinin 1880’li yıllara dayandığı görülmektedir. Bir yandan aydınlanma felsefesinin din üzerinde bıraktığı olumsuz izlenimler, diğer yandan ise bu iki alanın birbirine olan gereksinimlerinin görmezlikten gelinememesi gibi durumlar din ve psikoloji arasında çoğu zaman çatışmaya sebep olmuştur (Köse & Ayten, 2012: 7). Bu tarihsel çatışmalı sürecin ardından son yıllarda psikolojiden ayrılarak bağımsız bir bilim dalı olmayı başaran din psikolojisi; ‘bireylerin dinsel davranışlarını, bu davranışların psikolojik sebeplerini ve sonuçlarını bilimsel ilkeler ve yöntemlerle araştıran bilim dalı’ şeklinde tanımlanabilir (Horozcu, 2015: 45).

Din psikolojisi literatüründeki alana ilişkin yapılan betimsel tanımlardan hareketle dinin birey davranışı üzerindeki etkilerini ve yansımalarını inceleyen din psikolojisi bilim dalının birey-kutsal varlık ilişkisini ve bu ilişkiden ortaya çıkan teolojik içeriğin psikolojik boyutlarıyla ilgilendiği söylenebilir. Bu bağlamda “dinsel tasavvurlar, dinsel duygular ve düşünceler, din değiştirme, inanç, dua, mistik deneyim, tövbe ve ibadet” gibi bireyin dinsel davranışlarının her türlü psikolojik yönü din psikolojisi bilim dalının başlıca alt araştırma konuları kapsamındadır (Peker, 2014: 32-33). Dolayısıyla alana ilişkin söz konusu bu durum din psikoloğu Koç (2005) tarafından “din psikolojisinin temel konusu, dinsel yaşamın bireyin iç dünyasına yansıyan öznel yönüdür. Dolayısıyla bireyin, dinsel nitelik taşıyan tüm ruhsal yaşam ve davranış alanları, din psikolojisinin inceleme konusu içerisine girmektedir” biçiminde betimlenmiştir (Koç, 2005: 41).

Din psikolojisi bilim dalının bir diğer alt araştırma-inceleme konusu ise dinsel gelişim dönemleridir. Adı geçen bu konu, temelde gelişim psikolojisiyle ortak bir çalışma alanını oluşturmaktadır. Ardışık olarak sırasıyla ‘çocukluk, ergenlik, yetişkinlik ve yaşlılık’ olmak üzere dört temel gelişim dönemlerinde gelişim psikolojisi perspektifinden bireylerin psiko-motor, psiko-sosyal, duyuşsal ve bilişsel gelişimleri incelenirken; din psikolojisi perspektifinden de bireylerin dinsel, ahlaki ve değer gelişimleri araştırılmaktadır.

Din psikolojisi alanının bir alt araştırma konusu olarak çocukluk dönemi dinsel gelişiminde, 0-12 yaş arasındaki çocukların dinsel duygu, düşünce, tutum ve davranışlarının oluşum ve gelişimleri incelenmeye ve araştırılmaya çalışılmaktadır. Bireyin sonraki gelişim dönemlerindeki dinsel duygu, düşünce, tutum ve davranışlarının temeli çoğunlukla çocukluk döneminde atılmaktadır. Bu döneminin en belirgin dinsel gelişim

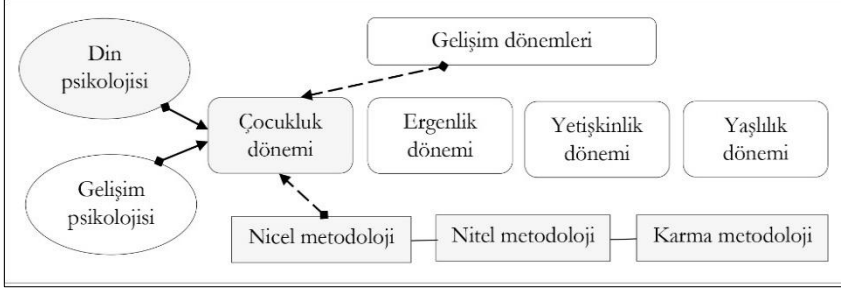
özelliklerinden biri çocuğun bilişsel gelişimine bağlı olarak ortaya çıkan 'kolay inanılrlık' özelliğidir. Bu özellik sayesinde sorgulamadan ve şüphelenmeden dinsel konulara inanmaya hazır duruma gelen çocuk, bu konularda sosyal çevresinden duyduğu her şeyi akıl yürütmeden özümseyebilmektedir. Psiko-teolojik içerikli bu gelişimsel durum, çocuğun sonraki gelişim dönemlerinde dine yaklaşmasını veya uzaklaşmasını doğrudan etkileyebilmektedir (Köylü, 2004: 138).

Çocukluk dönemindeki diğer bir dinsel gelişim özelliği de taklitçiliktir. Çocuk çevresinde gözlemlediği davranışları basit düzeyde herhangi bir akıl yürütmeden taklit eder ve bundan haz alır. Örneğin; çocuk namaz kılan anne-babalarını bilinçsiz bir şekilde taklit edebilir, fakat namazın önemi hakkında bilişsel bir düşünceye sahip olamayabilir. Bu dönemin bir diğer dinsel gelişim özelliği ise antropomorfizmdir. Bu özelliğin dinsel belirtisi olarak çocuk Allah'ı insan şeklinde tasavvur etmektedir. Örneğin; Allah'ı çok güçlü bir insan olarak hayal edebilir. Bu durumun sebebi çocuğun somut düşünme aşamasında olması sebebiyle soyut kavramları anlayabilecek zihinsel hazırlığının bulunmamasıdır. Çocukların bu dönemde karşı karşıya kaldıkları diğer bir özellik ise egosantrizimdir. Bu özelliğin dinsel belirtisi olarak çocuk tüm çevresinin kendisi için yaratıldığını düşünebilir. Bu dinsel gelişim özelliği çocuğun dualarına da yansımaktadır. Örneğin; çocuk dualarında Allah'tan dondurma, şeker ve çikolata gibi sevdiği yiyecekleri isteyebilir (Şentürk, 2017: 74-78).

Son çocukluk döneminde çocuğun dinsel gelişiminde okullaşma süreci, önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde çocuk sorduğu sorulara cevap alırken daha bilinçli, seçici, anlamaya dönük bir özveride bulunur. Fakat soyut döneme tam anlamıyla geçemediğinden dinle ilgili soyut kavramları bilişsel olarak kavramakta zorlanabilir. Daha önce yakın çevresindeki davranışları taklit eden çocuk, okula başladıktan sonra öğretmenini model almaya başlar. Öğretmenin çocuk için etkili bir otorite olması sebebiyle öğretmenin sınıf için ve dışındaki dinsel tutumları ve davranışları, çocuğun dinsel gelişimi açısından oldukça önemlidir (Certel, 2014: 189). Bu kapsamda din psikolojisi bilim dalında bir literatür çalışması olan bu makale, gelişim dönemlerinden çocukluk dönemi dinsel gelişimiyle sınırlandırılmıştır (ayrıca bkz. Şekil-1).

Şekil-1:

Dinsel gelişim dönemleri araştırma konuları

Bu makalenin amacı, Türk din psikolojisi çalışmaları kapsamındaki 1958-2020 yılları arasında ‘çocukluk dönemi dinsel gelişimi’ konusunda yapılan ‘kitap, tez, makale, bildiri, ansiklopedi maddesi ve çeviri’ türündeki araştırmaları akademik ürün çeşitliliğine göre gruplayarak bir araya toplamaktır. Dolayısıyla bu konuda yapılan çalışmalarda zaman içerisinde meydana gelen gelişim ve değişimi bir bütün olarak gözlemleyebilmeyi de hedefleyen bu makalede, metodolojik olarak literatür tarama modeli kapsamında ‘belge tarama’ tekniği kullanılarak alana ilişkin Türkçe kaynaklardan oluşan bir literatür taraması yapılmıştır (Karasar, 2016: 229).

Her çalışmanın olduğu gibi bu makalenin de yöntemsel ve kaynaklı bazı sınırlılıkları vardır. Bu literatür çalışmasının sınırlılıkları ise şunlardır:

(i)-Türk din psikolojisi araştırmalarında dinsel gelişim dönemleri üst başlığında değerlendirilebilecek olan bu literatür taraması, ‘çocukluk dönemi’ ile sınırlandırılmıştır.

(ii)-Literatür taramasına konu olan ‘çocukluk dönemi’ üzerine yapılan araştırmalar, ana-akım yaklaşım dikkate alınarak din psikolojisiyle sınırlandırılmıştır. Ancak başlıkta direkt din psikolojisini çağrıştırmayan fakat çalışma içeriğinde din psikolojisini kapsayan disiplinler arası nitelikteki çalışmalara da yer verilmiştir.

(iii)-Bu literatür taraması internet tabanlı yapılmıştır. Bu bağlamda tezler için “Ulusal Tez Merkezi” (<https://tez.yok.gov.tr>); makaleler, bildiriler ve çeviriler için “Türkiye Diyanet Vakfı - İslâm Araştırmaları Merkezi” (<http://ktp2.isam.org.tr>); kitaplar için “Google Akademik, Milli Kütüphane” (<https://scholar.google.com.tr>; <https://www.mktup.gov.tr>); ansiklopedi maddeleri için “Türkiye Diyanet Vakfı - İslâm Ansiklopedisi”nin (<https://www.islamansiklopedisi.org.tr>) internet ortamındaki veri tabanları kullanılmıştır. Dolayısıyla elde edilen literatür, bu kaynaklardan elde edilen verilerle sınırlıdır.

(iv)-Bu çalışmaya özgü literatür taraması yapılırken ‘çocuk, çocukluk, çocukluk dönemi, çocuklar, çocuğun, çocuğa, ilköğretim, okul öncesi, ortaöğretim, ahlaki gelişim, dini gelişim, dindarlık, tasavvur, dua,

ibadet, Allah, 0-3 yaş, 0-6 yaş, 3 yaş, 4 yaş, 5 yaş, 6 yaş, 7 yaş, 8 yaş, 9 yaş, 10 yaş, 11 yaş, 12 yaş' anahtar kavramları kullanılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada ulaşılan literatür, adı geçen bu anahtar kavramların taranması sonucunda elde edilen kaynaklarla sınırlandırılmıştır.

a. Çocukluk Dönemi Dinsel Gelişimi Literatürü

Çocukluk dönemi dinsel gelişimi üzerine literatür taramasını içeren makalenin bu bölümünde, akademik ürün türü olarak sırasıyla "(a) kitaplar, (b) tezler, (c) makaleler, (d) bildiriler, (e) çeviriler ve (f) ansiklopedi maddeleri"nde yer alan kaynaklar bulunmaktadır.

a.a. Kitaplar

Makalenin bu bölümünde yer verilen kitapların bibliyografik nitelendirme yazım formatı sadece bu çalışmaya özgü olarak "yazar soyadı ve adı, kitap adı, yayınevi adı, basım yeri ve yılı" biçiminde düzenlenmiştir.

1. Ay, Mehmet Emin. Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım. Timaş Yayınları, İstanbul-1993.

2. Çoban, Mustafa. Okul Öncesi (3 – 6 yaş) Din ve Ahlak Eğitimi. Hüner Yayınevi, İstanbul-2016.

3. Doğan, Mebrure. Temel Eğitim Döneminde Dinî ve Ahlâkî Gelişim. (içinde) İlkokulda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi. (ss. 233-260). (Ed. F. Çakmak). Eğiten Kitap Yayıncılık. Ankara 2018. (kitap bölümü).

4. Karaca, Faruk. Dinî Gelişim Psikolojisi. Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon-2016.

5. Karaca, Faruk. Dini Gelişim Teorileri. Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul-2007.

6. Konuk, Yurdağül. Okul Öncesi Çocuklarda (5-6 Yaş) Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Ankara-1994.

7. Köylü, Mustafa & Oruç, Cemil. Çocukluk Dönemi Din Eğitimi. Nobel Yayıncılık, Ankara-2017.

8. Köylü, Mustafa. Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi, Nobel Yayın Dağıtım. Ankara-2013.

9. Mehmedoğlu, Yurdağül. Ahlâkî ve Dinî Gelişim: "Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor". Morpa Kültür Yayınları, İstanbul-2003.

10. Selçuk, Mualla. Çocuğın Eğitiminde Dini Motifler. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara-1990.

11. Yavuz, Kerim. Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi. Boğaziçi Yayınları, İstanbul-2012.

12. Yıldız, Murat. Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi. İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir-2007.

a.b. Tezler

Makalenin bu bölümünde yer verilen tezlerin bibliyografik nitelendirme yazım formatı sadece bu çalışmaya özgü olarak “ulusal tez merkezi numarası, yazar adı ve soyadı, yılı, tez adı (Türkçe + İngilizce), tez türü” biçiminde düzenlenmiştir. Ayrıca tezler yapıldığı yıllara göre verilmiştir.

1. [1022819]. Binnaz Sarı. (2000). Halide Edib Adıvar'ın talim ve terbiye kitabında ve çocukluk dönemini anlatan kitaplarında din motifleri ve din eğitimi (Mor Salkımlı Ev). (Yüksek Lisans).

2. [104566]. Fatma Özgüleç. (2001). 7-11 yaşlarındaki çocukların ahlaki yargılarının gelişimi / A research on the moral development of 7-11 years old children. (Yüksek Lisans).

3. [1119]. Gelengül Koca. (1987). İlkokul birinci sınıfa devam eden yedi yaşındaki çocukların ahlaki yargılarını etkileyen faktörler / Some factors influencing the moral judgements of the seven year age students going to primary school's first grade. (Yüksek Lisans).

4. [122328]. Halise Kader Zengin. (2002). Eğitsel oyunlar ve ilköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersinde kullanımı. (Yüksek Lisans).

5. [123254]. Zarife Şahin Seçer. (2003). Yoğun düşünme (reflection) eğitimi programının çocukların ahlaki yargılarına etkisinin incelenmesi / The Study of the effect of reflection training program on children's moral judgements. (Doktora).

6. [124824]. Gülsüm Pehlivan. (2003). Çocuk kitaplarında dini motifler ve din eğitimi / Religious concepts and religion education in the child stories. (Yüksek Lisans).

7. [125297]. Mehmet Ekşi. (2002). Din ve ahlak bilgisi kitaplarının çocuklara yaklaşımı / The Approach of books of ethic and religion to the children. (Yüksek Lisans).

8. [130757]. Sümeyye Sağlık. (2003). Okul öncesi dönemde duygu eğitimi (çocuğa güven duygusunun kazandırılması) / Emotional training in pre-school period (establish self confidence on children). (Yüksek Lisans).

9. [133965]. Durdu Tola. (2003). İlkokul 5. sınıf çocuklarında ahlaki yargı ile ana baba tutumları arasındaki ilişkinin incelenmesi / Analyse the relationship between primary 5th grade childrens moral behaviour and parent attitudes. (Yüksek Lisans).

10. [136875]. Hatice Kotan. (2003). 5-6 yaş çocuğu ana sınıf öğrencilerinde dini duygu ve düşünce gelişimi / Developing of religious sensation and religious thinking 5-6 age group of pre-school children. (Yüksek Lisans).

11. [149279]. Afife Turhan. (2004). (Hz. Peygamber'in hadisleri ışığında) çocuğun eğitiminde oyunun yeri / The place of games in the education of a child in the light of the prophets hadith. (Yüksek Lisans).

12. [150792]. Nagihan Taşdemir. (2006). Anne-baba ve çocukların perspektifinden yatay ve dikey bireycilik-toplumculuk, dindarlık ve anababalık stilleri arasındaki ilişkiler / The relationships between vertical and horizontal individualism-collectivism, religiosity, and parenting styles from perspective of parents and their children. (Yüksek Lisans).

13. [161655]. Banu Baç Uslu. (2005). Alt sosyo-kültürel özellikler, annenin eğitim durumu, kardeş sayısı ve cinsiyetin çocukların ahlak ve sosyal kural bilgilerine etkisinin incelenmesi / The research of the influence of sub-social cultural characteristics, mother's education level, number of siblings and gender on children's knowledge of moral & social rules. (Yüksek Lisans).

14. [172833]. Gonca Özaydın. (2006). 6-11 yaş çocuklarının dini gelişiminde korku motifinin rolü / Influence of fear on religion progress of six to eleven age children. (Yüksek Lisans).

15. [186086]. Aslı Kanık Tetik. (2006). İlköğretim çağı çocuğunun ahlak gelişmesinde manevi değerlerin etkisi / The effects of spiritual values to moral development of primary education children. (Yüksek Lisans).

16. [186901]. Fatma Topbaşı. (2006). Okul öncesi dönem 6 yaş grubu çocukların törel (ahlaki) gelişiminde dramının yeri ve önemi / The place and the importance of the drama at the moral development of six age pre-school children. (Yüksek Lisans).

17. [187494]. Şeyma Şafak. (2006). 6-11 yaş çocuklarının Allah ve peygamberden istek ve beklentileri / Expectations of children between 6-11 years old from god and the prophet. (Yüksek Lisans).

18. [188946]. Hatice Acar. (2006). İlkokul çocuklarının inanç gelişimi: Psiko-teolojik bir yaklaşım / The development of primary school children's school faith: A psyche-theological approach. (Yüksek Lisans).

19. [189025]. Aylin Sözer Çapan. (2005). 3-11 yaş çocuklarının ahlak gelişimlerinin Piaget'in ahlaki gelişim kuramına göre incelenmesi / Analysis of moral development of 3-11 year old children according to Piaget's moral development theory. (Yüksek Lisans).

20. [19482]. Bayram Çetin. (1991). 6-12 yaşları arasındaki çocuklarda Allah kavramının gelişimi. (Doktora).

21. [204559]. Fatma Gündüz. (2007). Okul öncesi dönem çocuğunda dini tasavvurlara psikolojik bir yaklaşım / A psychological approach to the religious imaginations at preschool period child. (Yüksek Lisans).

22. [207898]. Ayşegül Yıldız. (2007). Sokakta çalışan çocuklarda ahlaki ve dini duyguların gelişimi / The development of ethical and religious feelings among the working street children. (Yüksek Lisans).

23. [207987]. Ayşe Uysal. (2006). Okul öncesi dönemde çocuğa doğruluk kavramının kazandırılması ve din eğitimi ile ilişkisi / Teach a child the accuracy and religious education in the pre-school age. (Yüksek Lisans).

24. [210214]. Yasin Uzun. (2007). Proje tabanlı öğrenme yaklaşımı ve ilköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinde kullanılması / Project based learning approach and its usage in religious culture and moral knowledge lessons in elementary school. (Yüksek Lisans).

25. [210622]. Hacer Araz. (2007). Türk aile yapısında aile içi dini iletişim problemleri ve bunların çocuğun din eğitimine etkileri / Religious communication problems among family at turkish family and their effects on child's religious education. (Yüksek Lisans).

26. [214834]. Fazilet Bayer. (2008). Çocuk eğitim evleri ve Ankara Çocuk ve Gençlik Kapalı Ceza İnfaz Kurumunda kalmakta olan ergenlerin ahlaki yargı düzeylerinin incelenmesi / This analysis is focused on levels of the moral judgement of the adolescence that stay in juvenile boarder and Juvenile and Adolesance Closed Criminal Execution in Ankara. (Yüksek Lisans).

27. [217495]. Sami Durgut. (2007). İlköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersi müfredatı konularının ilköğretim öğrencilerinin dini gelişim niteliklerine uygunluğu meselesi / The appropriateress matter of the subjects of religious culture and ethics course curriculum to the features of primary school students religion development. (Yüksek Lisans).

28. [217520]. Tuğba Durak Demirhan. (2007). Yoğun düşünme eğitimi programının suçlu çocukların ahlaki yargılarına etkisinin incelenmesi / A study of the effect of reflection training programme in moral judgements of juvenile delinquents. (Yüksek Lisans).

29. [218599]. İsmail Yörük. (2007). Çoklu zekâ kuramının ilköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersi amaçlarının gerçekleşme düzeyine etkisi / The effect of the multiple intelligence theory on the realising level of the aims of the religious culture and ethics course in primary education. (Yüksek Lisans).

30. [218649]. Songül Giren. (2008). Kendini kontrol eğitiminin okul öncesi çocukların ahlaki ve sosyal kural algıları ile bilişsel tempolarına etkisinin incelenmesi / Examination of effect of self-control training on preschool children's moral and social rules conception and their cognitive tempo. (Yüksek Lisans)

31. [218678]. İsmail Meltem. (2008). Yenilenen (2007) ilköğretim 5. sınıf müfredatında bulunan 'Kur'an kıssaları, Allah inancı, ibadet konusunda bilgilenebilir' ünitelerinin sözel, görsel ve kişiler arası zekâ ortamlarında işlenişine yönelik bir deneme. (Yüksek Lisans).

32. [218720]. Fatma Erdoğan. (2008). Çoklu zekâ kuramı ışığında ilköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi 4. sınıf konularının işleniş / Working up 4. class subjects of the primary education of religion and ethics in light of the multiple intelligence theory. (Yüksek Lisans).

33. [218805]. Ferat Zengin. (2008). Yenilenen ilköğretim 6. sınıf müfredatındaki (2007) 'Peygamberlere ve ilahi kitaplara inanç, namaz ibadeti, son peygamber Hz. Muhammed' ünitelerinin işlenişine yönelik bir deneme. (Yüksek Lisans).

34. [227626]. Merve Çalhan. (2008). Kayseri'de yaşayan İranlı sığınmacıların çocuklarının ulusal ve dini kimlikleri / National and religious identities of children of Iranian asylum-seekers in Kayseri. (Yüksek Lisans).

35. [228319]. Hatice Demirbağ. (2008). Çocuklara yönelik dini kitaplarda oluşturulması amaçlanan peygamber tasavvuru / The visual of prophet mohammed trying to be created in religious books for children. (Yüksek Lisans).

36. [228680]. Süleyman Abanoz. (2008). 6-12 yaş arası çocukların dini ve ahlaki gelişimlerinde anne ve babaların rolü (İzmir ve Sakarya Örneği) / The roles of father and mother in 6-12 years old childrens religious and morals development (examples of İzmir and Sakarya). (Yüksek Lisans).

37. [228765]. Dilek Ünal. (2008). Çocuğun din eğitiminde ana-baba rolleri / The roles of parent in religion education of child. (Yüksek Lisans).

38. [239903]. Rukiye Türküz. (2009). Okul öncesi dönemde dinî gelişim ve eğitimi (James W. Fowler 'ın inanç gelişimi teorisi bağlamında bir araştırma) / Religious development at ages between 5 and 6 and its education (A study regarding faith development theory of James W. Fowler). (Yüksek Lisans).

39. [240540]. Güliz Şahin. (2009). Mektepli Gazetesi'nin içerik ve biçim özellikleri ile gazetede hikâyelerin çocuğa sunduğu bilişsel ve ahlaki iletiler / Form and content features of the Mektepli Newspaper and moral and cognitive messages of the stories in the newspaper for the children. (Yüksek Lisans).

40. [241193]. Ali Turan. (2009). Özel eğitim gerektiren çocukların problemleri, din ve aile tutum ve davranışları (otistik çocuklar örneği) / Religious attitudes of the parents of children who require special training: A study of autistic children. (Yüksek Lisans).

41. [249677]. Muammer Bozer. (2009). Din eğitimi açısından 0-12 yaş arası çocuklarda cinsel tutum ve davranış eğitimi / Education of behavior and sexual manner in between 0-12 aged children in terms of religion education. (Yüksek Lisans).

42. [261107]. Halil Erhun. (2010). 7-12 yaş çocuklarda paylaşma ve yardımlaşma değerlerinin hadisler ışığında öğretimi / Helping and sharing values teaching kids who are 7-12 age group in the light of the hadiths. (Yüksek Lisans)

43. [264937]. Mehmet Bahçekapılı. (2010). Ortaöğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin öğrencilerin dini duygu, düşünce ve davranışları üzerindeki etkisi (İstanbul Avrupa yakası örneği) / The effect of secondary religious culture and ethics course to the student's religious feeling, thoughts and behaviors. (Doktora).

44. [267402]. Saniye Bencik Kangal. (2010). Normal ve üstün yetenekli çocukların ahlaki yargılarının karşılaştırılması ve yaratıcı drama programının çocukların ahlaki yargılarına etkisi / Comparison of normally developed and gifted childrens moral judgement and to investigate effects of the creative drama programmes on moral development of these children. (Doktora).

45. [26742]. Yurdagül Konuk. (1993). Okul öncesi çocuklarda (5-6 yaş) dini duygunun gelişimi ve eğitimi (Dini konularda anne-çocuk iletişimi). (Yüksek Lisans).

46. [273059]. Naciye Özkara. (2010). Ortaöğretim son sınıf öğrencilerinin ahlaki yargı yetenek düzeyleri, sosyal destek algıları ve psikolojik belirtilerinin incelenmesi / The moral judgment abilities, social support perceptions and psychological symptoms of high school seniors. (Yüksek Lisans).

47. [273597]. Ayşe Ersan. (2010). Sahih-i Müslim'deki hadislerin ilköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi programında kazandırılması öngörülen değerler açısından incelenmesi / Examining the hadiths in Sahih al Muslim in the context of values in religious culture and moral knowledge programme. (Yüksek Lisans).

48. [273671]. Nesibe Gülşen Çelik. (2010). 7-12 yaş çocuğunun karakter eğitimi açısından ailenin etkisi / Der wirkung der familie auf charaktererziehung von kindern im 7-12 lebensjahr. (Yüksek Lisans).

49. [273840]. Murat Soysal. (2010). İlköğretimde 7-12 yaş arası çocuklarda ahlaki karakter özellikleri ve eğitimi / Moral personality features and pedagogics for the children in primary education age between 7-12. (Yüksek Lisans).

50. [273974]. Elif Akçay. (2010). Çocuklara yönelik dini süreli yayınlarında çevre konusunun din eğitimi açısından incelenmesi / The study

of environmental issues on child's religious education in periodicals. (Yüksek Lisans).

51. [277308]. Halil Yıldız. (2010). Ortaöğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersi müfredatının dini sosyalleşme açısından değerlendirilmesi / The evaluation of the curriculum of religious culture and moral knowledge courses in the framework of religious socialization. (Yüksek Lisans).

52. [279111]. Ayşe Öztürk Samur. (2011). Değerler eğitimi programının 6 yaş çocuklarının sosyal ve duygusal gelişimlerine etkisi / Effects of values program on social emotional development of six year old children education. (Doktora).

53. [284042]. Nurder Çalışal. (1978). 4-11 yaş grubu çocuklarında rol alma davranışının korunum ve ahlak yargısı boyutlarına ilişkin olarak gelişimsel değerlendirilmesi. (Doktora).

54. [284538]. Benan Özkaynak. (1982). Teğmen Kalmaz İlkokulu'na devam eden 6-11 yaş grubu çocukların ahlak yargılarının gelişimi. (Yüksek Lisans).

55. [290548]. Nihal Öztürk. (2011). 61-72 aylık çocuklar için Ahlaki Değer Yapısını Belirleme Ölçeği'nin geçerlik ve güvenilirlik çalışması (Ankara örnekleme) / Determine the Scale of the Structures of Moral Value for children at the age of 61-72 months old (in the sampling of Ankara). (Yüksek Lisans).

56. [290855]. Sena İpşirli. (2011). 3-6 yaş çocuğun genel ve din eğitiminde temel değerler / Values in 3-6 years old child's general and religious education. (Yüksek Lisans).

57. [291453]. Esmenur Gümüş. (2011). 7-12 yaşları arasında inanç gelişimi: James W. Fowler'a göre inanç gelişimi / Between 7-12 ages faith development: According to James W. Fowler's faith development theory. (Yüksek Lisans)

58. [291643]. Esmen Arslan Parlak. (2011). Ortaöğretim din kültürü ve ahlak bilgisi ders müfredatında ahlak ve değerler eğitimi / Ethics and values education in the curriculum of the religious culture and moral knowledge at secondary schools. (Yüksek Lisans).

59. [292871]. Ayhan Gökkaya. (2011). Ortaöğretimde felsefe ile din kültürü ve ahlak bilgisi ders müfredatlarının sosyolojik perspektiften analizi / The analysis of secondary school curriculum for philosophy, religion and morality classes from a sociological perspective. (Yüksek Lisans).

60. [296227]. Fatih Özkan. (2011). Çocuğun din eğitiminde anne-babanın etkisi: Diyarbakır örneği / Effect of the mother and father in child's religion education: Sample of Diyarbakır. (Yüksek Lisans).

61. [306459]. Sema Yılmaz. (2011). Çocukların bilişsel ve dini gelişiminde ölüm olgusu / The fact of death in childrens cognitive and religious development. (Doktora).

62. [312547]. Mualla İpek Yıldız. (2012). İlköğretim öğrencilerinin Tanrı imgesinin belirlenmesi ve farklı değişkenler açısından incelenmesi / Determination of primary school students god image and studying its according to some factors. (Doktora).

63. [317450]. Gülşah Atmaca. (2011). Çocuklara Mahsus Gazete'de değerler eğitimi (1-100 Sayılar) / Values education at Çocuklara Mahsus Gazete' (1-100 Issues). (Yüksek Lisans).

64. [319700]. Hacer Çetin Güngör. (2012). Sosyal hizmetler ve çocuk esirgeme kurumlarındaki öğrencilerde dini algının psikolojik temelleri ve dini danışmanlık rehberlik / Students for social services and child protection institutions and religious counseling religious counseling psyschological foundations of perception. (Yüksek Lisans).

65. [32101]. Rafet Altıok. (1994). Din kültürü ahlak bilgisi öğretiminin ortaöğretim öğrenci davranışları üzerindeki etkileri. (Yüksek Lisans).

66. [321231]. Fazilet Kahraman. (2012). İlköğretim 4.ve 5. sınıf öğrencilerinde Allah, melek, cennet ve cehennem kavramlarını anlama düzeyi (Ahmetli Gazi İlköğretim Okulu örneği) / Primary 4 and 5 grade students Allah, angels, heaven and hell the level of understanding the concepts (Ahmetli Gazi Primary School case). (Yüksek Lisans).

67. [321986]. Tamila Aliyeva. (2011). Lev Vygotsky'nin bilişsel gelişim teorisi açısından çocuklarda dini gelişim / The religious development of children from the perspective of Lev Vygotsky's cognitive development theory. (Yüksek Lisans).

68. [323415]. Çiğdem Yıldıoğan. (2012). 7-12 yaş arası çocuklarda Tanrı tasavvuru: Kırşehir / Çiçekdağı ilçesi örneği / The concept of God among the children between age of 7-12: A case study of Kırşehir / Çiçekdağı. (Yüksek Lisans).

69. [326912]. Osman Taşkın. (2012). İlköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersinde dua öğretiminin öğrencilerin dua davranışları üzerindeki etkisi / The effect of payer education on students' prayer behaviors in religious culture and moral education. (Yüksek Lisans).

70. [326931]. İshak Aşar. (2012). İlköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin öğrencilerin batıl inançları üzerindeki etkisi / The effect of the course of religion culture and moral knowledge on the students' superstitious beliefs. (Yüksek Lisans).

71. [327930]. Beyza Akınal. (2013). Aile ortamı dışında yetişen çocuklarda ahlaki gelişim / Moral development of children who growth out the family environment. (Yüksek Lisans).

72. [330419]. Harun Arı. (2013). Son çocukluk dönemi dini gelişiminde sevgi ve korku motiflerinin etkisi / The motifs of love and fear in religious development for the last childhood term. (Yüksek Lisans).

73. [331765]. Seviye Neslitürk. (2013). Anne değerler eğitimi programının 5-6 yaş çocuklarının sosyal beceri düzeyine etkisi / The effect of mother values program to the social skill levels of the 5-6 years old children. (Doktora).

74. [336066]. Kadir Cihan. (2013). İlköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersi ibadet konularının işlenişinde çoklu zekâ yaklaşımının öğrencilerin başarıları üzerindeki etkisi / The effect of multiple intelligence theory on the achievement of students in expressing of worship units in religious culture and moral knowledge. (Yüksek Lisans).

75. [336153]. Nur Art. (2013). Ebu Davud'un Sünen'i ışığında ilköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi müfredatındaki temizlikle ilgili konuların değerlendirilmesi / Evaluation of topics of cleanliness in primary religious culture and moral knowledge programs in the light of sunan Abu Davud. (Yüksek Lisans).

76. [337559]. Hatice Öncel. (2013). İlköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi programının kültürler arası din eğitimi açısından değerlendirilmesi / Evaluation of elementary religious culture and moral knowledge curriculum in terms of intercultural religious education. (Yüksek Lisans).

77. [339315]. Fatih Çınar. (2013). İlköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenlerinin aktif öğrenme modeline yaklaşımları (Isparta örneği) / Primary religious culture and moral knowledge teachers approaches to active learning model (Sample of Isparta). (Doktora).

78. [339905]. Akif Akto. (2010). Ortaöğretim din kültürü ve ahlak bilgisi öğretim programlarında öğrenci kazanımlarının gerçekleşme düzeyleri (Van ili örneği) / The level of gain from religious culture and morals knowledge curriculum in secondary schools (Case study of Van province). (Doktora).

79. [344944]. Fatih Gör. (2013). İlköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi öğretim programında merhamet değeri / Value of compassion education courses in primary culture of religion and ethics. (Yüksek Lisans).

80. [345503]. Mustafa Çetin. (2013). İlkokul ve ortaokul din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin eleştirel düşünme becerisi açısından değerlendirilmesi / Assesment of primary and secondary school religious culture and knowledge of ethics course in terms of critical thinking skill. (Yüksek Lisans).

81. [345569]. Mesut Şeker. (2013). İlköğretim 6, 7 ve 8. sınıflarda din kültürü ve ahlak bilgisi dersinde öğrenci başarısını etkileyen faktörler: Tosya örneği / The effective factors on the success of the students in the religious culture and ethics course at 6, 7 and 8. grades: Tosya example. (Yüksek Lisans).

82. [345575]. Ramazan Gül. (2013). Bir değer eğitimi olarak ilköğretim döneminde doğruluk eğitimi / Education of honesty as a value education during a primary education. (Yüksek Lisans).

83. [348746]. Zuhâl Kılıçaslan. (2013). 10-12 yaş grubu çocuklarda dinî ve ahlakî kavramların algılanma biçimleri: Bolu-Dörtdivan Merkez Şehit Orhan Yalçın İlköğretim Okulu örneği / 10 to 12 years old children perception way of religion and ethical concepts: Example of Bolu-Dörtdivan Merkez Şehit Orhan Yalçın Primary School. (Yüksek Lisans).

84. [350772]. Sümeyra Bilecik. (2012). İlköğretim 4. ve 5. sınıf ders kitaplarındaki ayet çevirilerinin öğrenci algı düzeylerine göre incelenmesi / Convenience of translation of verses in religious culture and ethics lesson books at 4. and 5. grade in primary school according to the levels of student's perception. (Yüksek Lisans).

85. [350846]. Ali Baz Bilici. (2014). 0-6 yaş grubu çocuklarda gelişim süreci ve din eğitimi / The process of religious development and religious education in children belonging to 0-6 age group. (Doktora).

86. [353378]. Sümeyye Emine Karaca Köse. (2013). İlköğretim öğrencilerinin cennet ve cehennem tasavvurları / Primary school students descriptions of paradise and hell. (Yüksek Lisans).

87. [357449]. Feyzullah Oğultekin. (2014). Dini kavramların şekillenmesinde çevre ve eğitimin rolü (6-9 yaş çocukluk dönemi Erzurum ili örneği / The role of religious concept formation of the environment and education (6-9 age childhood example of Erzurum province). (Yüksek Lisans).

88. [357844]. Rumeysa Şimşek. (2014). 5-6 yaş çocukların dini kavramları algılama düzeyleri: Arifiye örneği / The comprehension level of 5-6 children to religious concepts: The sample of Arifiye. (Yüksek Lisans).

89. [358429]. Muhammed Esat Altıntaş. (2014). Öğretmenlerine göre ilköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersinde değer eğitimi / Values education in the course of religious culture and knowledge of ethics: investigation of the teachers' applications. (Doktora).

90. [360048]. Şerafettin Demiroğulları. (2014). Çocuk suçluluğunu önlemede din ve ahlakın rolü / The role of religion and ethics in the prevention of juvenile delinquency. (Yüksek Lisans).

91. [366518]. Ali Gücen. (2014). İlköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinde bilimsellik değerinin öğretimi / Teaching scientific value in primary school religious culture and ethics knowledge education course. (Yüksek Lisans).

92. [366927]. Nurcan Şıvkın. (2014). Eşler arası iletişimde çocuğun konumuna psiko-sosyal bakış / Outlook on conservation of the children in the peer to peer communication. (Yüksek Lisans).

93. [368292]. Emel Yeşilkayalı. (2014). Ebeveynlerin çocuk haklarına yönelik tutumları ile ilköğretim öğrencilerinin ahlaki olgunluk ve hoşgörü eğilimleri arasındaki ilişki / The relationship between parents' attitudes towards children's rights and primary students moral maturity and tolerance tendencies. (Doktora).

94. [36941]. Zeynep Nezahat Özeri. (1994). Okul öncesi dönemde ahlak gelişimi ve eğitimi: Annenin çocuk yetiştirme tutumlarının beş yaş çocuğunun adalet gelişimine etkisinin araştırılması. (Yüksek Lisans).

95. [370876]. Osman Abalı. (2014). İlk ve ortaöğretim din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinde çevre eğitimi / Environmental education in the course of religious culture and moral knowledge in primary and second. (Yüksek Lisans).

96. [382013]. Osman Bakay. (2014). Ortaöğretim kurumlarında din kültürü ve ahlak bilgisi öğretiminde değerlerin kazandırılma düzeylerinin öğretmen görüşlerine göre değerlendirilmesi (Sivas ili örneği) / The evaluation of the level of value acquisition in secondary schools in religion and ethics education according to the teachers' views (Sample of Sivas). (Yüksek Lisans).

97. [383448]. Hasan Sözen. (2014). Çocuğun din eğitimine Hz. Muhammed'in hayatı bağlamında kuramsal bir yaklaşım / A theological approach to the child's religious education in the concept of Muhammed's Live. (Yüksek Lisans).

98. [388018]. Elif Sobi. (2015). Ortaöğretim öğrencilerinin okuduğu romanlarda dini ve ahlaki değerler / Religious and moral values in the novel read by high school students. (Yüksek Lisans).

99. [388159]. Sibel Güler. (2015). Sosyal oyunun 48-69 aylık çocukların ahlaki ve sosyal kural algılarına etkisinin incelenmesi / Investigation of the effect of social play to moral and social rule perception in 48-69 month children. (Yüksek Lisans).

100. [395920]. Hacı Ali Özdemir. (2015). Ortaöğretim öğrencilerinde Allah inancı: Burdur örneği / Belief in God high school students: Burdur sample. (Yüksek Lisans).

101. [407331]. Esra Aydınbaş. (2015). Okul öncesi çocuklarda davranış yönetimi ve manevi yaklaşım: Dua deneyimi ve sosyal davranış

ilişkisi / Behavior management and spiritual approach in pre-school age children: Prayer experience and social behavior relation. (Yüksek Lisans).

102. [413633]. Engin Turğut. (2015). Dunning-Kruger etkisinin ortaöğretim öğrencilerinin akademik mantıksal çıkarım becerisi, ahlaki olgunluk düzeyi ve yaşam pozisyonları ile ilişkisinin incelenmesi / Analysis of the influence of Dunning-Kruger effect to the highschool students' academic logical reasoning ability, moral maturity level and life position. (Yüksek Lisans).

103. [419432]. Mukadder Dilber. (2015). Okul öncesi çocukların ahlaki yargı düzeyleriyle kişilerarası problem çözme becerileri arasındaki ilişkinin incelenmesi / Examination of the relationship between the levels of moral judgment and interpersonal problem solving skills of preschool children. (Yüksek Lisans).

104. [427403]. Ayşe Kirez Taşyürek. (2015). Roman ailesinde çocuğun din eğitimi (Yalova örneği) / Child's religious education in the roman families (Yalova case). (Yüksek Lisans).

105. [437352]. Aslıhan Yıldız. (2016). Ernest Harms ve Ronald Goldman'ın dini gelişim kuramları bağlamında dini içerikli çocuk kitapları / Children's books with religious content in the context of religious development theories of Ronald Goldman and Ernest Harms. (Doktora).

106. [441188]. Halim Bilgin. (2016). Günümüz ebeveyn-çocuk ilişkisinde yaşanan problemler ve Kur'an'da ebeveyn-çocuk ilişkisi / Today's parent-child relationship problems encountered in the Qur'an and the parent-child relationship. (Yüksek Lisans).

107. [441221]. Belma Yeni. (2016). Dini mûsikînin ilköğretim öğrencilerinin din kültürü ve ahlak bilgisi dersine karşı tutumlarına etkisi / The effect of religious music on the attitudes of primary education students towards the course of religious culture and moral knowledge. (Yüksek Lisans).

108. [446896]. Şifa Kevser Çakmak Teloğlu. (2016). Erken çocuklukta üstün yetenekli ve normal gelişim gösteren çocukların ahlaki akıl yürütmelerinin incelenmesi / Analysis of gifted and typical children's moral reasoning skills in early childhood. (Yüksek Lisans).

109. [448294]. Tahsin Gülünay. (2016). Yaz döneminde camilerde verilen Kur'an ve dini rehberlik kursları eğitiminin çocukların dini sosyalleşmeleri üzerindeki etkisi: Eceabat örneği / The impact of Quran and religious guidance courses education on the religious socialization of the children during summer season in the mosques: Example of Eceabat. (Yüksek Lisans).

110. [449551]. Sema Erel. (2016). Okul öncesi dönemdeki çocuklarda bakış açısı alma becerileri, duygu düzenleme ve ahlak gelişiminin davranış sorunları ile ilişkisi / The relationship between preschoolers' perspective-taking skills, emotion regulation, moral development, and problem behaviors. (Yüksek Lisans).

111. [459478]. Rabia Yıldırım. (2016). İlköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersinde hayâ eğitimi / Education of modesty in the lesson of religious culture and moral knowledge at elementary schools. (Yüksek Lisans).

112. [460465]. Yasemin Davarcı. (2015). Aile içinde çocuğa yönelik şiddetin dindarlıkla ilişkisi / Relationship with violence against children in the family and religiosity. (Yüksek Lisans).

113. [461457]. Ali Özcan. (2017). Okul öncesi eğitim kurumuna devam eden 60-72 aylık çocukların ahlaki ve sosyal kural algıları prososyal davranışları ile duygu düzenleme becerileri arasındaki ilişkilerin incelenmesi / The investigation of the relationship between perceptions of moral and social rules, prosocial behaviors and emotion regulation skills of 60-72 months old children in pre-school education. (Yüksek Lisans).

114. [461480]. Elif Yorgun. (2017). Korunmaya muhtaç olan ve aileleri ile birlikte yaşayan 61-72 aylık çocukların ahlaki değerleri ile akran ilişkileri ve akran şiddetine maruz kalma durumları arasındaki ilişkinin incelenmesi / The examination of the relationship between the moral values, peer relationships, and exposure to peer violence of 61-71-month-old children who are in need of protection and children living with their families. (Yüksek Lisans).

115. [461545]. Elif Aksekili. (2017). 60 ay ve üzeri okul öncesi eğitim alan çocukların bağlanma stillerinin, ahlaki ve sosyal kural algısı ve sosyal davranışları ile ilişkisinin incelenmesi / The investigation of relationship of the attachment styles of children, who are 60 months and older and receive pre-school education, with their moral and social principle perception and social behaviors. (Yüksek Lisans).

116. [468532]. Salih Çinpolat. (2017). Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da çocukluk dönemi ile ilgili inanç ve uygulamalar (Fenomenolojik bir yaklaşım) / Faith and applications in the period of childhood in Jewishness, Christianity and Islam (Phenomenological approach). (Doktora).

117. [469680]. Kübra Yıldız. (2017). Ailelerde çocuk disiplini ve dindarlık ilişkisi (Bursa örneği) / The relationship between child discipline and religiosity in families (Sample of Bursa). (Yüksek Lisans).

118. [473922]. Ayşe Meriç. (2017). Anne-baba-çocuk iletişimi ile okul öncesi çocukların ahlaki ve sosyal kural bilgileri arasındaki ilişkinin incelenmesi / An analysis of the relation between the parents-child

communication and preschool children's knowledge of moral and social rule. (Yüksek Lisans).

119. [481938]. Kadir Çelep. (2017). Sosyal ahlâkın tesisinde ilköğretim din kültürü ve ahlâk bilgisi derslerinin rolü / The role of primary education religious culture and moral knowledge lessons on the establishment of social morals. (Yüksek Lisans).

120. [493104]. Nagehan Nur Sarı. (2018). Okul öncesi dönemdeki çocukların ahlaki ve sosyal kural bilgileri ile annelerinin aile işlevlerine yönelik algıları arasındaki ilişkinin incelenmesi / Examination of relationship between mothers' family functions perceptions with moral and social rules knowledge of children in preschool period. (Yüksek Lisans).

121. [503874]. Muhammet Ali Karaduman. (2018). Türk okul öncesi öğretmenlerinin çocukların toplumsal- geleneksel ve ahlaki olayları kavrayış biçimlerine ilişkin inanışları / Turkish preschool teachers' beliefs about children's conception of social conventional and moral events. (Doktora).

122. [504987]. İhsan Asfur. (2018). Hz. Peygamber'in çocuklara davranışı ile ilgili hadislerin değerlendirilmesi / Evaluation of the Prophet Muhammad's hadith concerning the behavior of children. (Yüksek Lisans).

123. [508985]. Mehmet Nas. (2018). Çocukluk dönemi gelişimi ve din eğitimi / Childhood development and religious education. (Yüksek Lisans).

124. [511089]. Mikail Çolak. (2018). 7-12 yaş dönemi çocuklara yönelik Hz. Peygamberi anlatan kitapların dini gelişim teorileri açısından incelenmesi / An analysis of religious development theories of prophet Muhammad's books about 7-12 age children. (Yüksek Lisans).

125. [511173]. Sevcan Başboğa. (2018). Erken cumhuriyet dönemi çocuk dergilerinde bedeni, ahlaki ve terbiyevi özellikleriyle inşa edilen çocuk / Childhood constructed by its physical, moral and disciplinary characteristics in children's magazines of early republican period. (Doktora)

126. [511359]. Necip Fazıl Taşan. (2018). 7-8 yaş çocukların dini kavramları algılama biçimleri (24 Kasım İlkokulu örneği) / Seven to eight year-old children's perception of religious concepts (Sample of 24 Kasım Primary School). (Yüksek Lisans).

127. [514633]. Süleyman Şen. (2018). 4-6 yaş grubu çocuklarda Kur'an tasavvuru / The imagination of the Qur'an in the 4-6 age group children. (Yüksek Lisans).

128. [516627]. Çiğdem Kaya Bağdaş. (2018). Anasınıfı ve ilkokul 1. sınıfa devam eden Ahıska Türkü ve Türk çocukların bilişsel stillerine göre ahlaki ve sosyal kural algılarının incelenmesi / Analysis of moral

and social rule understandings of Ahiska Turks and Turkish children according to cognitive styles on the kindergarten and primary school 1st grade. (Yüksek Lisans).

129. [517393]. Hatice Kaya. (2018). 4-6 yaş arası çocuklarda dini inancın ilkel biçimleri ve psikolojik temelleri / Elementary forms of religious life and psychological background in 4-6 years of children. (Yüksek Lisans).

130. [523966]. Enes Biricik. (2018). İlkokullarda ahlak eğitimi tutum ve davranış ilişkisi üzerine öğrenci-öğretmen-veli görüşleri (Ağrı İli Örneği) / Student-teacher-parent opinions related moral education, attitude and behavior relationship in primary schools (Sample of Ağrı Province). (Yüksek Lisans).

131. [528192]. Zeynep Alyüz. (2018). Evcil hayvanı olan ve olmayan 10-12 yaş çocukların empatik eğilim, ahlaki yargı ve yaşam doyumları arasındaki ilişkinin incelenmesi / Evaluation of the relationship between empathic tendency, moral judgment and life satisfaction of children aged between 10 and 12 year old with and without pets. (Yüksek Lisans).

132. [529619]. Zeynep Amanet Araz. (2018). Dini çocuk kitaplarının din eğitimi açısından incelenmesi: 'Dinimi öğreniyorum amentü serisi' ile 'Hikâyelerle 365 gün iman esasları' örnekleri / Examination of religious children's books in terms of religious education: Examples of 'Dinimi öğreniyorum amentü serisi' and 'Hikâyelerle 365 gün İman Esasları'. (Yüksek Lisans).

133. [532126]. Havva Hacer Geçmiş. (2018). Somut işlemler dönemindeki çocukların ahlaki yargılamalarında irade algısı / Perceptions of autonomy in moral judgements by concrete operational stage children. (Yüksek Lisans).

134. [532909]. Filiz Kalkavan. (2018). Üniversite öğrencilerinin çocukluk çağı travmalarının ahlaki gelişim yeteneklerine etkilerinin incelenmesi / An investigation of the effects of childhood traumas on adolescents' moral development abilities. (Yüksek Lisans).

135. [537224]. Fatma Göçmen. (2019). Okul öncesi çocuklarda dramayla ahlâk eğitimi: Yardımlaşma / The moral education with drama for pre-school children: Cooperation. (Doktora).

136. [537231]. Edibe Geden. (2019). Tasavvufî eğitimde çocuğun ahlâkî gelişimi: Gazâlî ve Mevlânâ örnekleri / Children's moral development in sufi education: example Ofghazali and Mevlana. (Yüksek Lisans).

137. [538404]. Mustafa Çamurcu. (2019). İlköğretim 4. sınıf din kültürü ve ahlak bilgisi ders kitabındaki görsel öğelerin kazanım ve içerik bakımından incelenmesi / Examining of the visual items in primary

school 4th grades religion and morals textbook in terms of objectives and content. (Yüksek Lisans).

138. [539551]. Rüya Akbayrak Alan. (2019). Aile yapısına göre çocukların algıladığı anne baba tutumlarının duygusal zekâ ve ahlaki olgunluk üzerine etkisinin karşılaştırılması / Comparison of the effects of parents' attitudes perceived by children on their emotional intelligence and moral maturity according to family structure. (Yüksek Lisans).

139. [53978]. Hasan Dam. (1996). İlköğretim 1. Kademe (4-5) öğrencilerinin din hakkında sordukları sorular ve bu sorular açısından din kültürü ve ahlak bilgisi ders kitaplarının değerlendirilmesi. (Yüksek Lisans).

140. [54184]. Yeşim Duran. (1996). Reklamcılıkta toplumsal ve ahlaki sorumluluk kavramı ve konunun çocuklar üzerinde değerlendirilmesi (Kuramsal açıdan). (Yüksek Lisans).

141. [544803]. Gül Nihal Karagöz. (2019). İlköğretim din kültürü ve ahlâk bilgisi öğretim programında namaz konusunun yeri ve ders kitaplarına yansımaları / The place of the namaz in the teaching program of religious culture and moral education in elementary school and its reflection to textbooks. (Yüksek Lisans).

142. [545022]. Ercan Çelik. (2019). Suça sürüklenmiş çocukların yeniden toplumsallaşmasında dinin rolü (İzmir Çocuk ve Gençlik Kapalı Ceza İnfaz Kurumu ve Kadın Kapalı Ceza İnfaz Kurumu Örneği) / Reintegration of children involved in crime in the role of religion (Sample of İzmir Aliğa Closed Juvenile and Youth Execution Institution and İzmir Women Closed Criminal Execution Institution). (Doktora).

143. [545793]. Nuran Çelik. (2019). 4-6 yaş grubu çocukların inanç esaslarını algılayış biçimleri / Forms of faith perspectives for 4-6 age group children. (Yüksek Lisans)

144. [551943]. Sümevra Özdemir Üzülmez. (2019). 5-6 yaş grubu çocuklarda dini ve ahlaki kavramların algılanma biçimleri (Karatay Birol Polat İlkokulu örneği) / The perceptions of religion and moral concepts in 5-6 years old children (Example of Karatay Birol Polat Primary School). (Yüksek Lisans).

145. [552314]. Hatice Tül Kübra Eser. (2019). Din ve ahlak eğitimi bağlamında montessori yönteminin çocukların sosyal yaşamındaki tezahürleri (Palet İlkokulu örneği) / Reflections of montessori method on children's social life in the context of religious and moral education (example of Palet Primary School). (Yüksek Lisans).

146. [552355]. Mecnun Karadağ. (2019). Okul öncesi din eğitiminde kavram öğretimi / Concept teaching in preschool religious education. (Yüksek Lisans).

147. [552507]. Büşra Yaşar. (2019). İlkokul 3. sınıf düzeyi din öğretimi öğrenci ihtiyaçları merkezinde bir araştırma (Atlantı Gazi İlkokulu Örneği) / A research at a level of the 3rd grade students' needs of religious education (Sample of Atlantı Gazi Primary School). (Yüksek Lisans).

148. [553257]. Ahmet Çın. (2019). İlk çocukluk döneminde çocuğun din eğitimi ve ailenin din eğitimine etkisi (Diyarbakır Örneği) / Religious education of the child in the early childhood and the effect of family on religious education (Diyarbakır Case). (Doktora).

149. [554149]. Zehra Betül Kocamaz. (2019). Okul öncesinde Kur'an-ı Kerim öğreniminin okuma-yazma sürecine yansımaları / The reflections of Quran learning in pre-school to the reading and writing process. (Yüksek Lisans).

150. [556133]. Gamze Er Vargün. (2019). Çocuklarda olumlu sosyal davranışın yordayıcıları olarak ahlaki muhakeme, ahlaki duygu ve ebeveyn davranışları / Moral reasoning, moral emotion and parenting behaviors as the predictors of prosocial behavior in children. (Doktora).

151. [559097]. Rabia Çetin. (2019). Ortaöğretim öğrencilerinin dindarlık düzeyleri ve ahlaki çözümlenme eğilimleri / High school student's religionness level and moral disengagement tendencies. (Yüksek Lisans).

152. [562444]. Rümeyya Nur Türker. (2019). Savaş mağduru sığınmacı çocuklarda hayat ve Tanrı algısı: '7-12 yaş arası Suriyeli çocuklar' / Life and god perception in war victimized refugee children: 'Syrian children between 7-12 years'. (Yüksek Lisans).

153. [567420]. Zülfi Doğan. (2019). 4-6 yaş grubu Kur'an kursu öğretmenlerinin eğitim-öğretim yeterlik algıları (Kayseri Örneği) / 4-6 year old group Quran course teachers' perception performance (Case of Kayseri). (Yüksek Lisans).

154. [5715]. Mustafa Tavukçuoğlu. (1987). Konya merkez ilköğretim okullarında din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin program yönünden değerlendirilmesi. (Yüksek Lisans).

155. [572121]. Hale Karabulut. (2019). Yurt dışındaki Türk çocukları için Türkçe ve Türk kültürü dersinin din kültürü ve ahlak bilgisi öğretimi açısından değerlendirilmesi (İsviçre örneği) / Analysis of Turkish and Turkish culture course in terms of religious culture and moral knowledge teaching for Turkish children abroad (Switzerland example). (Yüksek Lisans).

156. [575280]. Meral Okumuş. (2019). Annelerin ahlaki yargılarının 4-5 yaş çocuklarının ahlaki ve sosyal kural bilgileri ve sosyal problem çözme davranışları ile olan ilişkisinin incelenmesi / Investigation of the relationship between mothers' moral judgments and children's moral

and social rule knowledge and social problem solving behaviors of 4-5 years old children. (Yüksek Lisans).

157. [579197]. Ayşe Koca. (2019). Çocuğun din eğitiminde anne ve babanın rolü (Ağrı Örneği) / The role of parents in child's religious education. (Yüksek Lisans).

158. [583383]. Ceyda Ayaz. (2019). Çocuklarda Allah tasavvurlarının gelişmesinde sevgi ve güvenin etkisi (9-12 yaş grubu) / The effect of love and trust on developing Allah imagination of children (at the age of 9-12). (Yüksek Lisans).

159. [585243]. Hatice Gürbulak. (2019). Bestami Yazgan'ın çocuk yapıtlarında dini ve ahlaki değerler / Religious and moral values in Bestami Yazgan's children's works. (Yüksek Lisans).

160. [591730]. Şarif Joukar. (2019). Suriye savaşının çocuklar üzerindeki sosyal etkileri ve sünnet ışığında tedavisi / El-âsârü'l-ictimâiyye li'l-harbi's-sûriyye ale't-tıfl ve ilâcuhâ fî dav'i's-sünneti'n-nebeviyye. (Yüksek Lisans).

161. [592035]. Sümeyye Okumuş Yılmaz. (2019). Okul öncesi eğitim kurumlarına devam eden 48-72 aylık çocukların ahlaki değer yargıları ile yaşam kaliteleri ve ebeveynlerinin ahlaki değer yargıları arasındaki ilişkinin incelenmesi / Investigation of the relationship between the quality of life of 48-72 months children continuing preschool education institutions and the moral value judgments of children and parents. (Yüksek Lisans).

162. [594479]. Rıdvan Akdemir. (2019). İlahiyat ve İDKAB programlarından mezun ilköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenlerinin mesleki yeterliklerine dair bir araştırma (Gaziantep ili örneği) / Graduation of theology and İDKAB programs primary education religious culture and ethics teachers' professional competences research (Example of Gaziantep province). (Yüksek Lisans).

163. [596529]. Büşra Kara. (2019). Okul öncesi dönemi (4-6 yaş grubu) çocukların din eğitiminde görev alan eğitimcilerin / din görevlilerinin pedagojik yeterlilikleri / Pedagogical competencies of educators / religious officials who take part in religious education of pre-school children (4-6 age group). (Yüksek Lisans).

164. [599482]. Şeyma Bayrak. (2019). 48-72 aylık çocukların etkileşimli akran oyun davranışları ile ahlaki yargı düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi / Investigation of the relationship between interactive peer play behaviors and moral judgment levels of 48-72 month old children. (Yüksek Lisans).

165. [603896]. Mukaddes Gültekin. (2019). Uyumlu aile ortamının çocuğun din eğitimindeki yeri / The role of harmonized environment in children's religious education. (Yüksek Lisans).

166. [608881]. Şaban Yavuz. (2019). İlköğretim okullarındaki öğretmenlerin dini yaşayışları üzerine sosyolojik bir araştırma 'Konya örneği' / A sociological research on the religious life of teachers in primary schools 'Konya case'. (Doktora).

167. [61317]. Oğuzhan Özen. (1997). Televizyon reklamlarında çocuk kullanımının yasal ve ahlaki yönleri: İçerik analizi uygulaması. (Yüksek Lisans).

168. [614832]. Ibarat Tokulova. (2016). Cengiz Aytmatov'un eserlerindeki edep-ahlak düşüncelerini ergenlik öncesi çocuk eğitiminde kullanmanın pedagojik şartları. (Yüksek Lisans).

169. [61581]. Eftal Orhan. (1997). Televizyonda yayınlanan şiddet, cinsel ve dini içerikli filmlerin ve çizgi filmlerin çocukların dini duyguları üzerine etkisi / The effects of the programs on television contain violence, sexuality and religion and cartoons on children's religious feelings. (Yüksek Lisans).

170. [616549]. Abdulkerim Tutmaz. (2020). Ortaokul din kültürü ve ahlak bilgisi ders kitaplarının öğrencilerin gelişim düzeylerine uygunluğu (5. ve 8. sınıflar) / The appropriateness of secondary school religious culture and moral knowledge courses textbooks to student development levels (5th and 8th grades). (Yüksek Lisans).

171. [616627]. Ayşe Sevde Karaca. (2020). Diyanet İşleri Başkanlığı 4-6 yaş kur'ân kursu öğrencilerine uygulanan değerler eğitiminin öğretici görüşleri açısından incelenmesi / The examination of values education applied to pra 4-6 age quran course students in terms of tutorial views. (Yüksek Lisans).

172. [61794]. Mehmet Cesur. (1997). Lokman suresi ışığında ailede çocuğun ahlaki eğitimi. (Yüksek Lisans).

173. [62480]. Remziye Ege. (1997). Okul öncesi çocukları için hazırlanan kitaplarda dini ve ahlaki motiflerin işlenişiyile ilgili bir inceleme / A Study about the religious and moral motifs in the books prepared for pre-school children. (Yüksek Lisans).

174. [62707]. Abdussamet Aydın. (1997). Şaban Şifai'nin Tedbiru'l-Mevlud isimli eserine göre çocuğun doğum öncesi dönemi gelişimi ve çevre şartları. (Yüksek Lisans).

175. [72665]. Eyüp Şimşek. (1998). Çocukluk döneminde ibadet eğitimi / Education of worship in childhood. (Yüksek Lisans).

176. [87623]. Semiha Yılmaz. (1999). 7-9 yaş çocuklarının dini bilgi ve duygu gelişimleri üzerinde ailenin etkisi / The effect of the family on the development of the religious knowledge and feeling of the children between the age of 7 and 9. (Yüksek Lisans).

177. [98564]. Elif Dereli Yalçın. (2000). Çocuk mahkemelerinde yargılanan çocukların, ahlak ve adalet anlayışlarının gelişimi / Moral and

distributive justice reasoning of juveniles prosecuted in criminal court. (Yüksek Lisans).

a.c. Makaleler

Makalenin bu bölümünde yer verilen makalelerin bibliyografik nitelendirme yazım formatı sadece bu çalışmaya özgü olarak “yazar soyadı ve adı, makale adı, dergi adı, yayın yılı, cilt ve sayı, sayfa sayısı” biçiminde alfabetik dizilime göre düzenlenmiştir.

1. Acar, Hatice, “İlkokul çağı çocuklarında inanç gelişimi / Faith development in primary school children”, İlahiyat Araştırmaları Dergisi / Journal of Divinity Studies, 2014, sayı: 2, s. 1-39.

2. Apaydın, Halil, “Aile içi iletişimin çocuğun dinsel gelişimine etkisi”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001, sayı: 12/13, s. 319-337.

3. Armaner, Neda, “Okulda çocuğun düşünce ve davranışını etkileyen faktörler ve rehberlik”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1981, cilt: 24, s. 167-173.

4. Ay, Mehmet Emin, “Avrupa ülkelerinde yaşayan Türk işçi çocuklarının kimlik problemi ve çözümü için bazı teklifler”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1998, cilt: 7, sayı: 7, s. 207-223.

5. Ay, Mehmet Emin, “Hz. Peygamber (sav) ve çocuklar”, Diyanet İlmî Dergi, 2003, Özel Sayı, s. 161-180.

6. Aybey, Salih, “6-14 yaş arası çocuğun dini gelişim dönemi özelliklerinin bilinmesinin din eğitimi açısından önemi”, Turkish Studies, 2016, cilt: 11, sayı: 5, s. 69-84.

7. Aydın, Ali Rıza, “Çocuğun dini kişiliğinin gelişmesinde aile faktörü”, EKEV Akademi Dergisi, 2003, cilt: 7, sayı: 15, s. 105-112.

8. Aydın, Ali Rıza, “Çocuğun dinî şahsiyet kazanmasında ailenin önemi”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1996, sayı: 8, s. 211-219,

9. Aydın, Mehmet Zeki, "Ailede ahlâk eğitimi", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2003, cilt: 7, sayı: 2, s. 125-158.

10. Bahadır, Abdülkerim “Çocukluk dönemi din ve değer yapılımasında tv yayınlarının olumsuz etkileri ve çözüm önerileri” , Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2005, sayı: 20, s. 29-64.

11. Bahadır, Abdülkerim, “Çocuğun inanç ve değer gelişiminde tv'nin sakıncalı yönleri”, Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi, 2009, sayı: 1, s. 78-81.

12. Baz Bilici, Ali, “Boşanma sürecinde çocuklar üzerindeki psiko-sosyal etkileri”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2014, cilt: 18, sayı: 2, s. 79-110.

13. Baz Bilici, Ali, “Çocukların dini gelişmelerinde camilerin rolü”, *Turkish studies*, 2016, cilt: 11, sayı: 5, s. 117-136.

14. Bilecik, Sümeyra, “Akran görüşlerine göre mülteci çocukların sosyal becerileri üzerine nicel bir araştırma / A quantitative research on social skills of refugee children according to peer opinions”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2019, cilt: 18, sayı: 35, s. 287-313.

15. Bilecik, Sümeyra, “Otuzmlı çocuklar için iköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersi öğretim programı: Otuzmlilerde din ve din eğitiminin imkânı tartışmaları çerçevesinde bir inceleme”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2019, cilt: 30, sayı: 1, s. 79-109.

16. Bilgili, Fatih Menderes, “Din eğitiminde çocuğun tabiatından kaynaklanan bireysel eğilimlerin ve isteklerin karşılanması problemi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, cilt: 5, sayı: 2, s. 163-186.

17. Bilgin, Beyza, “Çocuklarımızın duyguları ve duaları”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 1995, sayı: 2, s. 69-78.

18. Bilgin, Beyza, “Okul öncesi çağı çocuğunda dinî kavramlar”, *Din Öğretimi Dergisi*, 1986, sayı: 8-9, s. 21-29.

19. Cebeci, Suat & Recep Demir, “Çizgi filmler çocuklara neyi vaat ediyor?”, *Diyanet İlmi Dergi*, 2018, cilt: 54, sayı: 1, s. 139-169.

20. Cilacı, Osman, “Yurtdışındaki işçi çocuklarının dinî problemleri açısından Türkiye'ye uyumları meselesi”, *Diyanet İlmi Dergi*, 1985, cilt: 21, sayı: 3, s. 47-57.

21. Çanakçı, Ahmet Ali, “Çocukluk dönemi gelişim özellikleri ve din eğitimi: Sorunlar ve çözüm önerileri üzerine bir araştırma”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2018, 6.

22. Çayır, Celal, “Çocuklarda Tanrı tasavvuru üzerine bir araştırma”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, cilt: 15, sayı: 2, s. 25-60.

23. Çınar, Fatih & Nural Şener, “Cami cemaatinin cami ile tanışmalarında çocukluk dönemi yaşantılarının etkileri / The effects of childhood experiences in meeting with the mosque”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar*, 2016, cilt: 9, sayı: 47, s. 1050-1058.

24. Çoban, Mustafa, “Dinî referanslarda ailenin sorumluluğu bağlamında çocuğun dinî eğitimine dair bazı ilkeler / The principles of children's education in the qur'an and sunnah”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2019, cilt: 10, sayı: 22, s. 181-196.

25. Davarcı, Yasemin & Kayıklık, Hasan, “Çocukların aile içinde şiddete maruz kalmaları ve dindarlıkları üzerine ampirik bir araştırma”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, 2016, cilt: 3, sayı: 32, s. 109-145.

26. Davarcı, Yasemin & Zengin, Zeki Salih, “Korunma ihtiyacı olan çocukların rehabilitasyonunda din eğitiminin rolü / The role of

religious education in rehabilitation of children in need of protection”, İslâmi Araştırmalar, 2019, cilt: 30, sayı: 2, s. 255-277.

27. Dayhan, Ahmet Tahir, “Çocuğun namaz eğitimi ile ilgili bir hadis tahlilinin tahlili”, Marife: Dini Araştırmalar Dergisi, 2003, cilt: 3, sayı: 2, s. 29-58.

28. Dirican, Rabia & Dağlıoğlu, H. E. "3-6 yaş grubu çocuklarına yönelik yayımlanan resimli hikâye kitaplarının bazı temel değerler açısından incelenmesi." Cumhuriyet International Journal of Education, 2004, cilt: 3, sayı: 2, s. 44-69.

29. Dündar, Mahmut, “İslam’a göre çocuğun eğitilecek yönleri / Child’s aspects that need to be trained according to Islam”, Anemon: Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2018, cilt: 6, sayı: 6, s. 809-818.

30. Ertürk, Mustafa, “Çocuğun dîni eğitiminde kullanılan bir hadis ve tahlili”, Marife: Dini Araştırmalar Dergisi, 2002, cilt: 2, sayı: 2, s. 53-79.

31. Eyüpoğlu, Osman, “Bilgi ve sahip olma arzusu arasındaki ilişki bağlamında kadın ve çocuğa karşı şiddet söyleminin irdelenmesi”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2007, sayı: 24-25, s. 245-271.

32. Gündüz, Turgay, “Üstün zekâlı çocuklarda ahlak gelişimi ve eğitimi”, İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, cilt: 1, sayı: 1, s. 157-177.

33. Güneş, Âdem, “Çocuklarda kişilik ve karakter eğitiminde dizilerin rolü”, Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi, 2011, sayı: 12, s. 82-85.

34. Kadırcı, Kadir, “Çocukların doğulması ile bağlı adetler, inançlar ve Türk halkları arasında etnik elakeler”, Türk Kültürü, 2000, cilt: 38, sayı: 451, s. 668-675.

35. Karacelil, Süleyman, “Terör-Din Eğitimi İlişkisi: Taş atan çocukların dini alt yapıları ve dine bakış açıları”, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2013, sayı: 28, s. 17-41.

36. Karacoşkun, M. Doğan, “Okul öncesi dönem çocuklarında dua”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2005, cilt: 9, sayı: 1, s. 101-124.

37. Kartopu, Saffet & Hasan Tanrıverdi, “Dini kavramlarla ilgili algıların oluşumunda çocukluk döneminin etkisi: Gümüşhane Üniversitesi örneği / The effect of childhood in the formation of perceptions about religious concepts: A case study in the University of Gumushane”, Journal of Academic Social Science Studies, 2013, cilt: 6, sayı: 7, s. 621-656.

38. Kasapoğlu, Abdurrahman, “Kur’ân’da anne çocuk ilişkisi: Çocuğun doğumdan sonraki ilk gelişim evresi”, EKEV Akademi Dergisi, 2007, cilt: 11, sayı: 30, s. 85-102.

39. Kaya, Mevlüt, “Ailede anne-baba tutumlarının çocuğun kişilik ve benlik gelişimindeki rolü”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1997, sayı: 9, s. 193-204.

40. Kılavuz, M. Akif “Anne baba örnek davranışlarının çocukların ve ergenlerin dinî kişiliğinin oluşumuna etkileri”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2005, cilt: 14, sayı 2, s. 41-58.

41. Kılavuz, M. Akif, “Çocuğun dini eğitimi ve öğretiminde bilgi-sayarın yeri ve önemi”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1998, cilt: 8, sayı: 7, s. 373-378.

42. Kılavuz, M. Akif, “Çocukluk döneminde dini sorular”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1998, cilt: 9, sayı: 7, s. 379-382.

43. Kılıç, Metin, “Çocukların din ve ahlak eğitiminde serbest zaman aktivitelerinin rolü”, Tarih Okulu Dergisi, 2018, sayı: 33, s. 889-909.

44. Koç, Bozkurt, “Çocuğun dinî gelişiminde rol model olarak anne ve baba”, Dinî Araştırmalar, 2008, cilt: 11, sayı: 31, s. 49-60.

45. Koç, Bozkurt, “Çocuklarda cennet ve cehennem tasavvuru: İlköğretim okulu öğrencileri örnekleme”, EKEV Akademi Dergisi, 2009, cilt: 13, sayı: 39, s. 155-178.

46. Köylü, Mustafa, “Çocukluk dönemi ahlak gelişimi”, Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, 2003, sayı: 12, s. 69-87.

47. Köylü, Mustafa, “Farklı din ve kültürlere mensup çocukların dini inanç ve Tanrı tasavvurları, EKEV Akademi Dergisi, 2004, cilt: 8, sayı: 19, s. 17-30.

48. Köylü, Mustafa, “Ölüm olayının çocuklar üzerine etkisi ve ölüm eğitimi”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2004, sayı: 17, s. 95-120.

49. Köylü, Mustafa. “Çocukluk dönemi dini inanç gelişimi ve din eğitimi”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2004, cilt: 45, sayı: 2, s. 137-154.

50. Kuşat, Ali, “Bilişsel gelişim açısından din fitrat ilişkisi”, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012, cilt: 15, sayı: 2, s. 35-53.

51. Martı, Huriye, “Çocuğu ibadete dost eylemek”, Eğitim Yazıları, 2009, cilt: 10, sayı: 17, s. 13-17.

52. Oruç, Cemil & Erhan Tecim & Hilal Özyürek, "Okul öncesi dönem çocuğunun kişilik gelişiminde rol modellik ve çizgi filmler", Ekev Akademi Dergisi, 2011, sayı: 15/48, s. 281-297.

53. Oruç, Cemil, “Erken çocukluk dönemi dini gelişim teorileri bağlamında din eğitimi”. Electronic Turkish Studies, 2013, 8 (8).

54. Oruç, Cemil, “Okul öncesi dönemde dini duygunun kökenleri ve gelişimi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2010, cilt 10, sayı: 3, s. 75-96.

55. Öcal, Mustafa, “Ailede çocukların dinî ve ahlakî eğitimlerinde karşılaşılan problemlerin başlıca sebepleri ve çözüm için bazı teklifler”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 1996, sayı: 3, s. 187-206.

56. Öcal, Mustafa, “Çocuklara İslâm’ı bir bütün olarak nasıl anlatabiliriz? İslâm Bahçesi Benzetmesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, cilt: 12, sayı: 2, s. 103-114.

57. Öcal, Mustafa, “Okulöncesi ve ilköğretim çağı çocuklarının Allah tasavvurları üzerine bir araştırma”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, cilt: 13, sayı: 2, s. 59-80.

58. Önder, Mustafa, “Medya kıskacındaki çocuklar”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2008, cilt: 8, sayı: 4, s. 183-190.

59. Özdemir, Muhammet, “İslâm çocukları özelinde güç merkezli varoluşlarda rasyonel çıkar ve ahlâk münasebeti üzerine bir soru: Ahlâk menfaatleri korur mu dizginler mi?”, *Yetkin Düşünce*, 2018, cilt: 1, sayı: 4, s. 97-108.

60. Özdemir, Ömer, “Ebeveynlere göre ailede çocuğun din eğitimi”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2019, sayı: 47, s. 313-343.

61. Özdemir, Şuayip, “Çocuğun aile eğitiminde hoşgörü”, *Diyanet İlmî Dergi*, 1997, cilt: 33, sayı: 1, s. 121-128.

62. Özdemir, Şuayip, “Çocuğun din eğitiminde ailenin rolü”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2002, sayı: 9, s. 113-131.

63. Özdemir, Şuayip, “Nisâ sûresinde aileyle ilgili olarak yer alan âyetlerin istikrarlı bir aile kurumunun teşekkülü ve çocuğun eğitimi açısından tahlili”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2002, cilt: 2, sayı: 3, s. 1-17

64. Özel, İsa, “Aile ve din ilişkisi açısından sokak çocukları”, *On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, sayı: 32, s. 177-217

65. Özen, Muhyettin, “İlkokul dönemi çocukların inanç tutumlarının oluşmasında anne ve babaların rolü”, *Kırıkkale Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 2018, cilt: 3, sayı: 5, s. 117-140.

66. Özeri, Zeynep Nezahat, “Okul öncesi çocuklarda dinî ve ahlakî değer eğitimi”, *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 2009, sayı: 1, s. 92-94.

67. Özkan, Fatih, “Ailenin dini tutum ve davranışlarının çocuğun dini tutum ve davranışlarına etkisi: Diyarbakır örneği”, *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler*, 2018, sayı: 7, s. 63-109.

68. Peker, Hüseyin, “Çocukları ve gençleri suça iten faktörler”, *Diyanet İlmî Dergi*, 1991, cilt: 27, sayı: 2, s. 81-89.

69. Şimşek, Eyüp, “Çocukluk dönemi dini gelişim özellikleri ve din eğitimi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2004, cilt: 4, sayı: 1, s. 207-220.

70. Tavukçuoğlu, Mustafa, “Okul öncesi çocuğunun eğitiminde din duygusu ve din eğitimi”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, sayı: 14, s. 51-63.

71. Topçu, Nureddin, “İlkokullarda ahlâk eğitimi”, *İslâm Medeniyeti*, 1967, cilt: 1, sayı: 4, s. 24-26.

72. Tosun, Aybıçe & Kübra Yıldız, "Erken çocukluk dönemi din eğitimi yaklaşımları üzerine karşılaştırmalı bir analiz", *Amasya İlahiyat Dergisi*, 2019, sayı: 12, 121-151.

73. Tosun, Cemal & Fatma Çapçioğlu, "4-6 yaş kur'an kursları öğretim programının dini gelişim kuramları çerçevesinde incelenmesi." *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 2015, 705.

74. Turan, İbrahim, "Bazı Batı ve Türk çocuk klasiklerinde dini ve ahlaki değerler." *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2010, cilt: 10 sayı: 3, s. 171-194.

75. Türk, Esra, “Çocukluk döneminde duygusal gelişim ve din eğitimi”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, 2014, cilt: 14, sayı: 3, s. 143-158.

76. Ünal, Ali, “Kırgız ailesinde çocuğun yeri ve doğum öncesi geleneksel inanç motifleri”, *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, 2012, sayı: 13-14, s. 145-162.

77. Ürer, Emre, “Çocuklarda ölüm ve yas üzerine bir inceleme”, *Dinî Araştırmalar*, 2017, cilt: 20, sayı: 52, s. 131-140.

78. Yaşar, Sebahattin, “Çocuklarda ölüm ve ötesi”, *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 2012, sayı: 16, s. 116-119.

79. Yıldırım, Bilal, “Çocuğun şahsiyet gelişiminde ailenin yeri ve önemi üzerine bir inceleme”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, sayı: 2, s. 119-136.

80. Yıldız, Aslıhan, “Hz. Peygamber'in hayatını anlatan çocuk kitaplarının dini düşüncenin gelişimi açısından değerlendirilmesi”, *Electronic Turkish Studies*, 2018, cilt: 13, sayı: 15, s. 527-538.

81. Yıldız, Mualla, “Çocukların Tanrı imgesi'nin farklı değişkenler açısından incelenmesi”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, 2013, cilt: 7, sayı: 13, s. 45-63.

82. Yılmaz, Sema, “8-13 yaş çocuklarının bilişsel gelişiminde -ölüm kavramı-”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, cilt: 16, sayı: 1, s. 9-42.

83. Yılmaz, Sema, “Çocuklarda ‘ölüm kaygısı’nın çeşitli değişkenler açısından incelenmesi”, *Bilimname Dergisi*, 2013, sayı: 25, s. 169-189.

84. Yiğit, Ayşegül, “Çocuğun gelişim özellikleri ve iletişim ilkeleri doğrultusunda ailede din eğitimi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, sayı: 22, s. 179-203.

85. Zengin, Halise Kader, “Almanya’daki Müslüman çocuklarda Allah kavramının gelişimi: Adem ve Havva kıssası -yaratılışı, cennetten çıkarılışları- bağlamında 1-4., 6. sınıf çocukları üzerine bir araştırma”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, cilt: 51, sayı: 1, s. 213-248.

a.d. Bildiriler

Makalenin bu bölümünde yer verilen bildirilerin bibliyografik nitelendirme yazım formatı sadece bu çalışmaya özgü olarak “yazar soyadı ve adı, bildiri adı, sempozyum/kongre ve eser adı, düzenleme ve yayın yılı, cilt ve sayı, sayfa sayısı” biçiminde alfabetik dizilime göre düzenlenmiştir.

1. Akçay, Hasan, “Yunusça söylemin günümüz çocuklarına verecekleri”, *I. Ulusal Yunus Emre Sempozyumu*, 2009 - Karaman, 2010, s. 413-434.

2. Akdeniz, Sabri, “Çocuğun fikir ve hayal çevresi”, *İslâm’da Aile ve Çocuk Terbiyesi (I)*, 2005, s. 323-336.

3. Akpınar, Ali, “Kur’ân’a göre çocuğun kişiliğinin oluşmasında ana-babanın rolü ve ana-babanın çocuktan etkilenmesi”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi Rize İlahiyat Fakültesi Çocuk Sorunları ve İslâm Sempozyumu*, 30 Eylül - 2 Ekim 2005, Rize, 2010, s. 522-527.

4. Alisinanoğlu, Fatma, “Parçalanmış aileler ve ailenin parçalanmasının çocuklar üzerindeki etkileri”, *Kutlu Doğum 2009: Kürselleşen Dünyada Aile*, 2010, s. 306-334.

5. Ay, Mehmet Emin, “Çocuklara iman esaslarının öğretimi”, *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi*, 1998, s. 239-269.

6. Aydın, Muhammed Şevki, “Kınalızade Ali Efendi’ye göre kız çocuklarının eğitimi”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim: Milletlerarası Kongresi (12-15 Nisan 1999)*, 2001, s. 175-183.

7. Ayhan, Halis, “Çocuklarda ibadet eğitimi”, *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi*, 1998, s. 279-294.

8. Bahadır, Abdülkerim, “Çocukluk dönemi din ve değer yapılanmasında tv yayınlarının olumsuz etkileri ve çözüm önerileri”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi Rize İlahiyat Fakültesi Çocuk Sorunları ve İslâm Sempozyumu*, 2005, Rize, 2010, s. 548-606.

9. Bayraktar, M. Faruk, “Şiddeti önlemede bir tedbir: Çocuklara merhamet eğitimi”, Dini ve Toplumsal Boyutlarıyla Cinsiyet-I, Tartışmalı İlimi İhtisas Toplantı, 21-22 Mayıs 2011, 2012, s. 123-129.

10. Bilici, Faruk, “Fransa’da Müslümanlar ve Müslüman çocukların din eğitimi”, Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri (8-10 Nisan 1988), 1991, s. 389-408.

11. Bilkan, Ali Fuat, “Batı’da çocuklara yönelik dinî yayınlar”, Türkiye III. Dinî Yayınlar Kongresi: Türkiye’de Çocuk Yayıncılığı, 28-30 Ekim 2005-Ankara, 2007, s. 173-178.

12. Buyrukçu, Ramazan & Safınaz Asri, “Aile ve okuldaki din eğitimi-öğretimi farklılıklarının çocuğun kişilik gelişimine etkileri”, Karadeniz Teknik Üniversitesi Rize İlahiyat Fakültesi Çocuk Sorunları ve İslâm Sempozyumu, 30 Eylül - 2 Ekim 2005, Rize, 2010, s. 672-700.

13. Çakan, İsmail Lütfi, “Bir medeniyet projesi ve dünya görüşü olarak İslâm’ın çocuğa bakışı”, Karadeniz Teknik Üniversitesi Rize İlahiyat Fakültesi Çocuk Sorunları ve İslâm Sempozyumu, 30 Eylül - 2 Ekim 2005, Rize, 2010, s. 25-32.

14. Çamdibi, Mahmut, “Ailede çocuğun ahlâkî terbiyesi”, İslam’da Aile ve Çocuk Terbiyesi-(II), 2005, s. 127-133.

15. Dönmez, Fatma, “Okul öncesi dönem çocuklarının dini tasavvurlarına din eğitimi açısından bir yaklaşım”, Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu-II, Ankara, 2013, cilt: 2, s. 523-541.

16. Efe, Âdem, “Engelli çocuk ve ailelerinin sorunlarının tespiti ve bunların çözümünde dinin rolü (Isparta Spastik Çocuklar Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi örneği)”, Karadeniz Teknik Üniversitesi Rize İlahiyat Fakültesi Çocuk Sorunları ve İslâm Sempozyumu, 30 Eylül - 2 Ekim 2005, Rize, 2010, s. 851-882.

17. Eker, Emrah & Aşlamacı, İbrahim, “Çocuğun okul eğitiminde ailenin rolü: Iğdır imam hatip okulları örneğinde bir değerlendirme”, Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Aile İçi Eğitim Çalıştayı, 2016, s. 37- 56.

18. Güleç, İsmail, “Çocuklar için hazırlanan mesnevi hikâyeleri üzerine”, Ergun Çelebi ve Kütahya Mevleviliği, 2015, s. 251-257.

19. Gündüz, Fatma, “Okulöncesi çocuklarda dini tasavvurlara psikolojik bir yaklaşım”, Karadeniz Teknik Üniversitesi Rize İlahiyat Fakültesi Çocuk Sorunları ve İslâm Sempozyumu, 30 Eylül - 2 Ekim 2005, Rize, 2010, s. 727-742.

20. Karabacak, Mustafa, “Hz. Peygamber’in çocuklarla eylemsel ve sözel iletişimi”, I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil ve İletişim” 10-12 Ekim 2019 Eskişehir, 2019, s. 363-373.

21. Karasu, Teceli, “Hz. Ömer’in çocuklar ile ilişkisinin günümüz pedagojisi açısından incelenmesi”, Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, 2018, cilt: II, s. 583-593.

22. Kayıklık, Hasan, “Çocuğun inanma duygusunun diğer duygularla ilişkisi”, Karadeniz Teknik Üniversitesi Rize İlahiyat Fakültesi Çocuk Sorunları ve İslâm Sempozyumu, 30 Eylül - 2 Ekim 2005, Rize, 2010, s. 743-755.

23. Kıyak, Abdulkadir, “Çocukların eğitiminde İslam’ın ve Hıristiyanlığın ceza metoduna yaklaşımı”, Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri: 2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına, 2016, cilt: V, s. 351-357.

24. Kiriş, H. Mustafa, “Camileri seven çocuklar yetiştirme ilkesi bağlamında dikkat edilmesi gereken bir konu: Ödül ve ceza”, Gök Medrese İlahiyat Araştırmaları -1, 2019, s. 53-71.

25. Koç, Ahmet, “Okul öncesi dönemde ailede çocuğun din eğitimi”, Karadeniz Teknik Üniversitesi Rize İlahiyat Fakültesi Çocuk Sorunları ve İslâm Sempozyumu, 30 Eylül - 2 Ekim 2005, Rize, 2010, s. 627-658.

26. Küçük, Hülya, “Yurtdışındaki Türk çocuklarının terbiyevî problemleri ve çözüm yolları, İslâm’da aile ve çocuk terbiyesi-(I), 2005, s. 189-201.

27. Mert, Musa, “Çocuklarla ve gençlerle iletişiminde din dili - yeni yaklaşımlar ve öneriler”, Cunda Toplantıları I Din Dili Çalıştayı (05-06 Mayıs 2018), 2018, s. 175-193.

28. Mert, Musa, “Sözlü ve Yazılı Edebiyatla Hz. Muhammed’i (s.a.v) çocuklara anlatırken dikkate alınması gerekenler”, Hazreti Peygamber’i Sanatla Anlatmak, 2018, s. 255-273.

29. Önder, Abdullah, “Kur’an’a göre ailenin çocuğun eğitimindeki yeri ve önemi”, 2. Uluslararası Güneysu Sempozyumu Ahlaki Sorunlar Gençlik ve Değerler Eğitimi Bildiri Kitabı, 2018, s. 201-220.

30. Özdemir, Mustafa, “Çocukların dinî sosyalleşme süreçlerine din görevlilerinin etkisi (Karaman örneği)”, IX. Uluslararası Din Görevlileri Sempozyumu: Şehir ve Medeniyetin İnşasında Din Görevlilerinin Rolü, 3-4 Kasım 2018 Sancaktepe, Tam Metin Bildirileri, 2019, s. 139-155.

31. Sağlam, İsmail, “Anne-Baba dindarlığının çocuklar üzerindeki etkisi”, Dindarlık Olgusu (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)”, 25-26 Aralık 2004, İSAM Konferans Salonu, Üsküdar-İstanbul, 2006, s. 163-180.

32. Sayar, Kemal, “Parçalanmış ailelerde ve çocuklarında görülen problemler”, Günümüzde Aile Uluslararası Aile Sempozyumu (2-4 Aralık 2005-İstanbul), 2007, s. 69-77.

33. Yılmaz, Macid, “Oruç bağlamında dinî pratiklerin çocuğun din eğitimine katkısı”, Uluslararası Ramazan Sempozyumu: Ramazan ve Oruç, 2015, s. 627-645.

34. Yurt, Mehmet Emin & Osman Bayraktutan, “Çocuğun kişilik gelişiminde ailenin önemi”, Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Aile İçi Eğitim Çalıştayı, 2016, s. 277- 292.

a.e. Çeviriler

1. Bovet, Pierre, “Din duygusu ve çocuk psikolojisi”, (Çev. Selâhattin Odabaş), İş Bankası Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1958.

2. Boyatzıs, Chris J, “Çocukluk döneminde dinsel ve manevî gelişim”, (Çev. Mustafa Koç), Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2017, cilt: 3, sayı: 2, s. 395-445.

3. Clark, W. H, “Çocukluk dönemi dini-I”, (Çev. Neda Armaner), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1981, cilt: 24, s. 175-185.

4. Clark, W. Houston, “Çocuklukta din”, (Çev. Adil Çiftçi & Murat Yıldız), Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1998, sayı: 10, s. 183-205.

5. Dickie, Jane R. & Dawn M. Merasco, “Ana-baba, çocuk ilişkileri ve çocukların Tanrı tasavvurları”, (Çev. İlhan Topuz), Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012, sayı: 28, s. 177-206.

6. Dinî Ratcliff, Donald, “Çocuklar dinî kavramları nasıl anlarlar?”, (Çev. Ali Rıza Aydın), Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1998, sayı: 10, s. 159-170.

7. Heinelt, Gottfried, “Okul Öncesi dönemde çocuğun gelişiminin psikolojik temeli”, (Çev. Şuayip Özdemir), Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2003, cilt: 3, sayı: 2, s. 209-232.

8. Pnevmatikos, Dimitris, “İlkokul çağındaki çocukların dini kavramlarındaki kavramsal değişimler: Tanrı'nın yaşadığı ev örneği”, (Çev. Recep Kaymakcan & Abdulkadir Çekin), Dini Araştırmalar, 2005, cilt: 8, sayı: 22.

9. Vergote, Antoine, “Çocuklukta din”, (Çev. Erdoğan Fırat), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1978, cilt: 22, s. 315-329.

10. Vianello, Renzo & Kalevi Tamminen & Donald Ratcliff, “Çocukların dinî kavramları”, (Çev. İlhan Yıldız), Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, 2000, sayı: 7, s. 403-444.

a.f. Ansiklopedi Maddeleri

1. Hökekleli, Hayati, “Çocuk” maddesi, TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt: 8, ss. 355-359, TDV Yayınları, İstanbul-1993.

S o n u ç

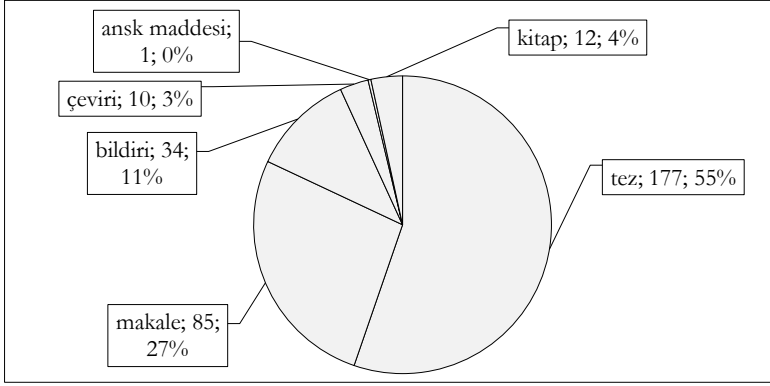
Psikolojinin ilk kurulduğu yıllardan bu yana psikolojiyle ilgilenen bilim insanları, din konusuyla da ilgilenmişler ve bu konuda araştırmalar yapmışlardır. Batı'da psikologlar tarafından yapılan bu çalışmalar, din psikolojisinin de bilimselleşme sürecine katkı sağlamıştır. Din psikolojisinin bilim dalı olma süreci ise 1900'lü yılların başlarına dayanmaktadır. Psikolojinin alt bilim dalı olan din psikolojisi, dinin birey üzerindeki her türlü etkisini araştıran bir uzmanlık alanıdır. Dinin inkârını veya kabülünü ispatlamaktan daha çok dinin birey üzerindeki görünümüleriyle ve yansımalarıyla ilgilenmektedir.

Akademik bir disiplin olarak Batı'da doğup gelişen din psikolojisinin Türkiye'de bilim dalı çizgisindeki oluşum süreci yaklaşık olarak 1950'li yıllardan sonra başlamıştır. Dolayısıyla Türk din psikolojisi çalışmalarının kronolojik olarak yaklaşık 70 yıllık bir zaman dilimine yayıldığı söylenebilir. Türkiye'de bu alanda yapılan bilimsel çalışmaların günden güne artış göstermesi ve özellikle son çeyrek yüzyıldan bu yana din psikolojisine duyulan ihtiyacın ve ilginin hızla artması, yerli ve yabancı kaynak sorununu da ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda Türk din psikolojisinin bilimselleşme sürecinde sorunların ve eksikliklerin belirlenebilmesi için bu alanda yapılan ampirik ve teorik araştırmaların alan uzmanları din psikologları tarafından tematik içerikte düzenli literatür çalışmalarıyla takip edilmesi son derece önemlidir (Koç, 2015: 215).

Bireyin din ile ilişkisini ortaya çıkaran her konu din psikolojisi bilim dalının araştırma alanına girmektedir. Bu konulardan biri de doğumdan ölüme kadar bireyin geçirdiği gelişimsel dönemlerin dinsel yönünü, gelişimini, değişimini ve etkisini kısaca dinsel boyutunu ele alan 'dinsel gelişim dönemleri'dir. Türk din psikolojisi çalışmalarında çocukluk dönemi dinsel gelişimi üzerine bir literatür (1958-2020) taramasını amaçlayan bu makalede, dinsel gelişim dönemlerinden 'çocukluk dönemi dinsel gelişimi' üzerine araştırma yapmayı planlayan araştırmacılar için kaynak tarama ihtiyacını gidermek de hedeflenmiştir. Bu hedefler doğrultusunda konuyla ilgili oluşturulan bir görsel üzerinden kısaca yapılan bu çalışmadan elde edilen bulguların nitel analizleri aşağıdaki gibidir (bkz. Grafik-1).

Grafik-1:

Akademik ürünlerin türlerine göre nicel dağılımı

Yukarıdaki Grafik-1’de akademik ürünlerin türlerine göre nicel dağılımlarına bakıldığında, taranan kaynakların % 4’ünü kitapların (n=12), % 55’ini tezlerin (n=177), % 27’sini makalelerin (n=85), % 11’ini bildirilerin (n=34) ve % 3’ünü ise çevirilerin (n=10) oluşturduğu görülmüştür. Ayrıca belirlenen kitapların içinde bölümün (n=1) olduğu da bulgulanmıştır. Konuyla ilgili yapılan taramalarda oldukça sınırlı düzeyde (n=1) ansiklopedi maddesi olduğu saptanmıştır. Tüm bu nicel ürün çeşitliliğine göre toplamda 319 adet kaynağın tarandığı tespit edilmiştir (bkz. Grafik-1).

Çocukluk dönemi dinsel gelişimi üzerine (1958-2020) yapılan literatür taraması sonucunda genel bir değerlendirme yapıldığında, söz konusu gelişim dönemi üzerine Türkiye’deki araştırmaların ağırlıklı olarak din pedagogları tarafından yapıldığı dikkati çekmektedir. Dolayısıyla çocukluk dönemi dinsel gelişimi üzerine oluşturulan din psikolojisi literatürünün din eğitime göre nicel bir düşünüş gösterdiği söylenebilir. Buna sebebi olarak Türkiye’de din eğitimi alanında çalışan din pedagoglarının din psikologlarına göre nicel fazlalığı gösterilebilir.

Ayrıca din psikolojisi alanında çalışan araştırmacılar için konuya ilişkin şu önerilerde bulunulabilir:

(i)-Türk din psikolojisi literatürünü zenginleştirmek için her yıl düzenli olarak yapılan din psikologları toplantılarında, çocukluk dönemi dinsel gelişimi üzerine yapılacak tez çalışmaları ve yayınları özendirmek amaçlı bazı önerilerde bulunup prensip kararları alınmalıdır.

(ii)-Ayrıca düzenli aralıklarla söz konusu gelişim döneminde yapılan çalışmaların güncellenebilmesi amacıyla bibliyografi ve literatür çalışmaları sürdürülmelidir. Böylece bu konu üzerine çalışacak din psikologlarının söz konusu kaynaklara erişimi ve literatür eksikliğine ilişkin problemleri daha kolay aşılabılır.

Kaynaklar

- Abay, K. C. (2019). *Çocukluk dönemi dinsel gelişimi (1958-2019) üzerine bibliyografik bir araştırma*. (Yayınlanmamış Lisans Tezi). Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Ansiklopedi Madde Taraması. (2020). İslâm Ansiklopedisi, (<https://www.islamansiklopedisi.org.tr>). Erişim: Nisan 2020.
- Certel, H. (2014). *Din psikolojisi*. Isparta: Berikan Yayınları.
- Horozcu, Ü. (2015). *Din psikolojisi*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Karasar, N. (2016). *Bilimsel araştırma yöntemi: Kavramlar-ilkeler-teknikler*. (31. Baskı). Ankara: Nobel Yayınları.
- Kitap Taraması. (2020). Milli Kütüphane, (<https://www.mktup.gov.tr>). Erişim: Nisan 2020.
- Koç, M. (2005). Din psikolojisi araştırmalarında ergenlik dönemi üzerine Türkçe yapılan çalışmalarla ilgili bir literatür incelemesi. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, 41-69.
- Koç, M. (2015). İskoçya Ulusal Kütüphanesi'nde kayıtlı din psikolojisi ile ilgili kaynaklar (1925-2013) üzerine bibliyografik bir araştırma. *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, 181-220.
- Köse, A. & Ayten, A. (2012). *Din psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Köylü, M. (2004). Çocukluk dönemi dini inanç gelişimi ve din eğitimi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45 (2), 37-54.
- Makale Taraması. (2020a). Google Akademik, (<https://scholar.google.com.tr>). Erişim: Nisan 2020.
- Makale Taraması. (2020b). İslâm Araştırmaları Merkezi, (<http://www.isam.org.tr>). Erişim: Nisan 2020.
- Peker, H. (2014). *Din psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Şentürk, H. (2017). *Din psikolojisine giriş*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Tez Tarama. (2020). Ulusal Tez Merkezi, (<https://tez.yok.gov.tr>). Erişim: Nisan 2020.

* *Teşekkür ve ithaf*: Teoloji lisans eğitim sürecimden (2015) başlayarak din psikolojisi alanını bana sevdiren ve adı geçen bilim dalındaki lisansüstü akademik kariyerimin bu ilk aşaması olan master dönemime kadar (2020) alan uzmanlığıma ilişkin bilimsel gelişimime çok kıymetli katkılar sağlayan akademik danışmanım Doç. Dr. Mustafa Koç'a çok teşekkür ederim. İlk yayımlanmış akademik ürünüm olan bu makalemi, saygıdeğer hocam akademisyen din psikoloğu Doç. Dr. Mustafa Koç'a ithaf ediyorum. [C.A.]

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 1 • Haziran 2020 • 219-224
Issue: 1 • June 2020 • 219-224

Batı'da İslamofobi ve Psikolojik Temelleri

- Sevinç, K. (2019). *Batı'da İslamofobi ve psikolojik temelleri*.
Bursa: Emin Yayınları (356 s.)
- Sevinç, K. (2019). *Islamophobia and its psychological foundations in the West*.
Bursa: Emin Publishing (356 p.)
ISBN: 978-605-7863-16-4

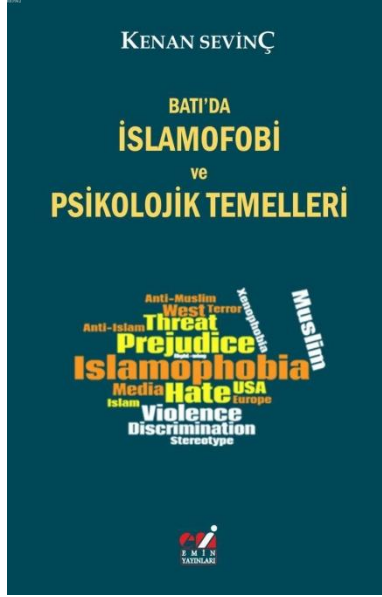
Yusuf Koç

Yüksek Lisans Öğrencisi
Balıkesir Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: yusuff1416@gmail.com
Orcid: 0000-0003-0411-1149
Balıkesir / Türkiye

MSc Student
Balıkesir University
Institute of Social Sciences
E-mail: yusuff1416@gmail.com
Orcid: 0000-0003-0411-1149
Balıkesir / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type Kitap İnceleme • Book Review
Geliş Tarihi • Received 24 Nisan 2020 • 24 April 2020
Kabul Tarihi • Accepted 10 Haziran 2020 • 10 June 2020

2001 yılında Atatürk Üniversitesi Felsefe bölümünden mezun olan Sevinç, 2011 yılında Araştırma görevliliğine devam ettiği Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi'nde “*Kuantum Fizikçi Bağlamında Din-Bilim İlişkisi?*” adlı çalışmasıyla yüksek lisansını, 2016 yılında Marmara Üniversitesi'nde “*Psikososyal Açıdan İnançsızlığın Oluşum ve Gelişimi?*” adlı teziyle doktorasını tamamlamış ve yurtdışında çeşitli üniversitelerde araştırmalarda bulunmuştur. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak çalışmalarına devam eden Sevinç'in “*İnançsızlık Psikolojisi?*” ve “*Batı'da İslamofobi ve Psikolojik Temelleri?*” isimli eserleri yayımlanmıştır.

Kenan Sevinç tarafından kaleme alınan eserde son yıllarda sık duyulmaya başladığımız “islamofobi” kavramı ve bunun altında yatan psikolojik faktörler incelenmek istenmiştir. İslamofobik vakaların siyasi, tarihsel ve sosyolojik gerekçelerinin bulunduğu değinilen eserde, bunların yanında psikolojik gerekçelerinde göz ardı edilmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Batılı bireylerdeki İslamofobi düzeyinin ana araştırma konusu olduğu çalışmada Müslümanlara yönelik tutumlar ve İslamofobi düzeyine etki eden faktörlerde ele alınmıştır. Çeşitli istatistiksel veriler ve resimlerle zenginleştirilmiş eser daha çok akademik camiaya hitap etmektedir.

Eser 3 ana bölümden oluşmaktadır. Kuramsal çerçevenin çizildiği birinci bölümde temel kavramlar açıklanmış, Batı'da Müslümanların du-

rumu ve islamofobinin sebepleri çeşitli ülkelerde yapılan saha araştırmaları eşliğinde okuyucu aktarılmıştır. Yöntem bölümünde ise esere esas teşkil eden araştırmanın modeli, evren ve örnekleme, ölçme araçları belirtilmiştir. Çalışmada dökümantasyon, ilişkisel tarama ve açıklayıcı araştırma yöntemi kullanılmıştır. Son bölümde ise bulgular ortaya konularak verilerin analizi yapılmıştır.

Giriş kısmında yazar islamofobinin sosyal bilimlerde net bir tanımının olmadığını belirterek kısaca Müslümanlardan veya İslam dininden korkmak olarak tanımlamıştır (s. 1). Temelde islamofobinin bir tür xenofobi yani diğer ırklara ve dinlere yönelik mantık dışı korku ve nefret olduğunu belirten yazar islamofobinin köklerini eskiye dayanan bir korkunun ve bir düşüncenin yeniden ifade edilmiş ve kavramlaştırılmış hâli olarak nitelemiştir. Ülkemizde konu hakkında az sayıda araştırmanın olduğuna dikkat çeken yazar bu çalışmayı yaparken amacını, literatürdeki boşluğu doldurmak ve Müslümanların karşı karşıya kaldığı bu büyük tehdidin psikolojik nedenlerini tespit edebilmek olarak açıklamıştır (s. 6). Eserde ele alınan Batı'dan kasıt ise Batı Avrupa ülkeleri, Kuzey Amerika ülkeleri, Avustralya ve Yeni Zelanda olarak açıklanmıştır.

İslamofobi kavramı özellikle 11 Eylül 2001 saldırılarından sonra tırmanışa geçmiş ve zamanla artış göstermiştir. Yaşanan terör olaylarında fail olarak ilk önce Müslümanlar akıllara gelmiş gerçek sorumlular ortaya çıkıncaya kadar Müslümanlara karşı sözlü ve fiili saldırılarda artış görülmüştür. “Peki, Müslümanlar dünyadaki terörizm faaliyetlerinin baş aktörleri midir?” sorusuna cevap arayan yazar konuyla ilgili yapılmış araştırmayı aktarmıştır. Buna göre Müslüman ülkelerden kaynaklı terör saldırıları diğer ülkelerden fazla olmadığı gibi, saldırılara en çok maruz kalanlarda Müslüman ülkelerin insanları olarak gözlemlenmiştir. Bu bulgudan hareketle yazar vakıa ve algının farklı olmasının İslamofobi olgusunun ciddi bir psikolojik yönünün olduğuna işaret ettiğini belirtmiştir.

Eserin birinci bölümünde temel kavramlar olan oryantalizm, ırkçılık, anti semitizm, xenofobi, stereotipler ve islamofobi ele alınarak tanımları yapılmış, bu kavramlar üzerinden yapılan alan araştırmaları aktarılmıştır. Geçmiş dönemde Müslümanların Batı'nın düşmanı gibi gösterilmesinin elit sınıfın işi olduğunu dolayısıyla İslam'a olan düşmanca tavırın sadece yönetici sınıfında var olduğunu aktaran yazar İslamofobik fikirlerin 18. yüzyıldaki sömürgeleştirme faaliyetlerinden ve oryantalizm kürsülerinin kurulmasından sonra yayıldığını belirtmiştir. Yaygın görüşe göre farklı üniversitelerde kurulan oryantalizm kürsülerinin temel amacının İslam'ı kontrol etmek olduğu aktarılmıştır. Oryantalistler, Müslümanları bir ırk olarak görüp “Müslüman Akli”ni anlamlandırma çabasına

girmişlerdir. Bundan hareketle genellemeler yapmış, tüm Müslümanların tek bir bakış açısına sahip olduğunu belirtmişlerdir. İslam hukukunun Roma'dan alındığını düşünen oryantalistler, Müslümanların kendi başlarına bir hukuk sistemi oluşturamayacağını ve barış içinde yaşayamayacağını düşünerek onları yönetmenin ve demokrasi götürmenin Batı'nın görevi olduğuna inanmışlardır.

ABD'de İslamofobinin ırkçılıktan etkilendiğini dile getiren yazar İslamofobinin yalnız Müslümanlara değil tüm Ortadoğululara yönelik olduğunu ve Arap Hristiyanların da bundan nasibini aldığını belirtmiştir. Batı'da ise antisemitizm Müslümanlara yönelmiş, geçmişte anti-semitik olan bazı sağcı siyasi partiler günümüzde Yahudi yanlısı ve İslamofobik olmuştur.

Tam manasıyla bir fobi olmaktan uzak olan İslamofobi, Müslümanlara yönelik tarih boyunca süregelen ötekileştirmenin günümüzdeki yansımasıdır. Bu bağlamda Hristiyanların İslam fetihleri sonucunda Müslümanları siyasi ve askeri bir tehlike olarak gördüğünü belirten yazar, İslamın da Hristiyanlık karşısında dini bir tehdit olarak algılandığını belirtmiştir. Haçlı seferleri sonucu ülkelerine dönen askerler Müslümanlarla ilgili uydurma hikâyeler ve efsaneleri yanlarında götürmüşlerdir. Nesilden nesile aktarılan bu uydurma hikâyelerden oryantalistler de etkilenmiş bilinçli olarak eserlerine yansıtmışlardır. Yazar yakın zamana kadar Erasmus, Voltaire, Martin Luther gibi birçok ünlü düşünürlerinde eserlerinde İslam karşıtı fikirlere yer verdiğini aktarmıştır. Ortaçağ boyunca Müslümanları "Seracen" olarak tanımlayan Batı, Osmanlı'dan sonra tehdit olarak "Türk" ifadesini kullanmaya başlamış, dönemin ünlü yazarları Türkleri gerçek kötüler olarak tanımlamıştır.

İslamofobik söylemlerin Batı medyasında yer almaya başlamasının ise 1967 Arap-İsrail savaşları, 1970'lerde ki petrol krizi, İran Devrimi, Selman Rüşdi olayı gibi çeşitli faktörlerin etkisinde geliştiğini aktaran yazar 1990'lardan itibaren artık tüm teröristlerin Müslüman olduğuna dair bir algının oluştuğunu belirtmiştir. Yaklaşık 3000 kişinin öldüğü 11 Eylül 2001 tarihi ise İslamofobi adına dönüm noktalarından biridir. Bu saldırıyla birlikte İslam karşıtlığı kamuoyunda kalıcı bir yer edinmiş, daha önce de Müslümanlara karşı var olan saldırılar bu tarihten sonra hızlı bir artış göstermiştir. İslamofobi açısından Avrupa'da yaşanan önemli olayları ise Hollandalı yönetmen Theo van Gogh'un öldürülmesi, Madrid'te ve Londra'da gerçekleşen terörist saldırılar ve Danimarka'da ki karikatür krizi olarak sıralayan yazar bu saldırılardan sonra Müslümanlara yönelik olumsuz vakaların önemli oranda artış gösterdiğini belirtmiştir.

Batı'da Müslüman nüfusuna değinen yazar ABD ve Avrupa'da yaklaşık 45 milyon müslümanın yaşadığını belirtmiştir. Bu nüfus hızla artmakta, Avrupalılar nezdinde korkuya neden olmakta ve Avrupa'da en olumsuz bakışı Müslümanlara yöneltmektedir. Bu olumsuz bakış halk arasında olduğu kadar kurumsal anlamda da yükselmektedir. Bazı ülkelerde kamuda başörtüsünün, peçe ve burkanın yasaklanması yasalaşmıştır. Özellikle sağcı siyasi partilerin oruç gibi bazı İslami fiillerin de yasaklanması için devamlı açıklamalarda bulunmasıyla Müslümanların baskı altında kaldığına ifade eden yazar konu hakkındaki bir rapora değinerek son zamanlarda internet üzerinden saldırıların artış gösterdiğini aktarmış, ırkçı saldırıların en fazla olduğu yerlerin ise polis merkezleri olduğuna dikkat çekmiştir.

Yazar yapılan araştırmalarla birlikte İslamofobinin birçok sebebinin ortaya çıkarıldığını ve bunların sekiz temel başlıkta ele alındığını belirtmiştir. Bunlar; kültürel ve tarihsel sebepler, siyasi sebepler, ekonomik sebepler, teolojik sebepler, psikolojik sebepler, medya etkisi, dini lider ve siyasetçilerin etkisi ve trajik saldırılardır. Müslümanlara yönelik olumsuz tutumun sebebinin yalnız Müslüman olmayanlardan kaynaklanmadığının altını çizen yazar Müslümanların özeleştirici yapıp sorunlarını kendi aralarında çözmemelerinin, kendilerini ifade edebilecek medya organlarının, konuşmacıların ve yazarların yetersizliğinin de bunda payının olduğunu belirtmiştir.

Çalışmanın önemli kısmını oluşturan saha araştırması internet üzerinden katılan 393 kişi ile yapılmıştır. Birçok değişkenin incelendiği araştırmada ateistlerin de yer aldığı dini toplumlar arasında en olumsuz duygu beslenen kesimin Müslümanlar olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Erkekler arasındaki İslamofobinin kadınlardan daha yüksek çıktığı çalışmada orta yaş ve üstü, düşük eğitim düzeyine ve düşük gelir düzeyine sahip erkekler İslamofobi düzeyi en yüksek kitleyi oluşturmuştur. Araştırma sonucunda İslamofobinin psikolojik nedenleri arasında ilk önce tehdit algısının olduğunu belirten yazar bu tehdidin altında Müslümanların gerek şiddet üretecekleri, ekonomik kaynakları tüketecekleri, gerekse de Batılı yaşam tarzını ve değerlerini yok edecekleri düşüncesinin yattığına vurgu yapmıştır. Müslümanların bizzat kendilerinin de sürece olumsuz katkı yaptığını dile getiren yazar muhtemel İslamofobik vakaların önüne geçmek için politika yapıcılara büyük iş düşüğünü belirtmiştir.

Eser, Müslümanlar için gün geçtikçe daha büyük sorunlara yol açan İslamofobiyi, nedenlerini ve psikolojik altyapısını Batı ekseninde inceleyen nitelikli bir çalışma mahiyetindedir. Alandaki önemli bir eksiği

gideren çalışma geniş literatür taraması ve saha araştırmalarından yararlanılarak okuyucuya sunulmuştur. Daha iyi anlaşılması için grafik ve tablolara başvurulmuş, şekiller ve istatistik veriler kullanılarak okuyucuya kolaylık sağlanmıştır. Ancak girişte yazarın kendisinde belirttiği gibi kullanılan akademik dil ve benzer çalışmaların sıklıkla yer alması okumada akıcılığa engel teşkil etmiştir. Kapsamlı bir araştırmanın ve yoğun bir çabanın ürünü olan eser yapılacak benzeri çalışmalara örnek mahiyetindedir.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 1 • Haziran 2020 • 225-234
Issue: 1 • June 2020 • 225-234

Din Psikolojisi Ders Kitabı

Horozcu, Ü. (2015). *Din psikolojisi - Ders kitabı*.
İstanbul: Rağbet Yayınları (292 s.)
Horozcu, Ü. (2015). *Psychology of religion - Textbook*.
İstanbul: Rağbet Publishing (292 p.)
ISBN: 978-605-9852-39-5

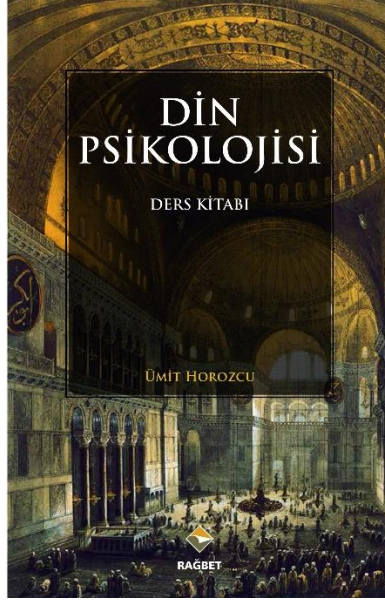
Kader Cansu Abay

Yüksek Lisans Öğrencisi
Balıkesir Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: dipakademi23@gmail.com
Orcid: 0000-0002-3625-9394
Balıkesir / Türkiye

MSc Student
Balıkesir University
Institute of Social Sciences
E-mail: dipakademi23@gmail.com
Orcid: 0000-0002-3625-9394
Balıkesir / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type Kitap İnceleme • Book Review
Geliş Tarihi • Received 30 Nisan 2020 • 30 April 2020
Kabul Tarihi • Accepted 10 Haziran 2020 • 10 June 2020

1978 İstanbul doğumlu olan Horozcu, 1995 yılında Sarıyer İmam Hatip Lisesi'nden mezun olduktan sonra 2001 yılında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni bitirmiştir. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında yüksek lisans eğitimine başlayan Horozcu, 2003 yılında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne din psikolojisi araştırma görevlisi olarak atanmıştır. 2004 yılında “*Din Psikolojisi Açısından William James ve Görüşleri*” başlıklı tezini bitirerek yüksek lisans eğitimini tamamlayan Horozcu, yine aynı yıl ve aynı anabilim dalında doktora eğitimine başlamıştır. 2010 yılında “*Din Psikolojisi Açısından Dünyevi İstek Duaları*” başlıklı tezini savunarak bilim doktoru unvanını alan Horozcu, 2011 yılında yine İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne yardımcı doçent unvanıyla atanmıştır. 2017 yılında doçent unvanı alan Horozcu, daha çok ‘dinsel ve mistik deneyim, ruh sağlığı ve psikolojik rahatsızlıklar’ gibi özel ilgi alanlarında çalışmaktadır. Ayrıca din psikolojisi alanı kapsamındaki konularda çok sayıda ölçek çalışması da bulunan Horozcu, halen aynı üniversitede öğretim üyesi olarak din psikolojisi alanındaki akademik çalışmalarına devam etmektedir. Evli ve 3 çocuk babasıdır.

Literatürün çeşitliliğine göre davranış bilimleri ve/veya din bilimleri şemsiyeleri altında sınıflandırılan din psikolojisi, 19. yüzyılın sonlarına doğru Batı’da gelişen önemli bir bilim dalıdır. Dolayısıyla din psikolojisinin Batı’daki kurucuları olarak kabul edilen W. James, S. Freud ve C. G. Jung gibi isimler, doğal olarak aynı zamanda modern psikoloji

tarihinin de yazıcıları arasında yer aldıkları için din psikolojisi de modern psikolojiyle birlikte büyümüş ve gelişmiştir. Din psikolojisinin tarihsel gelişimi bağlamında ‘din ve psikoloji’ olguları, din psikoloğu Köse’nin (2006) betimlemesiyle ‘bir dargın bir barışık kardeşler’ şeklinde inişli-çıkışlı bir süreç izlemiştir. Yani bilim dalının kuruluş yıllarına bakıldığında, din psikolojisini ilgilendiren çalışmaların ilk planda Freud’un çalışmalarında görüldüğü gibi dine uzak bir yaklaşım sergiledikleri görülmüştür. Ancak din gibi hayatın içerisine en az psikoloji kadar giren kuşatıcı bir fenomenin görmezden gelinmesi o kadar da kolay olmamıştır. Din psikolojisinin tarihsel gelişimi içerisinde giderek din ile barışık bir duruma gelen psikoloji, doğal olarak din psikolojisi bilimini yeniden değerli bir duruma getirmiştir (s. 13). Bu tarihsel gelişimin sonucu olarak gelinen bu noktada, Amerikan Psikoloji Derneği APA tarafından 36. Bölümün ‘maneviyat’ı da kapsayacak biçimde ‘Society for the Psychology of Religion and Spirituality’ ismiyle güncellenmesiyle birlikte gerek dünyada gerekse Türkiye’de din psikolojisinin yıldızı her geçen gün parlamaya devam etmektedir.

Bu bağlamda psikoloji bilim dalının önemli alt uzmanlık alanlarından biri olan din psikolojisine ilişkin ‘el kitabı/handbook’ olma özelliği taşıyan bu kitap, aynı zamanda üniversite öğrencilerine yönelik bir ders kitabı olarak yazılmıştır. Öte yandan Türk din psikolojisine giriş kitaplığı listesinde değerlendirilebilecek olan bu eser, bilimsel araştırma projesi olarak İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından da desteklenmiştir. Birinci baskısı 2015 yılında yapılan bu kitabın 2017 yılında başlığından ‘*Ders Kitabı*’ ifadesi kaldırılarak yine aynı yayınevi tarafından ‘*Din Psikolojisi*’ adıyla ikinci baskısı yapılmıştır (Horozcu, 2017: 280 s.). Yapılan bu ikinci baskıda ise eserin başlık ve metin ekleme veya değiştirme gibi içeriğine ilişkin değişiklikler yapılmayıp sadece anlatım bozukluklarının düzeltildiği görülmektedir. Dolayısıyla ikinci baskısında ciddi anlamda yapısal değişikliklerin olmaması sebebiyle nostaljik değerini korumak amacıyla bu kitabın tanıtımı, 2015 yılında yapılan birinci baskısı üzerinden yapılmıştır.

Öncelikle birinci baskısı temel alınarak kitap formatı açısından değerlendirmesi yapılan bu eserin ‘içindekiler’ bölümüne bakıldığında, kısa bir ‘Önsöz’den ve 11 ana bölümden oluştuğu görülmektedir. Her ana bölüme “*Bölümün Öğrenme Hedefleri*” şeklinde bir içerikle başlayan Horozcu, öğrenciler tarafından öğrenilecek konuları maddeleştirerek ilgili bölümden yararlanmayı maksimize etmeyi hedeflemiştir. Ayrıca eserde yer alan her ana bölümün sonunda bölümün kaynakçasına yer verilmiştir.

Kitabın ‘Önsöz’ünde (ss. 13-15) din psikolojisi bilim dalının Batı’da ve Türkiye’deki tarihsel gelişim sürecinden kısaca söz eden araştırmacı, Türkiye’deki ilahiyat fakültelerinin lisans programlarında yer alan “psikolojije giriş” ve “din psikolojisi” dersleri hakkında bilgi verdikten sonra din psikolojisinin bu fakültelerde öğrenciler tarafından popülerleşme sürecine değinmiştir. Eserin farklılık ve özgünlük taşıdığına altını çizen yazar, aynı zamanda birçok eksiklerinin de olabileceğini vurgulamıştır. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi lisans programında yıllardır verdiği din psikolojisi derslerinden biriken notlarını ve alana ilişkin edindiği bireysel eğitim deneyimleriyle harmanladığı kitabın hazırlanma sürecinden de söz eden Horozcu, eserin yayınlanmasında emeği geçenlere teşekkür ederek önsözüne son vermiştir.

Eserin, “Psikolojije Giriş” (ss. 19-41) başlıklı birinci bölümünde, öncelikle psikoloji kelimesinin tanımı yapılmış olup Batı’da oluşturulan literatür ile İslam teolojisindeki bu kelimelere karşılık gelen anlamlar üzerinde durulmuştur. Sözü edilen bu etimolojik analizden sonra psikoloji bilimi üzerine yapılan tanımlara ve bu tanımların arka planındaki nedenlere değinilmiştir. Betimsel tanımların ardından psikoloji biliminin kuruluş ve bilimleşme sürecini ele alan araştırmacı, psikolojinin bilim olma noktasında nerede olduğu hakkında bilgiler de vermiştir. Daha sonra psikolojinin yöntemlerini inceleyen yazar, bu yöntemleri ‘doğal gözlem ve sistematik gözlem’ şeklinde sınıflandırarak sistematik gözlemi kendi içerisinde ‘deney, anket, vaka incelemesi, mülakat ve testler’ olmak üzere beş alt bölümde incelemiştir. Son olarak psikoloji biliminin Batı’daki en köklü organizasyonu kabul edilen Amerikan Psikoloji Derneği-(APA) şemsiyesi altında 56 alt uzmanlık alanının bulunduğunu ifade eden Horozcu, bu alt dallardan birinin de din psikolojisi olduğunu altını çizmiştir. Bu alt araştırma alanlarından en gelişmiş ve popüler olan ‘gelişim psikolojisi, sosyal psikoloji, klinik psikoloji, eğitim psikolojisi, tüketici psikolojisi, sağlık psikolojisi, bağımlılık psikolojisi ve spor psikolojisi’ alt dalları hakkında da genel bilgiler verilerek bölüm sonlandırılmıştır.

Kitabın ikinci bölümü olan “Din Psikolojisine Giriş” (ss. 45-61) başlığı altında öncelikle din psikolojisinin betimsel tanımı yapılmıştır. Bu bağlamda din psikolojisini ‘bireylerin dinsel davranışlarını, bu davranışlarının psikolojik nedenlerini ve sonuçlarını bilimsel ilkelere hareket ederek ve bilimsel bir metodolojiyle araştıran bilim dalı’ şeklinde tanımlayan araştırmacı, üç ana eksen üzerinden bir betimleme yapmıştır. Bu tanımdan yola çıkarak ilgili literatür incelendiğinde en çok çalışmanın (i) dinsel davranışların psikolojik sonuçlarına göre yapıldığı, (ii) psikolojik

nedenlerin ise biraz daha zorlayıcı olması nedeniyle daha az çalışıldığı tespit edilmiş olup (iii) dinsel davranışların kendisi ise tek başına din psikolojisi araştırması için yeterli bir değişken olmayıp nedenler ya da sonuçlarla birlikte çalışıldığı görülmüştür.

Öte yandan din psikolojisinin ortaya çıkışından başlayarak zamanla şekillenmiş ve büyük ölçüde kabul görmüş ilkelerine değinilen bu bölümde, sözü edilen bu ilkelere ilişkin tartışmalar değerlendirilmiştir. Daha sonra din psikolojisinde kullanılan yöntemler üzerinde duran yazar, genel psikolojideki veri toplama araçlarının din psikolojisine uyarlanarak kullanımını açıklamıştır. Konuyla ilgili olarak psikoloji-din ilişkisi bağlamında din psikolojisinin tarihçesine yer vererek Türkiye’de din psikolojisinin kronolojik gelişimine vurgu yapan din psikoloğu Horozcu, yayımlanmış eserlerin ve meslek toplantılarının da içinde bulunduğu Türk din psikolojisi literatürü hakkında bilgiler vermiştir.

Eserin “*Sigmund Freud, Psikanaliz ve Din*” (ss. 67-84) başlıklı üçüncü bölümünde, öncelikle modern psikoloji tarihinde önemli bir yeri olan Freud’un hayatı ve onun geliştirdiği psikanaliz ekole yer verilmiştir. Din psikolojisine de etki yapan bu psikanaliz ekolde psişeyi açıklarken önce ‘bilinç, bilinç öncesi, bilinçdışı’ nı kapsayan topoğrafik kuramı ortaya atan Freud’un, sonrasında ‘id, ego ve süperego’dan oluşan yapısal kurama geçiş yaptığı görülmektedir. Yine adı geçen bölümde Freud’un sırasıyla ‘(i) oral dönem, (ii) anal dönem, (iii) fallik dönem, (iv) gizlilik/latent dönem ve (v) genital dönem’ olarak ardışık biçimde evreleştirdiği psiko-seksüel gelişim dönemlerine ilişkin yaklaşımı da yer almaktadır. Ardından Freud’un psikanalizinde yer alan ‘hipnoz, rüyalar ve serbest çağrışım’ yöntemleri üzerinde durulan bölümde, Freud’un dine bakışı da detaylı olarak açıklanmıştır. Modern psikoloji tarihi açısından Freud’un psikoloji ve din arasında meydana gelen kopma ve uzaklaşmanın başlıca sorumlularından birisi olduğunu vurgulayan araştırmacı, Freud’a yöneltilen eleştirilere maddeler halinde yer vermiştir. Kendi ifadesiyle Freud’un önemli bir psikolog olmasının yanında düşüncelerinde abartıların ve indirgemelerin bulunduğu altını çizen yazar, Freud’un ortaya attığı psikanaliz ekolün bilimselliğinin açıkça yeterli olmadığı fikrini savunarak söz konusu bölüme son vermiştir.

“*İkinci Nesil Psikanaliz ve Din, Nesne İlişkileri Teorisi ve Bağlanma Teorisi*” (ss. 92-104) başlıklı dördüncü bölümde ise ikinci nesil psikanaliz çalışmaları bağlamında nesne-ilişkileri ve bağlanma teorileri hakkında ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Bu teoriler üzerinde çalışan psikologların din anlayışlarının da incelendiği bu bölümde, Freud’un söyleminin aksine dinin kökeninde baba figüründen daha çok anne figürünün yer

aldığı fikrini savunan nesne ilişkileri kuramı üzerine çalışan teorisyenlerin Freud'dan ayrıldıkları noktalar ele alınmıştır. Daha sonra psikanalist bakış açısıyla geliştirilen ve nesne-ilişkileri teorisini belli ölçüde eleştirerek revize eden bağlanma teorisi hakkında genel bir çerçeve çizen Horozcu, çocuğun bağlanma figürleri olan anne-baba ve yedek bağlanma figürleriyle kurduğu ilişkinin niteliğine göre 'güvenli, kaçınmalı ve kaygılı' bağlanma tarzları geliştirebileceğinden söz etmiştir. Son olarak bağlanma teorisinin din psikolojisine uyarlanması üzerinde durarak 'inanınan birey-inanılan Tanrı' bağlanmasına ilişkin psiko-teolojik değerlendirmeler yapmıştır.

Kitabın beşinci bölümünün başlığı "*C. G. Jung, Analitik Psikoloji ve Din*" dir (ss. 111-127). Adı geçen bu bölüm, Freud ile yollarını ayırdıktan sonra analitik psikolojiyi kuran Carl Gustav Jung'un hayatı hakkında bilgiyle başlamıştır. Ardından Jung'un psikoloji ekolü bağlamında 'psişe'yi açıklarken kullandığı temel kavramlar olan 'kişisel bilinçdışı ve kolektif bilinçdışı' kavramları irdelenmiştir. Kolektif bilinçdışına ulaşma yöntemleri olarak rüyaları ve mitolojik hikâyeleri kullanan Jung'un geliştirdiği 'gölge, anima ve animus, persona ve Tanrı' olmak üzere dört arketipten bahsedilmiştir. Bu bölümün devamında Tanrı ve dinin kökeninin bilinçdışı olduğunu savunan Jung'un dine bakışını ele alan araştırmacı, son olarak Freud ve Jung'un ayrıldığı noktalara değinmiştir.

Altıncı bölüm olan "*Davranışçı Yaklaşım ve Din*" (ss. 131-141) başlığı altında ise modern psikoloji tarihinde yerini alan davranışçılık ekolü hakkında kısa bilgilendirmenin ardından bu ekolün temsilcilerinden bahsedilmiştir. Davranışçı akımın psikoloji anlayışı içerisinde savundukları ve karşı oldukları görüşlerin de incelendiği bu bölümde, konuyla ilgili olarak davranışçılıktaki 'koşullu tepki, klasik koşullanma, edimsel koşullanma, pekişme, genelleme, ayırt etme, sönme geri dönme ve yüksek düzeyli koşullanma' gibi ekolün taşıyıcı kavramları açıklanmıştır. Daha sonra davranışçıların dine bakışını inceleyerek edimsel koşullanma ve klasik koşullanma ile dinsel davranışlar arasındaki ilişkiye değinen yazar, son olarak davranışçılığa yöneltilen eleştirilere yer vermiştir. Bireyin davranışlarının görünen yönleri üzerinden tutarlı yorumlar yapan davranışçılığın tıpkı psikanalistlerin yaptığı gibi bireyin her duygu, düşünce ve davranışının altında ekolün kendine özgü mekanik tarzdaki davranış mekanizmasının yattığını iddia etmelerinin yetersizdir olduğu vurgulanarak bölüm sonlandırılmıştır.

Eserin yedinci bölümü olan "*Dine Hümanist Yaklaşım*" (ss. 149-164) başlıklı bu bölümde de öncelikle modern psikoloji tarihinde psika-

naliz ve davranışçılık ekolünden sonra üçüncü güç olarak konumlandırılan ve varoluşçu felsefi arka plana sahip olan hümanist ekolün görüşleri ele alınmıştır. Adı geçen iki akımın aşırı tepkilerine karşı ortaya çıkan hümanist ekolün psikoloji ve din arasındaki buzları önemli ölçüde erittiği vurgulanmıştır. Bu ekolün kurucuları olan psikologların hayatları ve psikoloji anlayışları ile din anlayışlarına yer verilen bu bölümde, ayrıca sözü edilen psikologlardan – aslında psikanaliz ekolden olan-Fromm’un, ‘rasyonel psikolojiye eleştirisi, sahip olmak veya olmak eğilimi, otoriter din ve hümaniter din’ ayrımı ile Tanrı ve din görüşlerine yer verilmiştir. Daha sonra Maslow’un psikolojik yaklaşımı hakkında bilgi veren Horozcu, Maslow’un ‘ihtiyaçlar piramidi ve kendini gerçekleştirme’ olguları ile din anlayışına değinmiştir. Bu bölümde son olarak Frankl’ın logoterapik psikoloji anlayışı üzerinde duran araştırmacı, adı geçen bu terapötik yaklaşım bağlamında ‘logoterapi ve din’ anlayışına da yer vermiştir.

“*Transpersonel (Ben-Ötesi) Psikoloji ve Din*” (ss. 169-177) başlıklı kitabın sekizinci bölümünde de öncelikle ilk olarak din psikolojisinin kurucularından William James tarafından kullanılan ‘transpersonel’ kavramı üzerinde durulmuştur. Transpersonel ekolün din psikolojisindeki yerinin vurgulandığı bu bölümde, Maslow ve diğer hümanist psikologların din ile psikolojiyi birbirine yaklaştıran çalışmalarının dördüncü güç olarak betimlenen bu ekolün ortaya çıkışını hazırladığının altı çizilmiştir. Daha sonra sözü geçen akımın temsilcilerine yer veren yazar, transpersonel ekolün Türkiye’deki temsilcisi olarak ise hala çalışmalarını aktif biçimde sürdüren psikiyatr Mustafa Merter’i göstermiştir. Transpersonel psikoloji ile din arasındaki ilişki bağlamında bu ekolün apolejetik amaçlar içeren bir din girişimi olmadığını ifade edildiği bu bölüm, transpersonel psikolojiye yöneltilen eleştirilere yer verilerek son bulmuştur.

Dokuzuncu bölüm ise “*Dini ve Mistik Tecrübe*” (ss. 183-203) başlığını taşımaktadır. Öncelikle bu bölümde, literatürde birbirleri yerine kullanıldığı için tartışmalı kavramlar olan ‘dinsel tecrübe’ ile ‘mistik tecrübe’ ve ‘transpersonel tecrübe’nin betimsel tanımları yapılmıştır. Bununla birlikte James, Stace, Clark ve Hood gibi konu uzmanlarının belirttikleri ‘(i) anlatılamazlık, (ii) birlik, (iii) vahiy/ilham hissi, (iv) geçicilik, (v) gerçeklik hissi, (vi) zaman ve mekânsızlık, (vii) pozitif duygular, (viii) kutsallık hissi, (ix) kalıcı değişiklikler ve (x) paradoksalılık’ gibi mistik deneyimlerin ortak özelliklerine değinilmiştir. Öte yandan konuyla ilgili olarak ‘(i) açlık, (ii) uykusuzluk, (iii) az konuşma, (iv) izolasyon, (v) işkence, (vi) ritmik müzik ve dans, (vii) nefes kontrolü, (viii) zihinsel yöntem ve (ix) psikodelik maddeler’ gibi mistik tecrübe elde etme yollarını da alt

başlıklar halinde betimleyen Horozcu, bu uygulamalara tarihten örnekler vererek konuyu zenginleştirmiştir. Son olarak din psikoloğu araştırmacı, çeşitli dinsel pratiklere göre riyazet uygulamalarının psikopatolojik açıdan ruh sağlığına uygun olup olmadığıyla ilgili değerlendirmeler yapmıştır.

“*Dua Psikolojisi*” (ss. 212-245) başlıklı onuncu bölümde ise ilk olarak din psikolojisi açısından bakıldığında gerek psikoterapötik değer taşıması gerekse dinsel tecrübenin özel bir formu olması bakımından ‘dua’ kavramının semantik analizi yapılmıştır. Bu bağlamda psikolojik açıdan duanın yeri ve önemine değinildiği bu bölümde, İslam, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi büyük kurumsal dünya dinlerinde psikoterapik etkisi olan duanın klasik dinsel bir davranış özelliği taşıdığı vurgulanmıştır. Ardından dua türlerini içerik ve yapılaş bakımından ikiye ayıran yazar, içerik bakımından dua türlerini ‘(i) istek duaları, (ii) şükür duaları, (iii) övgü ve yüceltme duaları, (iv) tövbe ve günah çıkarma duaları’ şeklinde incelemiştir. Bunun yanı sıra yapılaş şekli bakımından ise özgün kelime veya dua kalıplı cümlelerle yapılaşına göre (i) özgün veya kalıplı dua; bireysel veya toplu yapılaşına göre (ii) bireysel veya törenselleşmiş dua; meditasyon formunda yapılaşına göre (iii) düşünsel dua; bir yönerge içerip içermemesine göre (iv) takdiri veya tevcihi dua; samimi bir dosta hitap edercesine yapılaşına göre ise (v) samimi hitap duası’ şeklinde tipolojik ayrım yapan Horozcu, dua olgusunun teo-psikolojik yönünü mercek altına almıştır. Bu bağlamda dinsel pratik olarak dua davranışı ile ‘korku, koşullu refleks, fitrat ve bilinçaltı’ kavramları arasında ilişki kuran araştırmacı, duanın psikolojik nedenleri üzerinde durmuştur. Son olarak duanın psikolojik sonuçlarının değerlendirildiği bu bölümde, aynı zamanda dinsel bir pratik olan duanın, dua edenlere ve duayı yaşamlarının bir parçası yapan inançlı bireylere sağladığı psikoterapötik etkiler ele alınmıştır.

Kitabın son bölümü olan “*Ruh Hastalıkları ve Din*” başlıklı on birinci bölümde araştırmacı, birbiriyle yakından ilişkili ‘(i) ruh hastalıkları, (ii) ruh hastalıklarıyla başa çıkma süreçlerinde veya ruh hastalıklarına neden olarak dindarlığın rolü, (iii) kutsal bir fenomen olarak dinin kendisinin de bir hastalık olup olmadığı’ şeklinde üç temel konu üzerinde durmuştur. Bu bağlamda toplum içinde en yaygın ve dinle ilişkisi en fazla olan psikolojik rahatsızlıklardan ‘depresyon, obsesif kompulsif bozukluk/okb, manik depresyon ve şizofreni’nin epidemiyolojik özellikleri ve semptomları ile tedavileri hakkında literal bilgi verilen bu bölümde, adı geçen bu psikolojik rahatsızlıkların din ile ilişkisine de yer verilmiştir. Daha sonra psikotik hastalar ile mistikler arasındaki benzeşen ve ayrışan

noktaları betimleyen yazar, psikopatolojik vakaların doğru şekilde anlaşılabilmesi için ideolojik anlayışlara dayalı indirgemeci tutumlardan uzak durulması gerektiğini belirtmiştir. Dolayısıyla psikotik karakterli mistik deneyimler ile mistik karakterli psikotik durumların bilimsel bir titizlikle birbirlerinden ayırt edilmesi gerektiğinin altını çizen Horozcu, böylesi bir psikiyatrik hassasiyetin bu tip vakaların rehabilitasyon süreçlerinde önemli olduğunu vurgulamıştır. Böylesi bir psikiyatrik yaklaşımın hasta olanların tedavilerine yardımcı olacağını belirten araştırmacı, hasta olmayanların ise mistik açılımlarına yardımcı olacağını altını çizerek bu son bölümüyle birlikte eserine de son vermiştir.

Sonuç olarak din psikolojisi alanına ilişkin yerli ve yabancı literatür birikimi kullanılarak Türk din psikolojisi literatürüne kazandırılan bu eser/kitap hakkında genel bir değerlendirme yapıldığında;

(a) *Güçlü yönleri:* (i) Öncelikle Türk din psikolojisi literatüründe ders kitabı niteliği taşıyan eserlerin az olması sebebiyle alan literatürüne çeşitlilik ve zenginlik kazandırması bakımından önemli bir çalışma olarak değerlendirilebilir. (ii) Alana ilişkin diğer ders kitabı niteliği taşıyan Türkçe eserler incelendiğinde, bu eserin özgünlüğünün ve farklılıklarının olduğu söylenebilir. Örneğin; temel bölümleri oluşturan konu seçimlerine bakıldığında, kapsamın geniş tutulması, ihtiyaçları karşılar nitelikte olup diğer alana giriş kitaplarını tamamlayıcı alternatif bir eser özelliğine sahip olduğu söylenebilir. (iii) Her ana bölümün başında yer alan bölümün öğrenme hedeflerini, okuyucu hedef kitlesi dikkate alınarak üniversite öğrencilerinin öğrenme kazanımlarına ilişkin bilişsel hazırlıklarına yardımcı olmayı amaçlamasını ise yine eserin güçlü yönü olarak değerlendirmek mümkündür. (iv) Öğrencilerin/okuyucuların konu indeksine göre kaynaklara ulaşabilmesi açısından her bölümden sonra kullanılan kaynakçanın bölüm temeline dayalı olarak verilmesi de eserin güçlü yönü olarak değerlendirilebilir.

(b) *Zayıf yönleri:* Her ne kadar ikinci baskısında metindeki anlatım bozuklukları giderilmeye çalışılmış olsa da özellikle üniversite gençliğini temel okuyucu hedef kitlesi olarak seçen eserin yaygın literal akademik dil kullanımına ilişkin anlaşılabilirlik sorununun devam ettiği görülmektedir. Bu bağlamda sözü edilen bu duruma, modern akademik metinlerde yaygın olmayan kelimelerin kullanılmasının sebep olduğu söylenebilir. Örneğin; ‘tekamül, teşekkül, bilhassa, hasebiyle, teşmil, müteşekkil, müktesebat’ (s. 13, 26, 30, 104, 153, 157, 171, 189) gibi Arapça kökenli kelime kullanımlarının eserin anlaşılabilirliğini güçleştirdiği belirtilebilir.

(c) *Geliştirilebilir yönleri:* (i) Öncelikle eser, üçüncü baskı için tekrar gözden geçirilip yabancı kökenli kelimelerin yerine modern akademik dil kullanımını temel alınarak yeniden yazılabilir. Bu bağlamda bir sonraki baskıda, üniversite gençliğinin dil kullanımını dikkate alınarak güncel şartlara uygun genç kuşağın anlayabileceği bir akademik dil kullanılabilir. Sözü edilen bu durum, eserin güncelliğini koruyup uzun yıllar Türk din psikolojisi alanına hizmet edebilmesi açısından da önemlidir. (ii) Her okuyucu, doğal olarak okuduğu kitabın yazarı hakkında bilgi edinmek ister. Bu eserin birinci baskısında yazarın özgeçmişinin yer almaması, bir eksiklik olarak görülmemekle birlikte kitabı inceleyen okuyucu/öğrencilerin hem araştırmacı/yazar hakkındaki meraklarının giderilmesi hem de akademik motivasyonları açısından zayıflık olarak değerlendirilebilecektir. Ancak söz konusu bu eksikliğin eserin ikinci baskısında giderilmiş olması (s. 2) sevindirici bir durumdur. (iii) Son olarak, kitabın sonraki baskılarında, önsözünün ardından ana bölümlere geçiş yapılmadan okuyucunun zihinsel olarak alana ve konuya hazırlanmasını kolaylaştıracak kısa bir 'giriş' kısmı eklenebilir.

K a y n a k l a r

Horozcu, Ü. (2017). *Din psikolojisi*. (2. Baskı). İstanbul: Rağbet Yayınları.

Köse, A. (2006). Psikoloji ve din: Bir dargın bir barışık kardeşler. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 19 (3), 1-2.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Yazar Bilgileri | Author Information

Abdullah Dağcı (Doktora Öğrencisi) –

■ *Kurum / Institution:* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Gelincik Mh. Stad Yolu Cd. No:48/7. Merkez/Sinop ■ *Elektronik Posta / E-mail:* adagci@ankara.edu.tr ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0003-1540-1256 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Din psikolojisi, (b) Manevi bakım, (c) Maneviyat, (d) Yaşlılık, (e) Algı.

Belgizar Özbek (Doktora Öğrencisi) –

■ *Kurum / Institution:* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Akpınar Mh. 864. Sok. İpek Apt. 1/22. Dikmen/Ankara ■ *Elektronik Posta / E-mail:* ozbekbelgizar@gmail.com ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0002-6269-1834 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Kadın psikolojisi (b) Maneviyat (c) Suç ve suçluluk, (d) Algı.

Kader Cansu Abay (Master Öğrencisi) –

■ *Kurum / Institution:* Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Çağış Kampüsü. Altıeylül/Balıkesir ■ *Elektronik Posta / E-mail:* dipakademide23@gmail.com ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0002-3625-9394 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Manevi danışmanlık ve rehberlik, (b) Din ve ruh sağlığı, (c) Dinsel gelişim psikolojisi, (d) Türk din psikolojisi literatürü ve tarihi.

Kübra Behti (Psikolojik Danışman & Bilim Uzmanı) –

■ *Kurum / Institution:* Milli Eğitim Bakanlığı Linyit İlkokulu ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Linyit İlkokulu Yıldırım Beyazıt Mah. Mimoza Sok. No: 31. 43020 Merkez/Kütahya ■ *Elektronik Posta / E-mail:* pdrkubra@gmail.com ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0003-2748-

2196 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest*: (a) Dinsel yüklemeler, (b) Dinsel gelişim, (c) Kişilik psikolojisi, (d) Değerler psikolojisi, (e) Tanrı tasavvuru.

Mustafa Koç (Doç. Dr.) –

■ *Kurum / Institution*: Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address*: Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. NEF Yerleşkesi. Altıeylül/Balıkesir ■ *Elektronik Posta / E-mail*: mustafakoc@balikesir.edu.tr ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid*: 0000-0003-1299-7963 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest*: (a) Gelişim ve din psikolojisi eksenli çocukluk, ergenlik, yetişkinlik ve yaşlılık psikolojisi, (b) Dinsel yönelimler ve dindarlık tiyolojileri, (c) Dinsel ritüellerin psikolojisi, (d) Din ve ruh sağlığı ilişkisi, (e) Müslüman-Türk diasporasının ruh sağlığı, (f) Manevi danışmanlık ve rehberlik, (g) Ölüm ve ölüm ötesi psikolojisi, (h) Din ve benlik ilişkisi, (i) Dinsel kavram gelişimi, (j) Din psikolojisi tarihi ve literatürü, (k) Manevi danışmanlık ve rehberlik tarihi ve literatürü.

M. Naci Kula (Doç. Dr.) –

■ *Kurum / Institution*: Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address*: Fethiye Mah. Kırılantıç Sok. Nilüfer/Bursa ■ *Elektronik Posta / E-mail*: nkula@yahoo.com ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid*: 0000-0003-1763-9620 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest*: (a) Manevî danışmanlık ve rehberlik, (b) Dezavantajlı gruplar, (c) İslam psikolojisi.

Süleyman Abanoz (Dr.) –

■ *Kurum / Institution*: Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address*: Ölçme Seçme ve Yerleştirme Merkezi. Üniversiteler Mh. Bilkent Çankaya/Ankara ■ *Elektronik Posta / E-mail*: abanoz_s@hotmail.com.tr ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid*: 0000-0002-4466-7080 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest*: (a) Din ve ruh sağlığı, (b) Gelişim psikolojisi, (c) Dinsel başa çıkma, (d) Manevi danışmanlık ve rehberlik, (e) Dinsel ve ahlaki gelişim.

Yusuf Koç (Master Öğrencisi) –

■ *Kurum / Institution*: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address*: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Çağış Kampüsü. Altıeylül/Balıkesir ■ *Elektronik Posta / E-mail*: yusuff1416@gmail.com ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid*: 0000-0003-0411-1149 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest*: (a) İslam psikolojisi, (b) Manevi danışmanlık ve rehberlik, (c) Birey merkezli manevi danışmanlık.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Yayım ve Yazım İlkeleri Principles of Publishing and Writing

■ **Yayım İlkeleri** | Principles of Publishing

- Türk Din Psikolojisi Dergisi (TDPD), yılda iki kez (Haziran-Aralık) yayımlanan bilimsel ve uluslararası hakemli statüsünde akademik bir alan dergisidir.
- Türk Din Psikolojisi Dergisi'nin yazı dili Türkçe'dir. Ancak yayın kurulu kararıyla İngilizce yazılar da yayımlanabilir.
- Dergide yayımlanan yazıların dil, bilim ve hukuksal açıdan her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Yazıların yayımlanıp yayımlanmamasına derginin yayın kurulu karar verir.
- Dergide din ve psikoloji ilişkisi kapsamında din psikolojisi bilim dalının tüm araştırma konularına ilişkin telif, çeviri, sadeleştirme, kitap tanıtımı ve kongre-sempozyum değerlendirmeleri vb. çalışmalar yayımlanır.
- Dergiye gönderilen yazılar daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımına karar verilmemiş olmalıdır.
- Dergiye gönderilen yazılar yazara geri gönderilmez.
- Dergiye gönderilen yazılar, intihal programıyla benzerlik oranlarına bakılarak kabul edilir.
- Yazarlara telif ücreti ödenmez.
- Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar, editörün ön incelemesinden sonra yayın kurulu tarafından belirlenen konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Yazının gönderildiği her iki hakemden olumlu rapor gelmesi durumunda yazı yayımlanır. İki hakemin olumsuz görüş belirtmesi durumunda yazı yayımlanmaz. Bir hakem olumlu, diğeri olumsuz görüş belirtmişse alan uzmanı üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemden olumsuz rapor gelmesi durumunda yazı yayımlanmaz. Ancak olumlu rapor gelmesi durumunda yazının yayımlanması konusundaki son karar, raporların içeriği dikkate alınarak editör görüşüyle yayın kurulu tarafından verilir.
- Yayınlanmasına karar verilen yazıların hakem raporlarında "düzeltmelerden sonra yayımlanabilir" görüşü belirtilmiş ise yazı, gerekli düzeltmelerin yapıl-

ması için yazarına geri gönderilir. Düzeltmeler yapıldıktan sonra hakem uyarılarının dikkate alınıp alınmadığı editör ve editör yardımcısı tarafından kontrol edilerek son karar verilir.

- Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları Türk Din Psikolojisi Dergisi'ne (TDPD) ait olup yayıncının izni olmadan tamamı veya bir kısmı basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama taşınamaz.
- Yayımlanma ve yazım ilkelerine uygun yazılmadan dergiye gönderilen yazılar değerlendirilmeye alınmaz.

■ Yazım İlkeleri | Principles of Writing

- Türk Din Psikolojisi Dergisi'nde (TDPD) yayımlanması istenen yazılar, din psikolojisini merkeze alan ve/veya bu bilim dalına katkısı olan psikolojinin diğer alt uzmanlık alanlarıyla ilişkili özgün çalışmalar olmalı ve aşağıda belirtilen nitelikleri taşımalıdır:
- Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar; yazının içeriğiyle uyumlu olmalı, yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır.
- Türkçe ve yabancı dildeki özetler yazının problemini, amacını, kapsamını, metodolojisini ve sonuçlarını yansıtmalıdır.
- Makale, akademik bir çalışma türü olan bildiri, yüksek lisans veya doktora tezinden üretilmiş ise bu durum, mutlaka metnin ilk sayfasında belirtilmelidir.
- Makalenin hazırlanmasında bilimsel teknik ve yöntemlere uyulmalıdır. Aynı zamanda çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir sistematik düzen içinde verilmelidir.
- Makale metninin içindeki 'Giriş' ve 'Sonuç' bölümleri dışındaki ana ve alt başlıkları alfabetik sisteme göre düzenlenmelidir. Örnek yazım: a., a.a., a.b. gibi.
- Yazıda kullanılan kaynaklar, yazım kurallarına uygun olarak düzenlenmeli, kullanılan her türlü belge, kaynaklar kısmında yer almalı, ancak yazıda yer verilmeyen belgelere kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.
- Makalenin sonuç bölümü, araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle ve öz olarak verilmeli, ana metinde sözü edilmeyen veri ya da bulgulara yer verilmemelidir.
- Sayfa düzeni: A4 boyutunda kenar boşlukları üstten 2.5 cm, alttan 2.5 cm, sol 2.5 cm, sağ 2.5 cm şeklinde ayarlanmalıdır.
- Yazı biçimi: Metin kısmı Garamond yazı tipi, ana metin 12 punto ve başlıklar bold olarak yazılmalıdır. Ana metin kısmı satır aralığı 1,0 ve çok gerekli durumlardaki dipnot yazımı ise metinle aynı yazı tipinde 10 puntoyla yazılmalıdır. Ana metindeki paragraf aralığı → Önce: 6 nk, Sonra: 0 nk şeklinde olmalıdır. Tüm metin hizalama ise iki yana yaslı biçimde olmalıdır. Paragraf girintisi 1 cm olmalıdır.
- Makalenin başlığı ilk sayfanın başına, dergiye özgü şablon kullanılarak kalın 14 punto büyük harflerle sayfa ortalanarak Türkçe ve İngilizce yazılmalıdır.

- Yazar bilgileri-i (Makale başında): Dergi şablonu kullanılarak makale başlığından sonra 2 satır aralığı verilerek sayfanın ortasında yazar/ların adları, soyadları, akademik unvanları, çalıştıkları kurum ve orcid numaraları Türkçe ve İngilizce olarak belirtilmelidir. Ayrıca yazarların iletişim bilgileri şablona uygun olarak verilmelidir.

Örnek yazım:

	Özer Çetin
Prof. Dr.	Professor
Balıkesir Üniversitesi	Balıkesir University
FEF Psikoloji Bölümü	Department of Psychology
E-posta: ozercetin@balikesir.edu.tr	E-mail: ozercetin@balikesir.edu.tr
Orcid: 0000-0003-0406-8765	Orcid: 0000-0003-0406-8765
Balıkesir / Türkiye	Balıkesir / Turkey

- Yazar bilgileri-ii (Makale sonunda): Dergi şablonu kullanılarak makalenin en sonuna 2 satır aralığı verilip yazarın kişisel bilgileri verilmelidir.

Örnek yazım:

Özer Çetin (Prof. Dr.)-

■ Kurum / Institution: Balıkesir Üniversitesi ■ Yazışma Adresi / Correspondence Address: Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi. Çağış Kampüsü. Altıeylül/Balıkesir ■ Elektronik Posta / E-mail: ozercetin@balikesir.edu.tr ■ Akademik Kimlik Numarası / Orcid: 0000-0003-0406-8765 ■ İlgi Alanları / Areas of Interest: (a) Kurban psikolojisi, (b) Rüya analizleri, (c) Din ve şiddet, (d) Bilişsel psikoloji.

- Makalenin ikinci sayfasında özet kısmı 11 punto Garamond yazı tipiyle yazılmalıdır. Türkçe ve İngilizce özet, en az 300 ve en fazla 325 kelimedenden oluşmalıdır. Özet / Abstract bölümünde, araştırmanın problemi, amacı, kapsamı, metodolojisi ve sonuçları belirtilmelidir.
- Hem Türkçe hem de İngilizce özet bölümünde en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan “anahtar kelimeler/keywords” yer almalıdır. İlk anahtar kelime mutlaka bilim dalı adı (din psikolojisi) olmalıdır. Daha sonra metin içeriğini tam olarak yansıtan diğer anahtar kelimeler eklenmelidir.
- Makale; tablo, şekil, fotoğraf ve kaynaklar dâhil 30 sayfayı geçmemelidir.
- Makalede yer alan tablo, şekil veya grafiklerdeki yazılar ve/veya sayılar, Garamond yazı tipinde ve 10 punto olmalıdır.
- Makalede yer alan tablo, şekil, grafik veya fotoğraf başlıkları Garamond yazı tipinde ve 11 punto olmalıdır ve küçük harfle yazılmalıdır (Örnek yazım: Şekil-1:)
- Türk Din Psikolojisi Dergisi’nde (TDPD) yayımlanan yazılarda hem metin hem de kaynakça yazımında APA stili / APA style kullanılır. Bu sebeple metin içi APA atf sistemine göre yazılmış yazılar kabul edilir.
- APA stiline göre metin içinde atf gösterme şu şekildedir: Yazar soyadı, yayım yılı: Sayfa numaraları. (Örnek yazım: Pargament, 2001: 46-49).
- Birincil kaynaklara ulaşılamamış ise atf yapılırken önce asıl kaynak, sonra da alıntılanan ya da aktarılan ikincil kaynak belirtilir: (Örnek: Pargament, 2001: 210’dan akt. Cengil, 2014: 31).

- APA stiline göre kaynakça yazımı şu şekildedir: Yazar soyadı, adı, yayım yılı, eser adı, yayımlanan yer ve yayınevi. (Örnek: Pargament, K. I. (2001). *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. New York: Guilford Press).
- Yazıda bir yazarın birden çok eseri kullanılmış ise kaynaklar, kaynakça bölümünde kronolojik sırayla yazılır. Bir yazarın aynı yıl yayımlanmış birden fazla çalışması kullanılmış ise eser adlarının alfabetik sırasına göre “2008a”, “2008b” şeklinde sıralanır.
- *Not:* APA Atıf Stili / APA Citation Style'nin kullanımına ilişkin örnekler ve detaylı teknik bilgi için bkz. <https://www.apastyle.org>.

Issue: 1 Year: 2020 June
ISSN: 2687-2722

TURKISH JOURNAL FOR THE PSYCHOLOGY OF RELIGION

1

